

وزارت کشور

سازمان شورایی با و سازمانی با کشور
مرکز مطالعات راهبردی و آموزش شهری و روستایی

شماره ۱۳

کتاب سبز ۱۴۰۰

(راهنمای عمل شهرداری‌ها)

گردشگری شهری

چوکه مهدی زاده

احمد سعیدنیا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گردشگری شهری

گردآوری و تالیف:

احمد سعیدنیا

جواد مهدیزاده

۱۴۰۰

سرشناسه:	سعیدنیا، احمد، ۱۳۱۷-
عنوان و نام پدیدآور:	گردشگری شهری / گردآوری و تالیف احمد سعیدنیا، جواد مهدیزاده.
مشخصات نشر:	تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، نشر مهر آفرید، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری:	۸۲ ص.: جدول.
فروست:	کتاب سبز ۱۴۰۰ (راهنمای عمل شهرداری‌ها): [ج. سیزدهم.
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۵۲۱۸-۰۰۰-۰
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۰۲.
موضوع:	گردشگری و شهرسازی Tourism and city planning گردشگری و شهرسازی -- ایران Tourism and city planning -- Iran توسعه پایدار شهری -- برنامه‌ریزی Sustainable urban development -- Planning توسعه پایدار شهری -- ایران -- برنامه‌ریزی Sustainable urban development -- Planning -- Iran گردشگری پایدار Sustainable tourism گردشگری پایدار -- ایران Sustainable tourism -- Iran
شناسه افزوده:	مهدی‌زاده، جواد، ۱۳۲۱ - گردآورنده
شناسه افزوده:	سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، انتشارات.
رده بندی کنگره:	HT۱۶۶
رده بندی دیویی:	۳۰۷/۱۲۱۶
شماره کتابشناسی ملی:	۸۸۹۴۳۸۵
اطلاعات رکورد کتابشناسی:	فیبا

عنوان: کتاب سبز ۱۴۰۰ (راهنمای عمل شهرداری‌ها) - جلد سیزدهم: گردشگری شهری
ناشر: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور
گردآوری و تالیف: احمد سعیدنیا، جواد مهدیزاده
شمارگان: ۱۰۰۰ عدد
قیمت: ۶۰۰۰۰۰ ریال
نوبت چاپ: اول
تاریخ چاپ: ۱۴۰۱
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۲۱۸-۰۰۰-۰
شناسه مجوز: ۹-۳۵۹۳۰-۶۴۵۹۱۲
طراح جلد: محمد سدیدشلهایی مقدم
صفحه آرا: فریده دارستانی فراهانی
نشانی: تهران، بلوار کشاورز، خیابان نادری، پلاک ۱۷، مرکز مطالعات راهبردی و آموزش شهری و روستایی
کدپستی: ۱۴۱۶۶۳۳۶۶ تلفن: ۶۳۹۰۲۰۵۳ و ۶۳۹۰۲۰۵۰ (۰۲۱)
Email: ShahrDariha91@gmail.com
 <p>وزارت کشور</p> <p>سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور</p> <p>انتشارات</p>

فهرست مطالب

۷	سخن آغازین.....
۸	سخن ناشر.....
۱۰	چکیده.....
۱۴	پیشگفتار.....
۱۷	فصل اول: تعاریف و مفاهیم گردشگری.....
۱۹	تعریف عام فراغت.....
۱۹	کارکردهای فراغت.....
۲۰	طبقه‌بندی فعالیت‌های فراغتی.....
۲۱	نقش فراغت در دنیای امروز.....
۲۲	نقش گردشگری به‌عنوان فراغت فعال.....
۲۴	انواع گردش و گردشگری.....
۲۵	ویژگی‌های گردشگری شهری.....
۲۶	واژگان و اصطلاحات مهم در گردشگری شهری.....
۲۹	فصل دوم: دیدگاه‌ها و رویکردهای جدید در گردشگری.....
۳۱	تحول در مفاهیم، توسعه شهری و گردشگری.....
۳۱	مفهوم جدید توسعه در جوامع انسانی.....
۳۴	راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری شهری.....
۳۹	فصل سوم: اثرات زیست‌محیطی گردشگری شهری.....
۴۱	روابط متقابل گردشگری و منابع محیط‌زیست.....
۴۲	گردشگری به‌عنوان تهدید منابع محیط‌زیست.....
۴۳	گردشگری به‌عنوان پشتیبان محیط‌زیست.....
۴۴	تعارض در استفاده از منابع محیط‌زیست برای گردشگری.....
۴۵	سیاست‌های توسعه گردشگری و حفاظت محیط.....
۴۵	پیوند گردشگری با طبیعت.....
۴۹	روش‌های مدیریت زیست‌محیطی توسعه گردشگری.....
۵۰	مفهوم ظرفیت‌پذیری گردشگری.....
۵۱	عوامل مؤثر در تعیین ظرفیت‌پذیری گردشگری.....
۵۳	فصل چهارم: ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گردشگری.....
۵۵	منافع و ارزش‌های گردشگری و تفریح.....
۵۸	ابعاد و اثرهای اقتصادی گردشگری.....
۵۹	بند ۸ اعلامیه مانیل درباره نقش اقتصادی گردشگری.....
۵۹	ویژگی‌های اقتصادی محصولات و خدمات گردشگری.....
۶۱	عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری.....
۶۳	ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گردشگری.....
۶۳	اثرهای مثبت و منفی اجتماعی و فرهنگی توسعه گردشگری.....

۶۵	راهبردهای مدیریت اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری
۶۷	فصل پنجم: روش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری
۶۹	پایگان برنامه‌ریزی و گردشگری
۷۲	مقیاس‌های گردشگری شهری
۷۲	تعیین حوزه نفوذ گردشگاهی شهری
۷۴	پهنه‌بندی و رده‌بندی گردشگاه‌های شهری
۷۵	رده‌بندی گردشگاه‌های شهری از نظر حوزه فضایی و کارکردی
۷۶	عوامل مؤثر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری
۷۷	منابع و جاذبه‌های گردشگری
۷۸	کمیت و کیفیت گردشگران
۷۸	روش‌های مختلف پیش‌بینی در توسعه گردشگری
۷۹	کیفیت ترکیب و انواع گردشگران
۷۹	الف - رده‌بندی گردشگران از نظر شکل مشارکت گردشگری
۸۰	ب - رده‌بندی گردشگران از نظر نوع فعالیت
۸۱	پ - رده‌بندی گردشگران از دید نوع و پایگاه گروه اجتماعی
۸۲	تسهیلات و تجهیزات گردشگری
۸۲	انواع گردشگاه‌ها از نظر سطح تجهیز
۸۳	سیاست‌های کلان در مدیریت گردشگری
۸۳	سیاست‌ها و روش‌های کلان مدیریت گردشگری
۸۵	تدابیر و فنون خرد مدیریت گردشگری
۸۷	فصل ششم: پیشینه و زمینه گردشگری شهری در ایران
۸۹	تحولات فرهنگ فراغت و گردشگری در ایران
۹۰	قوانین و تشکیلات توسعه گردشگری در کشور
۹۲	سازمان‌ها و نهادهای مؤثر در توسعه گردشگری
۹۴	انجام مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه گردشگری
۹۴	توسعه تسهیلات اقامتی و پذیرایی
۹۴	آموزش و تبلیغات گردشگری
۱۰۰	طرح مناطق نمونه گردشگری
۱۰۱	جایگاه گردشگری در طرح‌های توسعه و عمران شهری
۱۰۴	اقدامات بخشی در زمینه توسعه گردشگری و مراکز تفریحی
۱۰۷	فصل هفتم: امکانات و محدودیت‌های توسعه گردشگری شهری
۱۰۹	رشد روزافزون تقاضای گردشگری شهری
۱۱۰	عوامل رشد تقاضای گردشگری در شهرهای کشور
۱۱۱	منابع و جاذبه‌های گردشگری شهری

۱۱۱	منابع و جاذبه‌های طبیعی
۱۱۲	منابع و جاذبه‌های تاریخی و یادمانی
۱۱۴	منابع و جاذبه‌های زیارتی و اعتقادی
۱۱۵	منابع و جاذبه‌های اجتماعی و فرهنگی
۱۱۶	امکانات قانونی، اداری و اجرایی توسعه گردشگری
۱۱۶	امکانات قانونی و اداری توسعه گردشگری شهری
۱۱۷	ایجاد شورای برنامه‌ریزی استانی
۱۱۸	گسترش و باززنده‌سازی آثار تاریخی - فرهنگی
۱۱۹	مقررات بهره‌برداری از منابع طبیعی و زمین‌های شهری
۱۲۱	مقررات حفاظت محیط‌زیست و توسعه‌ی گردشگری
۱۲۲	مقررات ایرانگردی و جهانگردی
۱۲۲	محدودیت‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری
۱۲۳	نهادهای مؤثر در توسعه و مدیریت گردشگری
۱۲۴	ضعف طرح‌های توسعه شهری در زمینه گردشگری
۱۲۶	نارسایي مقررات محیط‌زیست در زمینه توسعه گردشگری
۱۲۶	نارسایي مقررات میراث فرهنگی در زمینه توسعه گردشگری
۱۲۷	تشکیل وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی
۱۲۹	فصل هشتم: جایگاه مدیریت شهری در توسعه گردشگری
۱۳۱	جایگاه شهرداری‌ها در توسعه و مدیریت گردشگری شهری
۱۳۱	وظایف قانونی شهرداری‌ها در گذران فراغت
۱۳۲	تحولات جدید در وظایف شهرداری‌ها
۱۳۵	وظایف شهرداری‌ها در تأمین زیرساخت‌های گردشگری شهری
۱۳۷	نقش شوراهای شهر در توسعه گردشگری شهری
۱۳۹	کمیته‌های فرعی شورای اسلامی شهر تهران
۱۴۰	نقش گردشگری در خودکفایی شهرداری‌ها
۱۴۲	نقش مشارکت در توسعه گردشگری شهری
۱۴۲	مفهوم و ابعاد مشارکت در توسعه گردشگری
۱۴۴	مشکلات و موانع مشارکت در گردشگری
۱۴۶	راهکارهای توسعه مشارکت در گردشگری شهری
۱۴۹	فصل نهم: تجربه‌های موفق در توسعه گردشگری شهری
۱۵۱	مقدمه
۱۵۳	پارک‌های شهری و جنگلی چندمنظوره
۱۵۴	بدنه بزرگراه مدرس - پارک جنگلی طالقانی (تهران)
۱۵۵	پارک کوهستانی صفه (اصفهان)
۱۵۷	مجتمع‌های تفریحی، فرهنگی و ورزشی

۱۵۸	مجتمع تفریحی - ورزشی رازی (تهران)
۱۵۹	مجموعه تفریحی - فرهنگی عباس آباد (همدان)
۱۶۰	مجموعه گردشگری - تفریحی کوهسنگی مشهد
۱۶۲	ساماندهی فضاهای جمعی و محورهای گردشی
۱۶۴	ساماندهی ساحل زاینده رود (اصفهان)
۱۶۵	تجربه مسیرهای پیاده در تبریز
۱۶۶	تجربه پیاده سازی در شهر مشهد
۱۶۷	پل طبیعت در شهر تهران
۱۶۸	توسعه موزه های طبیعی و فرهنگی
۱۶۹	موزه آثار طبیعی و حیات وحش ایران (تهران)
۱۷۰	تأسیس باغ پرندگان (اصفهان)
۱۷۱	گنجینه آینه و روشنائی (یزد)
۱۷۱	تبدیل بناهای قدیمی به فضاهای فرهنگی و گردشگری
۱۷۲	ارگ بم به عنوان یک میراث فرهنگی جهانی
۱۷۴	قلعه فلک الافلاک (خرم آباد)
۱۷۵	چایخانه سنتی خان (یزد)
۱۷۶	نگاهی به تجارب جهانی در توسعه گردشگری شهری
۱۷۷	طرح های گردشگری شهری کودلینبورگ (آلمان)
۱۷۹	در زمینه بازار
۱۷۹	در زمینه رشد و تغییر شهر
۱۷۹	در زمینه اجتماع
۱۸۰	طرح آنتالیا (ترکیه)
۱۸۵	فصل دهم: نتیجه گیری و پیشنهاد
۱۸۷	ضرورت برنامه ریزی و مدیریت گردشگری شهری
۱۸۸	اثرات توسعه گردشگری شهری
۱۹۱	اهداف برنامه ریزی و مدیریت گردشگری شهری
۱۹۳	امکانات توسعه گردشگری شهری در ایران
۱۹۵	محدودیت ها و موانع توسعه گردشگری شهری در ایران
۱۹۶	راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری شهری در ایران
۱۹۷	اصلاح نقش شهرداری ها در توسعه گردشگری شهری
۱۹۸	تقویت نقش شوراها در توسعه گردشگری
۱۹۹	راهکارهای جلب مشارکت در توسعه گردشگری شهری
۲۰۰	منابع

سخن آغازین

در جهان کنونی سرعت تغییرات در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی و فن‌آوری به حدی شتابان است که در محیط پیرامون و سبک زندگی همه افراد، تاثیرات عمیقی گذارده است. این تغییرات در کنار نیازهای گسترده و رو به تزاید شهروندان در زمینه‌هایی همچون؛ حمل‌ونقل روان و پاک، فضای سبز گسترده، فضاهای شهری مطلوب، بهداشت مناسب محیط شهری، ایمنی و... از یک سو و مسایل، مشکلات، چالش‌ها و فرصت‌های باقیمانده از قبل در شهرها از سوی دیگر، صاحب‌نظران را بر آن داشته که رویکردهای جدیدی را در مواجهه با آن‌ها به مدیران و دست‌اندرکاران مدیریت و برنامه‌ریزی شهری پیشنهاد نمایند. از جمله این رویکردها می‌توان به شهرهای پایدار، شهرهای هوشمند، شهرهای دانش‌بنیان، شهرهای خلاق، شهرهای تاب‌آور، شهرهای دوستدار محیط‌زیست و مواردی از این قبیل اشاره نمود که متاثر از مبانی فکری و اندیشه‌ای ایده‌پردازان و صاحب‌نظران، در مواجهه با نیازهای جدید، تبیین و عملیاتی شده‌اند.

از اصلی‌ترین بازیگران در تحقق رویکردهای جدید در شهرها، مدیران و کارشناسان مدیریت شهری هستند. چرا که نیروی انسانی توانمند و کارآمد، اصلی‌ترین سرمایه هر دستگاه و سازمان است و در واقع این سرمایه انسانی با مجموعه‌ای از دانش‌ها و مهارت‌ها است که می‌تواند در پیشبرد اهداف هر سازمان نقش اساسی داشته باشد.

از جمله اقدامات شاخص در ارایه آموزش‌های کاربردی در زمینه مدیریت شهری و شهرسازی می‌توان به مجموعه کتاب‌هایی که به عنوان "راهنمای عمل شهرداری‌ها" در برخی از کشورهای جهان تهیه می‌شود، اشاره نمود. هدف از تدوین این‌گونه کتاب‌ها، ارایه آموزش‌های کاربردی، به شیوه ترویجی و مبتنی بر شرایط، ویژگی‌ها، ضوابط و مقررات هر کشور در زمینه‌های مختلف و مرتبط با مدیریت شهر و شهرسازی است.

از این‌روسازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور نیز در راستای وظایف و مأموریت‌های خود درخصوص توانمندسازی مدیران و کارشناسان مجموعه بزرگ مدیریت شهری کشور و افزایش دانش در این حوزه، در آستانه ورود به قرن جدید شمسی، اقدامات و برنامه‌های گسترده‌ای را در دستور کار خود قرار داده است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها تهیه محتواهای علمی تحت عنوان "کتاب سبز ۱۴۰۰" (راهنمای عمل شهرداری‌ها) مشتمل بر ۲۰ جلد و در زمینه‌های مرتبط با شهرسازی و مدیریت شهر می‌باشد که با مشارکت صاحب‌نظران و اساتید دانشگاهی تهیه و تنظیم شده است. امید است این اقدام، گام موثری در ارتقای سرمایه‌های انسانی شاغل در مدیریت شهری کشور باشد.

در پایان لازم است از زحمات و تلاش‌های همه کسانی که در تهیه این آثار ارزشمند همکاری داشته‌اند صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم.

مهدی جمالی نژاد

معاون عمران و توسعه امور شهری و روستایی وزارت کشور
و رئیس سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور

سخن ناشر

شهرداری‌ها به عنوان نهادهای عمومی غیردولتی، دارای مسؤولیت‌ها و وظایف گوناگونی در زمینه‌های مختلف می‌باشند. به نحوی که وظایف آن‌ها از سطوح سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی شهر تا ارائه خدمات متنوع به شهروندان در زمینه‌های حمل‌ونقل، فضای سبز، مدیریت پسماند، فضای سبز، بهداشت محیط شهری، ایمنی و مدیریت بحران، امور اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را در برمی‌گیرد. از این‌رو برنامه‌ریزی برای توانمندسازی مدیریت‌های شهری، زمینه توسعه شهر در ابعاد مختلف و به تبع آن افزایش رضایت شهروندان را فراهم می‌آورد. از اصلی‌ترین محورهای توانمندسازی مدیریت‌های شهری، ارتقای سطح دانش دست‌اندرکاران و کارشناسان این حوزه است که می‌توان با تولید و نشر یافته‌های علمی و آموزشی به آن دست یافت.

کمبود منابع علمی و آموزشی در دهه ۱۳۷۰، این مرکز را بر آن داشت تا نسبت به تهیه محتوا و انتشار کتب در حوزه‌های مختلف مدیریت شهری، اقدام نماید. از مجموعه کتاب‌هایی که در آن دهه انتشار آن آغاز شد، کتاب سبز شهرداری‌ها بود که سیزده جلد آن منتشر شد و مورد استقبال مراکز علمی و اجرایی قرار گرفته و هریک از آن‌ها به چاپ‌های متعدد رسید. این مجموعه براساس الگوهای رایج در سطح کشورهای دیگر از جمله کتاب سبز تهیه شده توسط انجمن شهرسازان آمریکا، APA تدوین و چاپ شده بود.

حال با توجه به نیاز به تجدیدنظر در محتوای کتب موصوف و به منظور تولید دانش و ادبیات علمی جدید، مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری و روستایی، مجموعه کتاب سبز ۱۴۰۰ (راهنمای عمل شهرداری‌ها) را در بیست عنوان به شرح ذیل تهیه و منتشر نموده است؛

۱- شهرسازی

۲- کاربری زمین شهری

- ۳- حمل و نقل شهری
- ۴- نظام مراکز شهری و فضای مسکونی
- ۵- طرح‌های شهری
- ۶- ساخت و سازهای شهری
- ۷- مدیریت پسماندهای شهری
- ۸- تأسیسات شهری
- ۹- فضای سبز شهری
- ۱۰- تسهیلات شهری (فضاهای فرهنگی، ورزشی و تفریحی)
- ۱۱- مدیریت شهری
- ۱۲- تجهیزات شهری
- ۱۳- گردشگری شهری
- ۱۴- مدیریت و برنامه‌ریزی
- ۱۵- مدیریت ایمنی محیط شهری
- ۱۶- مدیریت بهداشت شهری
- ۱۷- پیاده‌روسازی و پیاده‌راه‌سازی
- ۱۸- بودجه و بودجه‌ریزی در شهرداری‌ها
- ۱۹- شهر هوشمند
- ۲۰- شهر خلاق

در پایان شایسته است از اساتید و کارشناسان فرهیخته‌ای که در بازنگری، تهیه و تدوین این مجموعه همکاری داشته‌اند و همچنین کارشناسان سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور و این مرکز که با نظرات خود بر غنای این مجموعه افزودند، تشکر و قدردانی نمایم.

انتشارات

چکیده

مجموعه "کتاب سبز ۱۴۰۰" (راهنمای عمل شهرداری‌ها)، با هدف تدوین بنیان‌های نظری و عملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری تهیه و تدوین شده است. این مجموعه مشتمل بر ۲۰ جلد کتاب آموزشی است که می‌کوشد تا به تناسب وظایف شهرداری‌ها، محتوای آموزشی مورد نیاز را در زمینه‌های مختلف به جامعه مخاطب ارائه نماید.

جلد نخست این مجموعه، شامل تعاریف شهرسازی، پیدایش علم شهرسازی در عصر حاضر، عوامل مؤثر بر شهرسازی، رشته‌ها یا شاخه‌های اصلی شهرسازی (یعنی برنامه‌ریزی شهری، طراحی شهری، برنامه‌ریزی محیطی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای) است و رابطه این رشته‌ها را با مبانی علمی برنامه‌ریزی کالبدی و فضایی به بحث گذاشته است. در ادامه، گرایش‌ها و اصول اساسی برنامه‌ریزی و طراحی شهری و نگرش‌های نوین در این خصوص بیان شده است.

جلدهای دوم تا چهارم این مجموعه، به تشریح نظام‌های بنیادی برنامه‌ریزی شهری می‌پردازند. در جلد دوم به بحث مهم کاربری زمین شهری به‌عنوان بنیان برنامه‌ریزی شهری پرداخته شده است. در این کتاب همچنین مطالبی در خصوص منطقه‌بندی و حریم شهر به مخاطب ارائه شده است. در جلد سوم که موضوع آن، نظام ارتباطات و حمل‌ونقل شهری است، حمل‌ونقل از دیدگاه برنامه‌ریزی شهری و در رابطه با موضوع کاربری زمین شهری و مسایل انسانی مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است.

برنامه‌ریزی مراکز شهری، یکی از اساسی‌ترین مسایل برنامه‌ریزی و طرح‌ریزی شهری است که هویت و شخصیت شهرها به چگونگی و کیفیت کارکردی و کالبدی آن‌ها مربوط می‌شود. این موضوع در بخش نخست جلد چهارم مطرح شده است و نظام تشکیل محله‌های مسکونی، نظام کاربری مسکونی و مشخصات و معیارهای فضای مسکونی در بخش دوم این جلد مورد بحث قرار گرفته است.

به طور کلی چهار جلد اول کتاب، به‌عنوان اصول نظری و عملی شهرسازی، پایه و مبنای سایر بخش‌ها محسوب می‌شود.

طرح‌های شهری، موضوع جلد پنجم است. در این جلد، تاریخچه برنامه‌ریزی شهری در ایران، مشخصات تهیه انواع طرح‌های شهری مانند طرح جامع، طرح هادی و سایر طرح‌ها بررسی شده‌اند. یکی از مباحث مهم این بخش، چگونگی فرایند تهیه طرح‌های شهری و مراحل ابلاغ و اجرای طرح‌ها است که به جنبه رسمی و کاربردی شهرسازی در ایران پرداخته است.

جلد ششم، به نظام کنترل ساخت‌وساز که شامل: مراحل، ضوابط، آیین‌نامه‌های کنترل ساختمان، معیارهای حفاظت، ایمنی، تراکم، ارتفاع و نقش آن‌ها در کنترل سیمای شهر و سلامت محیط است، می‌پردازد.

جلد هفتم، شامل برنامه‌ریزی و مدیریت بهداشت و نظافت شهری است. در این جلد وظایف شهرداری‌ها در زمینه‌ی: روش‌ها، معیارها و مدیریت جمع‌آوری، دفع و بازیافت پسماند مطرح شده است. یکی از مباحث بسیار جدید در این بخش، پاکیزگی و نظافت شهری است که نقش شهرداری‌ها را در چارچوب حفاظت محیط‌زیست شهری، مشخص می‌سازد.

در جلد هشتم، مبانی مکان‌یابی، برنامه‌ریزی و مدیریت تأسیسات شهری مطرح شده است که شامل؛ گورستان، کشتارگاه، میدین میوه و تره‌بار و پایانه است و همچنین وظایف شهرداری در این زمینه بیان شده است.

در جلد نهم، مدیریت فضاهای سبز شهری را محور بحث قرار داده و در آن به بررسی مبانی برنامه‌ریزی، جایگاه قانونی شهرداری‌ها در توسعه، بهسازی و نگهداری فضاهای سبز، پارک‌های شهر و پیرامون شهری با توجه به گونه‌شناسی گیاهان در رابطه با شرایط اقلیمی مطرح و به روش‌های آبیاری، کاشت و نگهداری نیز پرداخته شده است.

وظایف نوین شهرداری‌ها در برنامه‌ریزی و مدیریت فضاهای فرهنگی-تفریحی در زمینه کتابخانه‌های شهری، زمین‌های ورزشی و تفرجگاه‌های طبیعی پیرامون شهرها در جلد دهم با عنوان تسهیلات شهری به تفصیل بیان شده و ضوابط مکان‌یابی و معیارهای برنامه‌ریزی آن‌ها نیز بحث شده است.

جلد یازدهم درباره اصول و مبانی مدیریت شهری بحث می‌کند و شامل دو بخش است: بخش اول به تبیین اصول نظری و عملی مدیریت

فرایند تصمیم‌گیری و ابعاد اجرایی آن پرداخته و در بخش دوم، مدیریت مالی و اداری شهرداری‌ها مطرح شده است. یکی از مباحث مهم این بخش طرح مسایل مدیریت شهری براساس جدیدترین پژوهش‌های علمی و ارائه‌ی پیشنهادهای اصلاحی در این زمینه است.

جلد دوازدهم این مجموعه به لوازم و تجهیزات فضاهای شهری تحت عنوان تجهیزات شهری می‌پردازد. در این مبحث با تأکید بر طراحی فضاهای شهری و بهبود کیفیت محیطی، ویژگی‌ها و معیارهای زیباسازی شهری تبیین گردیده‌اند.

موضوع جلد سیزدهم، گردشگری شهری است و در این کتاب تأکید شده است که موضوع گذران اوقات فراغت شهروندان، مستلزم تأمین فضاها، تأسیسات و امکانات گوناگون برای گردشگری است. علاوه بر شهروندان یک شهر، سایر مردم کشور و حتی مردم جهان برای گذران اوقات فراغت و آشنایی با فرهنگ ملل، علاقمند به سفر به شهرها و سیاحت میراث ملی و میراث فرهنگی هستند. مسئله گردشگری شهری امروز یکی از شاخه‌های اقتصاد، اشتغال و توسعه بشمار می‌رود.

موضوع جلد چهاردهم، مدیریت و برنامه‌ریزی است. با توجه به مشکلات متعدد و پیچیده مدیریت شهری به‌ویژه در کشورهایمانند ایران که با مسایل جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی روبرو هستند، آگاهی به وجوه مختلف مدیریت و برنامه‌ریزی ضروری است. در این کتاب مشکلات مدیریت و برنامه‌ریزی، روش‌ها و معیارهای مناسب برنامه‌ریزی و مدیریت در ارتباط با یکدیگر معرفی می‌شوند.

موضوع جلد پانزدهم، مدیریت ایمنی محیط شهری است که امروزه آن را مدیریت بحران شهری نیز می‌نامند. بحران، رخدادهای پیش‌بینی نشده از قبیل؛ سیلاب، زلزله، طوفان، آتش‌سوزی و ... است که شهرها، ساکنین و تأسیسات شهری را تهدید نموده و آسیب‌های سنگینی به آنها وارد می‌سازد. هدف این بخش از کتاب، آشنایی با موضوعات خطر، تهدید و روش‌های مدیریتی برای پیش‌بینی و مقابله با آنهاست.

مدیریت بهداشت محیط شهری موضوعی است که در جلد شانزدهم به آن پرداخته شده است. شهرها به دلایل مختلف اجتماعی، اقتصادی و

فرهنگی روز به روز آلوده‌تر شده و سلامتی شهروندان را تهدید می‌کنند. آشنایی با زمینه‌های مختلف آلودگی و آگاهی از روش‌های نوین مقابله با آلودگی، بهداشت شهرها را تضمین خواهد کرد.

جلد هفدهم به موضوع پیاده‌رو و پیاده‌راه‌های شهری می‌پردازد. شهرها محل عبور و مرور شهروندان به اشکال مختلف است. حمل و نقل ماشینی به تدریج فضا را برای حرکت پیاده، تنگ و در برخی موارد تهدیدآمیز نموده است. در این شرایط، برنامه‌ریزی عبور و مرور پیادگان در خیابان‌ها از نظر ایمنی و آسایش بسیار اهمیت یافته است. موضوع این بخش از کتاب، ضمن طرح اهمیت پیاده‌راه‌ها، ضوابط و استانداردهای طراحی و برنامه‌ریزی شهری را مشخص می‌سازد.

جلد هجدهم به موضوع بودجه و بودجه‌ریزی در شهرداری‌ها پرداخته است. هدف از این کتاب راهنمایی برای برنامه‌ریزی مالی مناسب در شهرداری‌ها، آگاهی از روش‌های پیاده کردن سیاست‌ها و برنامه‌ها از طریق ابزارهای مالی و بودجه‌بندی سالیانه در راستای برنامه‌ریزی میان مدت و بلندمدت شهرداری است. راهنمای برنامه‌ریزی مالی، مدیران شهری را با محدودیت‌ها و امکانات برنامه‌ریزی در این حوزه آشنا می‌سازد.

موضوع جلد نوزدهم، یعنی شهر هوشمند، دارای دو بُعد است. یکی جنبه تکنولوژی اداره و مدیریت توسعه شهری است که به عنوان ابزاری برای مدیریت و کنترل عمل می‌کند و جنبه دیگر آن رشد هوشمند شهر در ابعاد کاربری و عملکردی است که در مقابل رشد پراکنده و آشفتگی مطرح می‌شود.

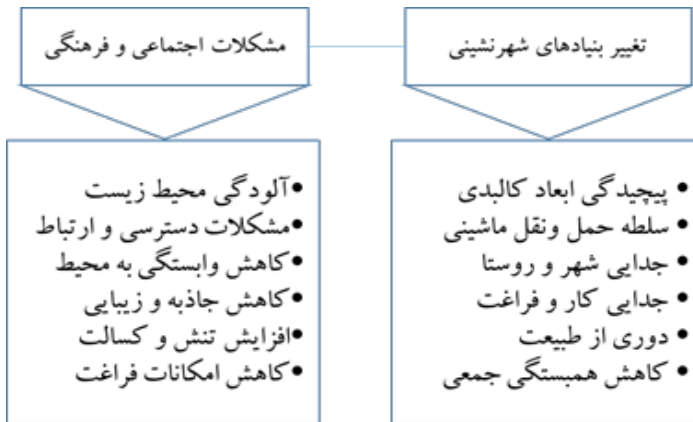
عنوان جلد بیستم، شهر خلاق است. شهرها محل وقوع انواع مسایل و مشکلات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و به‌ویژه محیطی هستند که بسیاری از این مسایل راه‌حل فوری و کوتاه‌مدت ندارند. برای احیای زندگی، رونق اقتصادی و ارتقای نشاط فرهنگی شهرها، نیازمند راه‌حل‌های خلاقانه‌ی گوناگونی هستیم تا بتوانیم بر مشکلات شهری فائق آییم.

پیشگفتار

روند پرشتاب توسعه شهرنشینی و تغییرات کیفی آن در دنیای معاصر و حاد شدن مسائل و مشکلات زیست‌محیطی و اجتماعی شهرها در چند دهه اخیر، نیازهای جدیدی را به وجود آورده که اساس شهرسازی (برنامه‌ریزی و طراحی شهری) و مدیریت شهری را در معرض تحول بنیادی قرار داده است. در شهرهای معاصر، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، به دلیل رشد سریع ابعاد کالبدی، سلطه سوارگان، یورش ساخت‌وسازهای شهری به حومه‌ها، جدایی از محیط طبیعی، افزایش فاصله میان محل کار و سکونت، جدایی کار و فراغت، آلودگی محیط‌زیست، کاهش هویت فضایی و اجتماعی شهرها و مانند اینها، تأمین نیازهای اجتماعی، فرهنگی و روانی شهروندان بسیار دشوار شده است. ابعاد و ساختارهای شهرهای معاصر، به نحوی است که ارتباط‌های متقابل میان انسان و طبیعت، میان انسان و محیط شهری، و همبستگی اجتماعی میان شهروندان را بسیار محدود کرده است. این وضعیت موانع زیادی بر سر راه تأمین نیازهای معنوی و فرهنگی و اجتماعی شهروندان پدید آورده که به افت شدید احساس آسایش و آرامش، به‌ویژه کیفیت گذران فراغت انجامیده است.

این پدیده به‌نوبه خود، به گسترش روحیه نارضایتی، غم، احساس تنهایی، تنش روانی شهرگریزی، شهرستیزی و آسیب‌های اجتماعی دامن زده است. از این نظر دانش‌های شهرسازی، جامعه‌شناسی شهری، جغرافیای شهری، مدیریت شهری و غیره به این ضرورت رسیده‌اند که تأمین نیازهای معنوی و فرهنگی انبوه روزافزون شهرنشینان به رویکردهای نوین و راه‌حل‌های جدید نیاز دارد. در این میان، موضوع چگونگی گذران فراغت، تأمین امکانات گردش و تفریح و ساماندهی فضایی آن به یک محور اصلی در برنامه‌ریزی شهری، طراحی محیطی

و مدیریت شهری بدل گردیده است. در "نمودار شماره یک"، اثرهای متقابل میان تغییر بنیادهای شهرنشینی و حاد شدن مسائل اجتماعی و فرهنگی در شهرها به‌طور خلاصه نشان داده شده است. با توجه به این ملاحظات، به‌منظور آشنایی با مبانی برنامه‌ریزی گردشگری و چگونگی ساماندهی گذران فراغت شهروندان و نحوه مدیریت آن، با توجه به نیازها و امکانات شهرهای کشور، موضوع‌های اساسی آن در ده فصل بررسی و معرفی می‌شود.

نمودار شماره ۱: تغییر بنیادهای شهرنشینی و حاد شدن مسائل اجتماعی و فرهنگی

احمد سعیدنیا

جواد مهدیزاده

فصل اول

تعاریف و مفاهیم گردشگری

تعاریف و مفاهیم گردشگری

تعریف عام فراغت

فراغت دارای معانی و تعاریف مختلفی است که معرف ابعاد یک پدیده پیچیده اجتماعی، فرهنگی، عینی و ذهنی است. با توجه به خصایل و کارکردهای اساسی فراغت می‌توان آن را به صورت زیر تعریف کرد:

«گذران فراغت مجموعه فعالیت‌هایی را در برمی‌گیرد که شخص به میل خود، خواه برای استراحت، خواه برای تفریح و خواه برای گسترش اطلاعات، آموزش شخصی یا مشارکت اجتماعی و یا بروز خلاقیت، در زمانی فارغ از تعهدات شغلی، خانوادگی و اجتماعی به عهده می‌گیرد» (ساروخانی، ۱۳۷۰).

طبق این تعریف، جوهر اساسی فراغت، انتخاب و انجام فعالیت یا عدم فعالیت آزاد و دلخواه فارغ از اجبار و وظیفه است. از این نظر، فراغت ارتباط تنگاتنگی با کار و وظایف اجباری و الزامی پیدا می‌کند و درجه‌ها و کیفیت‌های آن وابسته به میزان تأمین رهایی و آزادی در اندیشه و عمل است.

کارکردهای فراغت

با توجه به مفهوم عام فراغت، می‌توان کارکردهای اصلی آن را به چهار گروه به شرح زیر تقسیم کرد که نقشی اساسی در تعیین مفهوم زندگی و کیفیت آن ایفا می‌کنند:

الف - کارکرد استراحت و تجدیدقوا؛

ب - کارکرد تفریح و شادی؛

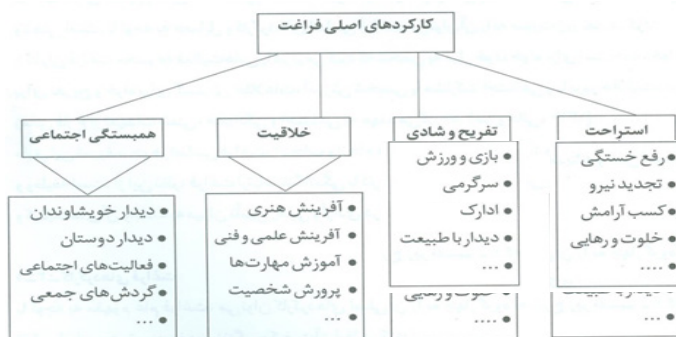
پ - کارکرد خلاقیت و شکوفایی؛

ت - کارکرد عاطفی و اجتماعی.

با توجه به تعریف و کارکردهای فراغت، می‌توان دریافت که مفهوم فراغت ارتباط تنگاتنگی با دو مفهوم اساسی دیگر یعنی «تفریح» و «بازی» دارد. به همین دلیل «مفهوم جامع فراغت» در برگیرنده سه مفهوم اساسی

(فراغت، تفریح و بازی) است که هم از جهت نظری و هم از جهت برنامه‌ریزی و مدیریت نمی‌توان آن‌ها را از یکدیگر جدا کرد. تلقی فراغت به‌عنوان یک مفهوم جامع و یکپارچه (فراغت - تفریح و بازی)، هماهنگی بیشتری به فرایند برنامه‌ریزی و مدیریت فراغت می‌بخشد، به‌طوری که مفهوم جامع فراغت و تفریح نشان می‌دهد، کارکردهای فراغت عرصه‌های وسیعی از زندگی انسان معاصر را، از عرصه‌های زندگی خصوصی گرفته تا عرصه‌های وسیع اجتماعی در برمی‌گیرد. به همین دلیل برنامه‌ریزی و مدیریت فراغت نیز، در جهان امروز به یک دانش گسترده و میان‌رشته‌ای تبدیل شده است که با رشته‌های مختلف مثل: جامعه‌شناسی، محیط‌شناسی، برنامه‌ریزی شهری، طراحی محیطی، میراث فرهنگی و غیره ارتباط و همکاری دارد. نمودار شماره ۱-۱ کارکردهای اصلی فراغت را با توضیح بیشتری، نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۱-۱- کارکردهای اصلی فراغت

مأخذ: استنتاج و تدوین جواد مهدیزاده

طبقه‌بندی فعالیت‌های فراغتی

با توجه به مفهوم جامع فراغت و لزوم شناسایی و دسته‌بندی انواع فعالیت‌های فراغتی، در «جدول شماره ۲-۱» نوعی طبقه‌بندی عمومی از انواع فعالیت‌های فراغتی ارائه شده است که از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری قابل استفاده است.

جدول شماره ۲-۱- طبقه‌بندی عمومی فعالیت‌های فراغتی و تفریحی

ردیف	نوع فعالیت	نمونه‌ها
۱	گذران فراغت در خانه	<ul style="list-style-type: none"> تماشای تلویزیون مطالعه گوش دادن موسیقی سرگرمی‌های شخصی
۲	فعالیت‌های اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> شرکت در مهمانی رفتن به رستوران دیدار دوستان و خویشاوندان
۳	فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و هنری	<ul style="list-style-type: none"> رفتن به تئاتر و سینما رفتن به کنسرت بازدید از نمایشگاه‌ها و موزه‌ها شرکت در کلاس‌های آزاد
۴	فعالیت‌های ورزشی	<ul style="list-style-type: none"> مشارکت در انواع ورزش‌ها تماشای مسابقات ورزشی
۵	فعالیت‌های تفریحی و گردش	<ul style="list-style-type: none"> رانندگی تفریحی گردش در سواحل و حومه‌ها پیاده‌روی پیک‌نیک
۶	گردشگری و مسافرت	<ul style="list-style-type: none"> سفرهای طولانی تورهای گردش گذران تعطیلات و مرخصی

Resource: *Tourism and Recreation, Bovy-Lawson, Oxford, 1998, P1*

نقش فراغت در دنیای امروز

فراغت در مفهوم جامع و وسیع خود، در شرایط دنیای امروز به یک نیاز اساسی در زندگی روزمره عامه بدل شده که از طریق آن تأمین بخش مهمی از نیازهای مادی، معنوی و اجتماعی خود را جستجو می‌کنند و به‌منظور اعتلای کیفیت زندگی و تکامل شخصیت خود به آن روی می‌آورند. در این شرایط دستیابی به امکانات و چگونگی گذران فراغت به‌عنوان یکی از عوامل و شاخص‌های مهم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هر جامعه محسوب می‌شود. بدیهی است که تحقق این امر به برنامه‌ریزی سنجیده و مدیریت آگاهانه نیاز دارد.

به نظر بسیاری از جامعه‌شناسان معاصر، اهمیت فراغت در تمدن جدید به اندازه‌ای است که از آن به‌عنوان «تمدن فراغتی» و «جامعه فراغتی» یاد می‌کنند. از دیدگاهی دیگر گذران فراغت به‌عنوان «چهارمین بخش» فعالیت انسانی پس از کشاورزی، صنعت و خدمات محسوب

می‌شود که به‌طور فزاینده‌ای رو به گسترش دارد. به قول «برتراند راسل» فیلسوف شهیر انگلیسی: "آخرین دستاورد تمدن، توانایی انسان در پرکردن هوشمندانه ایام فراغت است".

در واقع، اگر کل حیات انسانی را به سه عرصه اصلی یعنی «کار»، «خواب» و «فراغت» تقسیم کنیم. این فراغت است که نقش عظیم‌تری در تحقق رضایت، شکوفایی و بالندگی انسان ایفا می‌کند. در دنیای امروز، گذشته از پیدایش تغییرات کمی در فرایند زمان کار و فراغت، تحولات عمیقی در نحوه نگرش به ارزش کار و فراغت و ارتباطات متقابل میان آن‌ها پدید آمده که به‌نوبه خود باعث تغییر در نحوه نگرش به مفهوم کلی حیات و شیوه زندگی شده است. در هر حال، پدیده فراغت و چگونگی گذران آن جایگاه مهم‌تری نسبت به گذشته پیدا کرده که اهداف و وظایف جدیدی را در دستورکار برنامه‌ریزان و مدیران شهری قرار داده است. در همین راستا ادبیات مربوط به اهمیت و نقش فراغت در دنیای امروز و برنامه‌ریزی و مدیریت برای آن، در سطوح و مقیاس‌های مختلف، دامنه‌ای گسترده و فزاینده پیدا کرده است.^۱

نقش گردشگری به‌عنوان فراغت فعال

گذران فراغت از نظر مضمون اجتماعی و محتوای کارکردی خود به دو نوع یعنی «فراغت فعال» و «فراغت غیرفعال» تقسیم می‌شود. فراغت فعال نوعی از گذران فراغت است که معمولاً با تحرک جسمانی، فعالیت ذهنی و خلاقیت همراه است. اشکال فراغت فعال به‌صورت هنرآفرینی، پژوهش علمی، ورزش، سیاحت و آموزش بروز پیدا می‌کند و با تحرک، نوآوری و آفرینش همراه است؛ اما فراغت غیرفعال نوعی از گذران فراغت است که به‌طور معمول جنبه ایستا و انفعالی مثل تماشاگردن، گوش کردن، مطالعه ساده و سرگرمی دارد و بنابراین، خصلت پذیرندگی و مصرف‌کنندگی در آن غالب است.

در شهرهای امروزی به دلیل رواج فرهنگ آپارتمان‌نشینی، کمبود

۱- برای اطلاع بیشتر از نقش فراغت در دنیای معاصر رجوع شود به:

- Robert: Leisure in Contemporary, Oxford, UK, 1999.
- Torkidsen, G: Leisure and Recreation Management, Spon, London, 1997.
- Kelly, J. R: Leisure: University of illinoise, New Jersey, 1990.

فضاهای طبیعی و باز، گرانی و مشکلات دسترسی به مراکز تفریحی و فراغتی از یک طرف و رواج همه‌گیر رسانه‌های جمعی خانگی مثل تلویزیون، ویدیو، ماهواره و کامپیوتر از طرف دیگر، میزان زیادی از اوقات گذران فراغت، به صورت غیرفعال و یک‌سویه درآمدی که با اثرهای زیانبار اجتماعی و روانی همراه شده است. از این نظر، امروزه گسترش فضاهای باز جمعی و ایجاد مراکز فراغتی فعال، به ویژه فضاهای گردشگری، به یکی از اهداف برنامه‌ریزی فراغت تبدیل شده است که علاوه بر اهداف اقتصادی و زیست‌محیطی، نقش مؤثری در تعادل بخشی به گذران فراغت و تأمین سلامت جسمی و روانی دارد.

برای درک روشن‌تر از جایگاه و نقش گردشگری در نظام عمومی گذران فراغت و تعیین مناسبات و روابط آن با مفاهیم پیوسته دیگر، در "جدول شماره ۱-۳" نوعی طبقه‌بندی از سلسله‌مراتب (پایگان) فعالیت‌های فراغتی و بستر فضایی تحقق آن‌ها ارائه شده است. به طوری که این جدول نشان می‌دهد، گردشگری در میان انواع فعالیت‌های فراغتی از بیشترین تنوع و تحرک از یک طرف و وسیع‌ترین پهنه مکانی - فضایی از طرف دیگر، برخوردار است. شاید بتوان گفت که گردشگری به نحوی تمام فعالیت‌های فراغتی دیگر را در درون خود به همراه دارد و به این دلیل برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری فعالیت‌های حساس، پیچیده و چندسویه است.

جدول شماره ۱-۳- جایگاه گردشگری شهری در نظام عمومی گذران فراغت

فراغت برون شهری			فراغت درون شهری		فراغت در خانه	
حوزه بین‌المللی (گردشگری خارجی)	حوزه کشوری (گردشگری داخلی)	حوزه شهری (گردشگری محلی)	فضای باز (تفرج و گردش)	فضای بسته	گروهی	فردی
دیدار خویشاوندان سیر و سیاحت زیارت مقابر طبیعت‌گردی سفر علمی و فرهنگی شرکت در جشنواره تماشای مسابقات ...	دیدار خویشاوندان سیر و سیاحت زیارت مقابر طبیعت‌گردی سفر علمی و فرهنگی شرکت در جشنواره تماشای مسابقات ...	بازدید حومه‌ها رفتن به پارک‌های جنگلی کوهنوردی راهپیمایی شکار و ماهیگیری زیارت مقابر ...	رفتن به پارک سیاحت در شهر خرید و گردش تماشای مسابقات تماشای یادمان‌ها ...	تماشای فیلم و نمایش رفتن به کنسرت دیدار موزه بازدید نمایشگاه ورزش‌های سالی رفتن به کتابخانه ...	مهمانی و پذیرایی دیدار و گفتگو بازی شطرنج موسیقی و آواز مطالعه جمعی بازی گروهی ...	استراحت مطالعه تماشای فیلم شنیدن موسیقی آفرینش هنری پژوهش علمی ...

انواع گردش و گردشگری

دامنه گذران فراغت، هم از دید اهداف و انگیزه‌ها و هم از نظر زمان و مکان، بسیار وسیع و متنوع است و به همین دلیل مشارکت در فراغت به اشکال مختلف (آرام یا فعال، در خانه یا بیرون، فضای باز یا بسته، درون شهر یا بیرون شهر، فردی یا جمعی، بدون تسهیلات یا با تجهیزات خاص و غیره) تحقق پیدا می‌کند. هریک از انواع و اشکال فراغت، نقش خاصی دارد و نیازمند فضاها، تسهیلات، خدمات و مدیریت ویژه است. به همین دلیل برنامه‌ریزی و مدیریت فراغت ایجاب می‌کند که میان انواع فعالیت‌ها و فضاهای فراغتی، هماهنگی و تعادل لازم برقرار گردد. از این دیدگاه می‌توان تمام فعالیت‌های فراغتی را از نظر مکانی - فضایی به دو نوع عمده تقسیم کرد:

الف - گذران فراغت در فضاهای بسته و درونی؛

ب - گذران فراغت در فضاهای باز، طبیعی و نیمه‌طبیعی.

براساس این تقسیم‌بندی، بخش مهمی از نیازها و فعالیت‌های فراغتی به گردش و تکاپو در فضاهای باز و طبیعی و سیروسفر در شهرها و مناطق خارج از محیط عادی مسکونی مربوط می‌شود. طبق تعاریف فرهنگ‌های معتبر فارسی؛ مثل «لغت‌نامه دهخدا» و «فرهنگ معین» واژه‌هایی مانند گردش، تفرّج، گردیدن، گشت‌وگذار، کمابیش مترادف یکدیگر است که بر مفاهیمی مثل خوشی جستن، گشایش یافتن، برای تفرّج به باغ و صحرا رفتن و سیر و تماشا در شهر و اطراف آن دلالت دارد. واژگانی مثل سیروسفر، سیاحت، ایرانگردی و جهانگردی معرّف گردش و سفر در شهرها و کشورهای دیگر است که به مکان‌ها و فضاهای دور از شهر و محیط عادی مسکونی اطلاق می‌شود. در جامعه و فرهنگ غربی برای گردش در محیط مسکونی و سیر و سیاحت در نواحی دور از شهر و دیار از دو اصطلاح مختلف یعنی «تفرّج و گردش»^۱ و «جهانگردی»^۲ استفاده می‌شود. با توجه به این مفاهیم و واژگان رایج

1- Outdoor recreation

2- Tourism

کنونی در زبان فارسی می‌توان گردش و گردشگری را، در مفهوم وسیع خود، از نظر برنامه‌ریزی مکانی - فضایی به سه نوع اصلی تقسیم کرد. این طبقه‌بندی در "جدول شماره ۱-۴" خلاصه شده است.

جدول شماره ۴-۱- طبقه‌بندی انواع گردشگری از دید گستره فضایی

اصطلاح انگلیسی	نوع گردشگری	ردیف
Outdoor Recreation	گردشگری شهری (تفرج)	۱
Domestic Tourism	گردشگری داخلی (ایرانگردی)	۲
International Tourism	گردشگری خارجی (جهانگردی)	۳

به این ترتیب امروزه، مفهوم «توریسم» به معنای جهانگردی و سیر و سیاحت در خارج از کشور تا حدود زیادی تغییر کرده و به مفهوم عام گردشگری در عرصه‌های مختلف محلی، داخلی و خارجی نزدیک شده است. از این نظر، تفکیک کردن گردشگری داخلی و شهری، از سایر انواع گردشگری دارای پیامدهای زیانباری است که در کشورهای جهان سوم و از جمله ایران، به جدایی اهداف، قوانین و تشکیلات در عرصه گردشگری می‌انجامد. این وضعیت، ضرورت بازنگری و اصلاح دیدگاه‌ها، روش‌ها و مقررات را در این زمینه ایجاب کرده که در فصول و مباحث دیگر این کتاب، ابعاد مختلف این موضوع مورد بررسی قرار گرفته است.

ویژگی‌های گردشگری شهری

گردشگری شهری یا تفرج، بخشی از گذران فراغت شهروندان است که در حد واسط گذران فراغت در خانه و گذران فراغت در خارج از شهر و دیار (سیاحت و جهانگردی) قرار می‌گیرد. به تعبیر دیگر، گردشگری شهری آن بخش از گذران فراغت است که در حوزه سکونتگاه شهروندان و در فضاهای باز درون‌شهری و حاشیه شهری تحقق پیدا می‌کند و به‌عنوان بخشی از نیازها و فعالیت‌های فراغتی مستمر عامه شهروندان (روزانه و هفتگی) محسوب می‌شود؛ از این نظر گردشگری شهری از گذران فراغت در خانه و فضاهای سربسته و گردشگری در

مقیاس ملی و جهانی متمایز می‌گردد. بدیهی است که برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری، به‌عنوان جامعه‌میزبان، زمینه را برای جذب و پذیرایی از گردشگران مهمان (در سطح منطقه‌ای، ملی و جهانی) نیز فراهم می‌سازد و در نتیجه سطوح مختلف گردشگری با یکدیگر پیوند می‌یابند. گردشگری شهری یا تفرج، بخشی از گذران فراغت شهروندان است که برای ارضای نیازهای فراغتی مستمر در فضاهای باز درون‌شهری و محیط طبیعی پیرامون شهر تحقق می‌یابد. براساس این تعریف، خصایص عمده گردشگری شهری عبارت است از:

- گردشگری شهری بخش جدایی‌ناپذیری از خدمات شهری موردنیاز شهروندان و مهمانان آن‌ها را تشکیل می‌دهد؛ بنابراین در قلمرو وظایف برنامه‌ریزی و مدیریت شهری واقع می‌شود؛
- گردشگری شهری ارتباط تنگاتنگی با ارزش‌های محیط طبیعی و میراث فرهنگی شهر دارد، بنابراین باید در طرح‌های توسعه و عمران شهری، جداگانه دیده شده و ساماندهی شود؛
- گردشگری شهری اگرچه در محدوده و سطح محلی عمل می‌کند، ولی لازمه و مبنای هر نوع توسعه گردشگری در مقیاس منطقه‌ای و ملی و جهانی محسوب می‌شود؛
- گردشگری شهری و کمیت و کیفیت آن یکی از شاخص‌های مهم توسعه و عمران شهری به حساب می‌آید.

واژگان و اصطلاحات مهم در گردشگری شهری

گردشگری در مفهوم وسیع و عام خود دارای تعاریف و اصطلاحاتی است که نهادهای ملی و جهانی و کارشناسان این رشته آن‌ها را به کار می‌برند. با توجه به اهداف و وظایف گردشگری شهری، در اینجا به برخی از مهم‌ترین این تعاریف و اصطلاحات اشاره می‌شود:

گردشگر

گردشگر یا تفرج‌کننده کسی است که به خاطر اهداف و نیازهای فراغتی به یک یا چند فعالیت تفرجی در فضای باز روی می‌آورد. فعالیت گردشگران می‌تواند به صورت فردی، خانوادگی، دوستانه و دسته‌جمعی انجام گیرد.

طیف گردشگران

گردشگران از نظر نوع انگیزه‌ها و علایق و ویژگی‌های سنی، جنسی، شغلی و غیره به انواع مختلف تقسیم می‌شوند. از دیدگاه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، مهم‌ترین گروه‌های گردشگری عبارتند از: گردشگری سیاحتی و زیارتی، گردشگران طبیعت، گردشگران علمی و فرهنگی، گردشگران ورزشی، گردشگران شغلی و تجاری و...

گردشگاه

گردشگاه یا تفرجگاه به مکان، فضا یا محوطه‌های بزرگ یا کوچک گفته می‌شود که برای استفاده فعالیت‌های تفریحی آماده شده است. گردشگاه‌ها به چند نوع عمده؛ مثل گردشگاه طبیعی، گردشگاه نیمه‌طبیعی، گردشگاه انسان‌ساخت، گردشگاه گسترده، گردشگاه متمرکز، گردشگاه دائمی، گردشگاه فصلی و جز آن تقسیم می‌شود.

مجموعه گردشگاهی

به تعدادی از مکان‌ها و تسهیلات تفریحی مختلف گفته می‌شود که از دید مکانی با عملکردی با یکدیگر همبستگی و پیوستگی نزدیک دارند و به‌عنوان یک مجموعه واحد استفاده می‌شوند.

گردشگاه درون شهری

به تمام فضاها و مکان‌هایی گفته می‌شود که در درون شهر قرار گرفته و برای انواع فعالیت‌های تفریحی مورداستفاده قرار می‌گیرد.

گردشگاه حاشیه شهری

به تمام فضاها و مکان‌هایی گفته می‌شود که در نواحی حاشیه‌ای و چسبیده به شهر قرار گرفته و برای انواع فعالیت‌های تفریحی و گردشگری مورداستفاده عمومی شهروندان قرار می‌گیرد.

گردشگاه حومه‌ای

به تمام فضاها، محوطه‌ها، روستاها و مکان‌هایی گفته می‌شود که در نواحی حومه‌ای و دور از شهر قرار گرفته و برای انواع فعالیت‌های تفریحی مورد استفاده عموم شهروندان قرار می‌گیرد.

ظرفیت گردشگاه

ظرفیت گردشگاه یا ظرفیت تفریحی، معرّف حدود کلی میزان استفاده از یک گردشگاه در زمانی معلوم است. افزایش این ظرفیت بدون آن‌که آسیب و زیانی به محیط طبیعی و کالبدی با کیفیت تجربه گردشگر وارد شود تا سطحی معین می‌تواند باشد.

منابع و جاذبه‌های گردشگری

منابع و جاذبه‌های اصلی گردشگری عبارت است از: جاذبه‌های طبیعی، جاذبه‌های سیاحتی و زیارتی، جاذبه‌های علمی و هنری، جاذبه‌های اجتماعی و فرهنگی، جاذبه‌های ورزشی - تفریحی، جاذبه‌های درمانی - بهداشتی و...

تسهیلات و تجهیزات گردشگری

تسهیلات و تجهیزات لازم و عمده موردنیاز برای عموم گردشگران عبارت است از:

- الف- تسهیلات اقامتی و پذیرایی؛
- ب- تسهیلات دسترسی و حمل و نقل؛
- پ- تسهیلات رفاهی (ایمنی، بهداشتی، درمانی، بانکی)؛
- ت- تسهیلات و تجهیزات ورزشی و تفریحی؛
- ث- تسهیلات و تجهیزات ارتباط دور.

فصل دوم

دیدگاه‌ها و رویکردهای جدید در گردشگری

دیدگاه‌ها و رویکردهای جدید در گردشگری تحول در مفاهیم توسعه شهری و گردشگری

تا دهه ۱۹۶۰ مفهوم عام توسعه در معنای توسعه اقتصادی به کار می‌رفت. به همین دلیل برشاخص‌های کلی مثل افزایش تولید ملی، درآمد ملی و توسعه کالبدی شهرها استوار بود. برپایه این نگرش، اهداف توسعه گردشگری نیز، اصولاً در چارچوب منافع اقتصادی و افزایش درآمد تعیین می‌گردید؛ اما از اواخر دهه ۱۹۶۰ به بعد، تغییراتی اساسی در نحوه نگرش نسبت به مفهوم توسعه و ابعاد مختلف اجتماعی، زیست‌محیطی و فرهنگی آن به ظهور رسید که به‌نوبه خود دیدگاه‌ها و روش‌های مربوط به توسعه گردشگری را در معرض تحولات بنیادی قرار داده است، رواج مفاهیم مربوط به «کیفیت زندگی»، «حفاظت منابع محیط‌زیست»، «عدالت اجتماعی»، «مشارکت همگانی» و غیره به اعلام نظریه توسعه‌پایدار در دهه ۱۹۸۰ از طرف «کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه» انجامید که به‌سرعت به رویکرد جهانی در عرصه برنامه‌ریزی و مدیریت در سطوح مختلف بین‌المللی، ملی و محلی تبدیل گشت. برپایه این نگرش فراگیر، مفاهیم و اصول مربوط به «توسعه‌پایدار شهری» و توسعه‌پایدار گردشگری در سراسر جهان رواج پیدا کرد. در گزارش برنامه توسعه سازمان ملل متحد، زیر عنوان «گزارش توسعه انسانی ۱۹۹۴»، مفهوم عام توسعه در جوامع انسانی به شرح زیر تعریف شده است.

مفهوم جدید توسعه در جوامع انسانی

چالش فزاینده امنیت انسانی، مستلزم الگوی توسعه جدیدی است که مردم را در کانون توسعه قرار می‌دهد و رشد اقتصادی را نه به‌عنوان یک هدف، بلکه به‌مثابه یک وسیله تلقی می‌کند. فرصت‌های نسل‌های آتی را نیز، همراه با فرصت‌های زندگی نسل‌های حاضر مورد حمایت قرار می‌دهد. نظام‌های طبیعی را که کل حیات وابسته به آنهاست، محترم می‌دارد... درتحلیل نهایی، توسعه انسانی پایدار، توسعه‌های طرفدار مردم، طرفدار ایجاد اشتغال و سازگار با طبیعت است. دراین‌گونه توسعه، کاهش سطح فقر، اشتغال مولد،

یکپارچگی اجتماعی و تجدید حیات زیست‌محیطی بالاترین اولویت را پیدا می‌کنند... (گزارش توسعه انسانی، ۱۹۹۴: ۵ - ۶).

به‌طور خلاصه اهداف اصلی توسعه‌پایدار، بهبود سطح زندگی، تأمین عدالت اجتماعی و حفظ منابع حیات در جوامع انسانی است. توسعه پایدار به‌طور خلاصه به شرح زیر ارائه شده است.

اصول اساسی توسعه پایدار:

- الف - پایداری محیط‌زیست: به این معناست که توسعه با حفظ فرایندهای زیست‌محیطی، بیولوژیک و منابع ذی‌ربط سازگار می‌باشد؛
- ب - پایداری عوامل فرهنگی و اجتماعی: به این معناست که توسعه موجب افزایش پایش (کنترل) انسانی بر زندگی خود می‌شود و توسعه با عوامل فرهنگی و ارزشی که در این راه تحت تأثیر قرار می‌گیرند، منافات ندارد و موجب تقویت هویت جامعه می‌گردد؛
- پ - پایداری اقتصادی: به این معناست که توسعه و بهره‌برداری اقتصادی به‌گونه‌ای صورت می‌گیرد که با نظارت و کنترل لازم بر منابع اعمال می‌شود و می‌توان آن‌ها را برای نسل‌های آینده حفظ کرد.
- مأخذ: جهانگردی در چشم‌اندازی جامع، سازمان جهانی جهانگردی: ۳۵۲

عناصر اصلی توسعه پایدار گردشگری

با توجه به ماهیت پیچیده و چندبعدی گردشگری، امروزه به‌تقریب تمام سازمان‌های جهانی و نهادهای ملی مسئول توسعه و مدیریت گردشگری، اساس دیدگاه‌ها، نظرات، اهداف و روش‌های عملی خود را براساس مفهوم «توسعه پایدار گردشگری» استوار کرده‌اند. با درس‌آموزی از تجارب گذشته، اینک در آغاز سده‌ی بیست‌ویکم، دو گرایش بسیار قوی در عرصه توسعه‌ی گردشگری به‌ظهور رسیده است:

نخست، حرکتی است در راه پذیرفتن مسئولیت بیشتر در برابر فرهنگ کشور یا جامعه میزبان و گذاردن احترام بیشتر به آن فرهنگ برای جلوگیری از اثرات منفی؛

دوم، پذیرفتن مسئولیت بیشتر از سوی کسانی است که به مسافرت می‌روند و این منعکس‌کننده اهداف و انگیزه‌های جدیدی است که میل به آموزش، شناخت و پیشرفت دارد. این دو حرکت جدید در مفهوم توسعه پایدار گردشگری جمع شده است.^۱

عناصر اصلی توسعه پایدار گردشگری:

حفظ کیفیت گردشگری پایدار می‌تواند تجربه‌ای باکیفیت بالاتر به گردشگر بدهد و همچنین باعث می‌شود که کیفیت جامعه میزبان بهبود یابد و کیفیت محیط نیز حفظ شود؛

حفاظت از منابع محیطی: به‌کارگیری اصول گردشگری پایدار، دوام منابع طبیعی را که اساس و پایه وجود آنست، تضمین می‌کند، همچنین فرهنگ جامعه میزبان را، که منشأ تجربیات ارزنده آن می‌شود، حفظ می‌نماید؛

ایجاد تعادل در توسعه گردشگری پایدار بین نیازهای صنعت گردشگری، حمایت از محیط‌زیست و جامعه محلی نوعی تعادل و توازن برقرار می‌سازد و از بروز تعارض در اهداف و منافع مختلف: مثل دوران گذشته، جلوگیری می‌کند.

مأخذ: سازمان جهانی جهانگردی

امروزه، سازمان جهانی جهانگردی و تمام نهادهای وابسته به آن، با پذیرش و رواج مفهوم توسعه پایدار گردشگری؛ سعی بر آن دارند که فعالیت‌های مربوط به توسعه گردشگری را در تمام سطوح بین‌المللی، ملی و محلی به سمتی هدایت کنند که بیشترین بهره را برای جوامع انسانی و کمترین آسیب را برای آن‌ها به همراه داشته باشند. بر این اساس تمام اسناد و بیانیه‌های جدید مربوط به توسعه گردشگری و بهره‌گیری از منابع محیط در راستای مفهوم توسعه پایدار قرار دارد.

به‌طور خلاصه می‌توان توسعه پایدار گردشگری را به شرح زیر تعریف کرد: توسعه پایدار گردشگری مبتنی بر اهداف و اصولی است که در نهایت، به اعتلای کیفیت زندگی انسانی و حفاظت از منابع محیطی نظر دارد. با توجه به روند پرشتاب توسعه شهرنشینی و حادث شدن مسائل اجتماعی و زیست‌محیطی در شهرها، موضوع چگونگی تحقق توسعه پایدار شهری و توسعه پایدار گردشگری، به یک مشغله مهم برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری تبدیل شده است. در ادامه مبحث، برخی از راهبردهای

۱- برای اطلاع بیشتر از مفهوم توسعه پایدار گردشگری:

-Mcintyre G: Sustainable Tourism Development Guid for Local Planners, WOT, Madrid, 1993.

-سازمان جهانی جهانگردی: «جهانگردی در چشم‌اندازی جامع» ترجمه دکتر علی پارسائیان و دکتر سید محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، ۱۳۷۷، فصل ۱۱.

-وحید سینایی: «توسعه پایدار گردشگری» مجموعه مقالات دومین اجلاس ملی ایرانگردی و جهانگردی، اسفند ۱۳۷۳.

-سیدمهدی الوانی، «سازوکارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی» مجموعه مقالات دومین اجلاس ملی ایرانگردی و جهانگردی، اسفند ۱۳۷۳.

اساسی در جهت تحقق توسعه پایدار گردشگری در شهرها، به اختصار مطرح می‌گردد.

هدف‌های گردشگری پایدار:

- بهبود کیفیت زندگی جامعه میزبان؛
  - رعایت برابری یا مساوات بین دو نسل و در درون یک نسل؛
  - حفظ کیفیت محیط‌زیست از طریق حفظ ساماندهی زیست‌محیطی؛
  - حفظ یکپارچگی و انسجام فرهنگی و همبستگی بین جوامع؛
  - ایجاد تسهیلات و امکانات به گونه‌ای که دیدارکنندگان بتوانند تجربه‌های ارزشمندی کسب کنند. ویژگی‌های جهانگردی باید به گونه‌ای باشد که:
    - موجب تقویت عدالت اجتماعی گردد. افراد جامعه میزبان را در امور مشارکت دهد و به نیازهای آنان توجه کند؛
    - در امور برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری، افراد محلی را مشارکت دهد و آن‌ها را استخدام نماید (ایجاد شغل کند) در محدوده منابع موجود فعالیت کند و اثرات منفی که بر این منابع وارد می‌آید، به کمترین مقدار ممکن برساند. با استفاده از روش‌های مناسب ضایعات را بازیافت کند و در این باره تدبیرهای لازم بیندیشد؛
    - برای نسل کنونی و نسل‌های آینده امکانات تفریحی، گردش و آموزشی فراهم آورد؛
    - به فرهنگ منطقه احترام بگذارد و فعالیت‌هایش به گونه‌ای باشد که آن فرهنگ را منعکس کند؛
    - برای دیدارکنندگان تجربه ارزشمند به بار آورد، امکاناتی را فراهم آورد که آن‌ها بتوانند منطقه یا امکانات آن مکان را درک کنند و این بازدیدکنندگان تشویق و ترغیب شوند که در حفظ محیط‌زیست و فرهنگ جامعه میزبان بکوشند؛
    - برای توسعه، گسترش و یا تضمین پایداری خود موجب زبان جامعه نشود؛
    - با برنامه‌های محلی، منطقه‌ای و ملی سازگار باشد.
- مأخذ: سازمان جهانی جهانگردی، ۳۵۳: ۱۳۷۷.

راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری شهری

الف- تأمین حق همگانی گردش و تفریح

گسترش سریع نیازهای فراغتی و تفریحی در شهرها از یک‌سو و کمبود منابع و امکانات گردشگری و تفریح از سوی دیگر، ایجاب می‌کند که این منابع و امکانات، به نحوی عادلانه در اختیار عامه شهروندان قرار گیرد. در واقع دو اصل «تساوی حقوق» و «محدودیت منابع» دلایل عمده‌ای هستند که ضرورت اقدام همه‌جانبه برای تأمین نیازهای فراغتی عموم مردم را مطرح می‌سازد. در واقع حق همگانی گردش و تفریح یکی از موارد حقوق بشر محسوب می‌شود که مسئولان و برنامه‌ریزان جامعه موظف هستند در جهت تحقق آن فعالیت کنند. در کتاب «فراغت» تألیف «جی. آر. کلی»^۱ فصلی به «فراغت برای

همه» اختصاص داده شده که در آن چنین آمده است: «اگر فراغت، یک پدیده عمیقاً انسانی است و پدیده‌ای گذرا در زندگی نیست، پس هیچ فردی نباید از آن محروم شود. نباید به هیچ‌وجه اجازه داد که شرایط زندگی مانع تحقق آن چیزی شود که برای انسان بودن ضروری است.» در «اعلامیه حقوق جهانگردی» (۱۹۸۵) در ضمن مواد مختلف، این نیاز جامعه بشری به گسترش همگانی حق گذران فراغت و تلاش برای تأمین آن مورد تأکید قرار گرفته است.

همچنین در سند مهم دیگر گردشگری جهانی، یعنی «سند آکاپولکو» که در اجلاس مجمع عمومی سازمان جهانی جهانگردی در سال ۱۹۸۲ در شهر آکاپولکو (مکزیک) به تصویب رسیده، بر نقش همگانی کردن گردشگری، در مقیاس جهانی و ملی، بسیار تأکید شده است. از جمله این‌که دولت‌ها باید امکانات و تسهیلات گردشگری لازم را برای استفاده عموم مردم، به‌ویژه طبقات متوسط و کم‌درآمد، فراهم سازند.

اعلامیه حقوق جهانگردی و حق همگانی گردشگری

ماده ۱: حق همگانی استراحت و فراغت، محدودیت معقول ساعات کار، مرخصی‌های دوره‌ای و آزادی بدون قید و شرط مسافرت در محدوده قوانین، در سطح جهانی به رسمیت شناخته شده است.

ماده ۲: با توجه به حقوق یاد شده، دولت‌ها باید سیاست‌هایی را تدوین و دنبال کنند که هدف آن توسعه هماهنگ جهانگردی داخلی و خارجی باشد، زیرا فعالیت‌های همگام فراغت به سود کلیه کسانی است که در آن سهیم هستند؛

ماده ۳: دولت‌ها باید برای تحقق هدف بالا... به‌کارگیری روش‌هایی که همه افراد را به مشارکت در جهانگردی داخلی و بین‌المللی قادر می‌سازد، تشویق کنند. به‌ویژه از راه تقسیم بهتر ساعات کار و اوقات فراغت، تأسیس یا بهبود نظام‌های مرخصی‌های با حقوق سالانه، متناوب کردن تاریخ تعطیلات و توجه خاص به جهانگردی جوانان، سالمندان و معلولان.

(مجله ایران زمین، شماره ۱۰۲، ۱۳۷۱)

طبق تجارب جدید جهانی، همراه با گسترش اندیشه‌های مربوط به حقوق بشر و رواج مفهوم توسعه پایدار گردشگری، برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه گردشگری به‌جای نخبه‌گرایی و پیروی از تمایلات طبقات مرفه، بیش از پیش به سمت تأمین منافع عمومی معطوف شده است. یکی از راه‌کارهای تأمین حق همگانی گردش و تفریح،

رواج «گردشگری اجتماعی» است که هدف آن پاسخگویی به نیازهای گروه‌های ویژه اجتماعی مثل «جوانان»، «زنان» و «ناتوانان» است که به حمایت و نظارت عمومی بیشتر احتیاج دارند. در این زمینه، رهنمودهای زیادی از سوی نهادهای بین‌المللی و ملی گردشگری و سازمان‌های مدافع حقوق زنان، جوانان، خانواده و معلولان ارائه شده است. گردشگری اجتماعی یا «گردشگری حمایتی» دارای محتوایی شبیه بیمه‌های اجتماعی است که از طریق آن دولت با ارائه کمک و یارانه، به تأمین نیازهای فراغتی گروه‌های کم‌درآمد و محروم اقدام می‌کند (الوانی، ۱۳۷۳: ۱۷۵).

سند آکاپولکو و نقش گردشگری داخلی

- با توجه به گستردگی جهانگردی داخلی در سطح جهانی که بیشترین تعداد گردشگران را به خود اختصاص داده است، دولت‌ها باید تلاش‌های خود را در راستای توسعه هماهنگ و مداوم گردشگری داخلی کشورشان معطوف دارند؛
- گردشگری داخلی می‌تواند در ایجاد آگاهی و تعلق روحی افراد نسبت به کشور خود مؤثر بوده و آن‌ها را برای شناخت دنیایی که در آن زندگی می‌کنند آماده سازد؛
- دولت‌ها باید اهمیت بیشتری برای جهانگردی داخلی قائل شده و توجه بیشتری نسبت به فواید اجتماعی، آموزشی و فرهنگی آن معطوف کنند؛
- توسعه گردشگری داخلی باید جزء لاینفکی از برنامه توسعه ملی کشورها باشد.

(مجله ایران‌زمین، شماره ۴، ۱۳۷۳: ۵)

ب- اولویت گردشگری داخلی

نکته مهم این است که در تحولات اخیر گردشگری، عرصه گردشگری داخلی و ملی بنابه دلایل مختلف بیشتر مورد تأکید قرار گرفته است، زیرا هم از نظر اهداف اقتصادی و اجتماعی ملی و هم از نظر زمینه‌سازی برای توسعه گردشگری خارجی، نقش مؤثرتری ایفا می‌کند. در واقع تأکید یک‌جانبه برگردشگری خارجی، نه تنها مغایر با اهداف توسعه‌پایدار گردشگری است، بلکه خود مانعی بر سر راه توسعه گردشگری خارجی به شمار می‌رود، چرا که در شرایط کنونی جهان، یکی از عوامل مهم جذب گردشگری خارجی، وجود زیرساخت‌های لازم در گردشگری داخلی و تقویت حضور فرهنگ و ارزش‌های ملی و محلی است. به همین دلیل در یکی از اسناد مهم جهانی توسعه

گردشگری یعنی «سند آکاپولکو»، اهمیت گردشگری داخلی به‌صراحت مورد تأکید قرار گرفته است.

طبق برآورد سازمان جهانی جهانگردی، در شرایط کنونی جهان، میزان مسافرت‌ها و گردش‌های داخلی به‌مراتب بیشتر از سفرهای خارجی است. در حال حاضر نسبت تعداد گردشگران داخلی به تعداد گردشگران و مسافران خارجی، رقمی در حدود ده به یک را تشکیل می‌دهد. این واقعیت ایجاب می‌کند که برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری داخلی، چه از نظر اقتصادی و تأمین تسهیلات و چه از نظر آثار اجتماعی و فرهنگی آن، مورد اولویت قرار گیرد. به‌طور خلاصه، دلایل اهمیت و اولویت توسعه گردشگری داخلی به شرح زیر است:

- نیاز شدید جوامع محلی و ملی به امکانات گردشگری؛
- ضرورت توسعه گردشگری داخلی به‌عنوان یکی از محورهای توسعه رفاه و عدالت اجتماعی؛
- لزوم توسعه گردشگری داخلی به‌عنوان پایه و بستری برای توسعه گردشگری خارجی؛
- نقش گردشگری داخلی در ایجاد زیرساخت‌های لازم برای جلب مشارکت‌های بخش خصوصی و مردمی؛
- نقش گردشگری داخلی در تقویت و ترویج وحدت و همبستگی ملی؛
- نقش گردشگری داخلی در تقویت بنیادهای اقتصادی محلی و منطقه‌ای؛
- سهولت برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری در زمینه گردشگری داخلی.

پ- تأکید بر گردشگری طبیعی و فرهنگی

فعالیت‌های گردشگری از نظر انگیزه‌ها و انواع علایق گروه‌ها و افراد، بسیار متفاوت است. گردشگران به گروه‌های مختلف (گردشگران سیاحتی، زیارتی، طبیعت‌گرا، علمی و هنری، ورزشی، تجاری، خوش‌گذران، ماجراجو و...) تقسیم می‌شوند؛ اما در شرایط دنیای امروز، هم به‌دلیل تغییر دیدگاه‌ها در مورد توسعه‌پایدار گردشگری و هم به دلیل تعمیق نیازهای فراغتی و گسترش فرهنگ گردشگری، فعالیت‌های گردشگری اهدافی فراتر و متعالی‌تر از انگیزه‌های صرفاً اقتصادی، لذت‌جویی و تجمل‌گرایی پیدا کرده است. توسعه فرهنگ

عمومی، گسترش ارتباطات اجتماعی، نیاز به شناخت سرزمین و اقوام مختلف، دلبستگی به کشف رازها و زیبایی‌های طبیعت، نیاز به آگاهی از هویت ملی و آثار تاریخی و فرهنگی و مانند این‌ها موجب شده است که اهداف گردشگری به‌طور فزاینده‌ای به سمت گردشگری طبیعی و فرهنگی گرایش پیدا کند. این پدیده، موضوعی است که هم در سطح ملی و هم در سطح جهانی، جایگاه مهم‌تر و استوارتری پیدا کرده و در طرح‌ها و برنامه‌های توسعه و عمران ملی و محلی بیش از پیش مورد تأکید قرار گرفته است. گردشگری طبیعی و فرهنگی، در مقیاس ملی، بهترین وسیله برای پرورش هویت ملی، میهن‌دوستی، همبستگی ملی، رشد سلامت جسمانی و بهداشت روانی و در مقیاس جهانی بهترین وسیله برای دوستی ملل، گفتگوی تمدن‌ها، شناخت کره زمین و توسعه صلح‌طلبی محسوب می‌شود. در کنفرانس «گردشگری نیروی حیاتی برای صلح» (کانادا - ۱۹۸۸) این اصل اساسی مورد تأکید قرار گرفت؛ که گردشگری دارای توانایی عظیم نهانی است که می‌تواند در ساختن جهانی آکنده از صلح و صفا بسیار مؤثر باشد. در "جدول شماره ۱-۲" چکیده راهبردهای اساسی توسعه گردشگری دسته‌بندی و معرفی شده است.

جدول شماره ۱-۲- راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری

<ul style="list-style-type: none"> • فراغت و تفریح به‌عنوان حقوق بشر • وظایف دولت‌ها در تأمین حق همگانی • توزیع عادلانه امکانات گردشگری • حمایت از طبقات کم درآمد و محروم • تأمین حقوق گردشگری برای ناتوانان • ... 	<p>۱- تأمین حق همگانی گردش و تفریح</p>
<ul style="list-style-type: none"> • ضرورت تأمین نیازهای داخلی و محلی • گردشگری داخلی محور توسعه و رفاه ملی • گردشگری داخلی بستر توسعه گردشگری خارجی • گردشگری داخلی بستر توسعه اقتصاد محلی • توسعه ارتباطات ملی • ... 	<p>۲- اولویت گردشگری داخلی</p>
<ul style="list-style-type: none"> • جلوگیری از انحطاط اخلاقی و فرهنگی • تقویت روحیه میهن‌دوستی • تقویت همبستگی ملی و مشارکت اجتماعی • تقویت هویت تاریخی و میراث فرهنگی • تقویت روحیه صلح‌طلبی و مردم‌دوستی • گسترش گفتگوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها • ... 	<p>۳- تأکید بر گردشگری طبیعی و فرهنگی</p>

مأخذ: استخراج و تدوین جواد مهدیزاده، براساس منابع مختلف

فصل سوم

اثرات زیست محیطی گردشگری شهری

اثرات زیست‌محیطی گردشگری شهری روابط متقابل گردشگری و منابع محیط‌زیست

توسعه گردشگری ارتباط تنگاتنگی با طبیعت و بهره‌گیری از منابع طبیعی دارد، که بنابه طبیعت پیچیده و چندبعدی خود با اثرهای مختلف مثبت و منفی و نتایج متعارض همراه است. به همین دلیل رویکرد اساسی نسبت به چگونگی استفاده و بهره‌گیری از محیط، نقش اساسی در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری ایفا می‌کند. به نظر «جی. تی. میلر»^۱ به‌طورکلی سه دیدگاه عمده در مورد چگونگی استفاده از محیط و منابع سرزمین وجود دارد (میلر، ۱۳۶۹:۲۷۹).

دیدگاه‌های نحوه استفاده از منابع طبیعی:

- الف - دیدگاه اقتصادی: حداکثر بهره‌برداری و کسب سود از منابع سرزمین؛
- ب - دیدگاه حفاظت و ذخیره: منع بهره‌برداری و حفظ منابع مهم سرزمین؛
- پ - دیدگاه بوم‌شناختی (اکولوژیکی): ایجاد تعادل میان بهره‌برداری و حفاظت محیط.

تا قبل از دو دهه اخیر که مفهوم توسعه‌پایدار گردشگری در جهان رواج پیدا کرده، عوامل اقتصادی و منافع فردی در فعالیت‌های گردشگری نقش غالب داشته است به‌طوری که تجارب جهانی نشان می‌دهد، با وجود اهداف و انگیزه‌های مثبت گردشگری، آسیب‌های جدی و گاه جبران‌ناپذیری به محیط طبیعی در سراسر جهان وارد شده است. به همین دلیل امروزه، موضوع نحوه رویکرد به منابع محیط طبیعی و انسانی و ارزیابی اثرات توسعه گردشگری و ابداع روش‌ها و سیاست‌های مختلف برای ایجاد تعادل میان توسعه گردشگری و حفاظت از منابع و ارزش‌های محیطی و بوم‌شناختی، به یک مبحث وسیع و جدی در توسعه و مدیریت گردشگری تبدیل شده است. در طی این فصل با استفاده از تجارب نظری و عملی جدید جهان، برخی از مهم‌ترین مباحث این موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گردشگری به عنوان تهدید منابع محیط زیست

گردشگری و تفرج، ارتباط تنگاتنگی با محیط طبیعی و بهره‌گیری از منابع آن دارد. در طول سده بیستم همراه با رشد سریع شهرنشینی، توسعه وسیع حمل و نقل ماشینی و هجوم انبوه مردم شهرنشین به نواحی طبیعی و روستایی، بسیاری از منابع و جاذبه‌های طبیعی؛ مثل جنگل‌ها، دریاچه‌ها، سواحل، جزایر، باغ‌ها و مزارع، روستاها، حیات وحش و غیره در معرض تخریب، نابودی، اختلال بوم‌شناختی و انواع آلودگی‌های زیست‌محیطی قرار گرفته است. برای نمونه هجوم به پارک‌های طبیعی و نواحی جنگلی، ایجاد بزرگراه‌ها در میان باغ‌ها و مزارع، استفاده از قایق‌های موتوری در دریاچه‌ها و رودخانه‌ها، نفوذ وسایل حمل و نقل موتوری به اعماق دره‌ها و جنگل‌ها، شکار بی‌رویه حیوانات، ایجاد تسهیلات اسکی و تله‌کابین در دامنه کوه‌ها و جنگل‌ها و مانند اینها؛ تا حدود زیادی باعث تخریب عناصر طبیعی، تغییر سیما و چشم‌اندازهای زیبا، از بین رفتن آرامش و پاکیزگی نواحی پیرامون شهرها و نفوذ ازدحام و تراکم به فضاهای طبیعی شده است.

هجوم گردشگران شهری به نواحی با ارزش طبیعی و ایجاد انواع تسهیلات و تأسیسات سکونتی، خدماتی، تفریحی، ورزشی و جز آن نه تنها به تخریب مستقیم منابع طبیعی کمک می‌کند، بلکه در موارد بسیار باعث کمبود و آلودگی منابع آب، خاک و هوای موردنیاز شهرها می‌گردد. این پدیده به‌ویژه در پیرامون اغلب شهرهای بزرگ جهان و ایران به وضوح قابل مشاهده است. با توجه به این ملاحظات، موضوع مهم در برابر رشد روزافزون تقاضای گردشگری و ضرورت توسعه تسهیلات و خدمات موردنیاز آن، در نظر گرفتن اثرات زیست‌محیطی آنست. توسعه گردشگری، چه در مقیاس ملی و منطقه‌ای و چه در مقیاس شهری، اگر صرفاً با اهداف اقتصادی و پاسخ‌گویی به نیازهای مقطعی و روزمره انجام گیرد، نه تنها به اهداف مطلوبی فراغتی و انسانی خود دست نخواهد یافت، بلکه به تشدید مسائل و مشکلات زیست‌محیطی بیشتر منجر خواهد شد.

از طرف دیگر، برخی از منابع گردشگری و تفریحی، از آسیب‌پذیری و حساسیت ویژه‌ای برخوردارند و ظرفیت تحمل آن‌ها در پذیرش فعالیت‌های گردشگری و تفریحی بسیار اندک است. از این نظر، بهره‌گیری از این‌گونه آثار، مثل منابع با ارزش طبیعی و آثار تاریخی و فرهنگی، به برنامه‌ریزی دقیق‌تر و رعایت ملاحظات بوم‌شناسی طبیعی و اجتماعی نیاز دارد.

گردشگری به‌عنوان پشتیبان محیط‌زیست

اگر توسعه گردشگری براساس اصول توسعه‌پایدار و رعایت ملاحظات بوم‌شناسی انجام گیرد؛ به سهم خود می‌تواند به‌عنوان حامی و مددکار محیط طبیعی و حفاظت از ارزش‌های محیطی عمل کند. در واقع در برابر توسعه بی‌رویه شهرنشینی، گسترش صنایع مزاحم، توسعه راه‌ها و وسایل حمل‌ونقل، اشغال فضاهای طبیعی و روستایی، افزایش آلودگی‌های زیست‌محیطی، برنامه‌ریزی و ساماندهی فضاها و مراکز گردشگری و تفریحی می‌تواند به‌عنوان حائل و مانع در برابر کارکرد این عوامل منفی مورداستفاده قرار گیرد. در حد خود باعث حفظ و احیای عناصر با ارزش طبیعی و فرهنگی مثل سواحل، جنگل‌ها، رودخانه‌ها، مراکز تاریخی و فرهنگی شهرها، اراضی حومه‌ای و جز آن گردد. علاوه بر این از طریق برنامه‌ریزی گردشگری می‌توان با تجدید نوع کاربری و استفاده از بناها و کارخانه‌های قدیمی، عملکردهای ناسازگار آن‌ها را به عملکردهای مفید و سازگار با نیازهای جدید فراغتی و تفریحی تبدیل کرد. در واقع با ظهور بحران زیست‌محیطی و جنبش جهانی حمایت از محیط‌زیست، این ضرورت مطرح شده است که بهره‌گیری از منابع محدود و تجدیدنپذیر طبیعت؛ می‌باید براساس معیارها و شاخص‌های قابل نظارت و ارزیابی صورت پذیرد. براساس درک این ضرورت حیاتی است که امروزه «توسعه‌پایدار» و «توسعه‌پایدار گردشگری» به‌عنوان یک رویکرد جهانی مورد پذیرش نهادهای ملی و بین‌المللی قرار گرفته است.

در همین راستا، در عرصه برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری نیز

اقدامات جدیدی در کشورهای مختلف جهان و ایران صورت گرفته که دستاوردهای با ارزشی در راستای حفاظت و بهسازی محیط شهرها و پیرامون آن‌ها به همراه داشته است. از جمله مهم‌ترین این راهکارهای جدید که به‌طور فزاینده‌ای رو به گسترش است، می‌توان به مواردی اشاره کرد که در لوح زیر خلاصه شده است.

راهکارهای جدید در توسعه فضاهای گردشگری شهری

- ایجاد کمربندسبز در پیرامون شهرها با اهداف محیطی و اجتماعی و فرهنگی
- تبدیل روستاهای حومه‌ای به دهکده‌های تفریحی و فراغتی
- استفاده از قلعه‌ها، کاروانسراها، پل‌ها و خانه‌های قدیمی برای اهداف فراغتی
- تبدیل کارخانه‌های قدیمی و تأسیسات نظامی به کاربری‌های تفریحی و فرهنگی
- ایجاد مسیرهای سبز پیاده و دوچرخه در پیرامون شهرها
- تبدیل گاراژها، باراندازها، انبارها و جز آن به محوطه‌های سبز و تفریحی
- تبدیل گورستان‌های قدیمی و متروک به پارک‌های تفریحی
- تبدیل خطوط قدیمی راه آهن به مسیرهای پیاده‌روی و دوچرخه
- و ...

تعارض در استفاده از منابع محیط‌زیست برای گردشگری

از سوی دیگر، میان انواع مختلف استفاده از منابع طبیعی و محیطی، از جمله استفاده گردشگری و تفریحی، اختلاف و تعارض شدیدی وجود دارد؛ که به تنوع نیازها و انگیزه‌ها و منافع مختلف نهادها و گروه‌های مختلف مربوط می‌شود. به‌طورکلی می‌توان استفاده‌کنندگان از منابع محیط‌زیست را به سه گروه عمده تقسیم کرد:

الف - مؤسسه‌های اقتصادی و تولیدی

ب - نهادهای مسئول حفاظت محیط‌زیست

پ - عامه مردم و گردشگران

با توجه به ملاحظات یاد شده، می‌توان دریافت که استفاده از منابع محیط‌زیست در راستای توسعه گردشگری و استفاده فراغتی چندان آسان نیست و با انواع تعارضات مختلف و اثرات مثبت و منفی همراه است. در "جدول شماره ۳-۱" اثرهای مختلف محیطی گردشگری و تفرج به‌طور خلاصه معرفی شده است.

جدول شماره ۱-۳- اثرهای مختلف محیطی توسعه گردشگری اثرات مثبت

اثرات منفی	اثرات مثبت
<ul style="list-style-type: none"> • تخریب و فرسایش منابع طبیعی • نفوذ وسایل حمل‌ونقل به محیط طبیعی • ایجاد تراکم و ازدحام در مراکز گردشگری • افزایش آلودگی منابع آب‌و خاک و هوا • ایجاد اختلال در زیست‌بوم طبیعی • هجوم ساخت‌وسازها به نواحی روستایی • تخریب باغ‌ها و اراضی کشاورزی • افزایش فشار بر حیات‌وحش • و... 	<ul style="list-style-type: none"> • حفظ و احیای جاذبه‌های طبیعی • بهسازی شرایط محیط‌زیست • افزایش آگاهی زیست‌محیطی • تقویت نهادهای حفاظت محیط • تقویت همکاری بخش عمومی و خصوصی • جلوگیری از فعالیت‌های ناسازگار • جلب مشارکت عمومی • حفظ باغ‌ها و اراضی کشاورزی • بهسازی وضع روستاهای حومه‌ای • و ...

همراه با گسترش فعالیت‌های گردشگری، از یک‌سو و ضرورت حفظ و احیای منابع محیط‌زیست، از سوی دیگر، در دو سه دهه اخیر، دیدگاه‌ها و روش‌های گوناگونی در راستای تأمین توسعه‌پایدار گردشگری و راه‌های تحقق آن مطرح شده است. آشنایی و آگاهی از آن‌ها لازمه هرگونه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری است. از جمله این اقدام‌ها و رویکردهای جدید؛ باید به روش‌های جدید مدیریت زیست‌محیطی توسعه گردشگری اشاره کرد که درمبحث بعد بررسی می‌شود.

سیاست‌های توسعه گردشگری و حفاظت محیط

موضوع و مسأله اصلی در برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری ایجادتعدادل میان توان‌های محیط طبیعی و اجتماعی با میزان فعالیت‌های گردشگری و تفریحی در یک منطقه، ناحیه یا یک گردشگاه خاص است. این امر به‌ویژه در گردشگاه‌های شهری و پیرامون آن از حساسیت بیشتری برخوردار است، چرا که از یک‌طرف با افزایش تقاضا و محدودیت منابع و از طرف دیگر با خطر افزایش مسائل و مشکلات زیست‌محیطی روبه‌رو است. از این نظر، در طول چند دهه اخیر، دیدگاه‌ها، رویکردها و روش‌های جدیدی در زمینه چگونگی بهره‌برداری از منابع طبیعی، به‌ویژه گردشگاه‌های شهری، مطرح شده است که در اینجا مباحث و مفاهیم اصلی مربوط به آن را بررسی می‌کنیم.

پیوند گردشگری با طبیعت

براساس مفهوم توسعه پایدار گردشگری، امروزه مفاهیم و تعاریف

جدیدی از گردشگری ارائه شده است که بیشتر به نزدیک کردن انسان به محیط طبیعی و آشتی دادن شهر با طبیعت گرایش دارد. در واقع گریز از ازدحام جامعه صنعتی و نیاز به حفظ منابع با ارزش طبیعی. به‌ویژه در پیرامون شهرها، باعث تغییر دیدگاه‌ها و ابداع الگوها و فضاهای جدید گردشگری با تأکید بر منابع طبیعی شده است. از جمله می‌توان به مفاهیمی مثل «گردشگری سبز»^۱، «گردشگری ملایم»^۲، «گردشگری طبیعی»^۳ اشاره کرد. در اینجا به کاربرد برخی از مفاهیم در عرصه گردشگری شهری اشاره می‌شود:

الف - گردشگری سبز

درون‌مایه اصلی گردشگری سبز پرهیز از ایجاد تأسیسات و تسهیلات سنگین گردشگری و گرایش به استفاده هرچه بیشتر از امکانات طبیعی موجود در پیرامون شهرها و حومه‌هاست. به نظر برخی از کارشناسان گردشگری، امروزه در کشورهای پیشرفته جهان، تمایل عمومی در جهت دوری از «رویکرد تجهیزاتی»^۴ به «رویکرد کارکردی»^۵ قرار دارد. این رویکردها بیانگر روی آوردن به طبیعت و نگرش انسان‌مداری است. گردشگری سبز دارای اصولی است که در لوح زیر خلاصه شده است:

اصول گردشگری سبز

- توسعه گردشگری در پیرامون شهرها باید با ویژگی‌های طبیعی، تاریخی، فرهنگی، زیبایی منظره‌ها، حیات‌وحش و غیره در حومه شهرها سازگار باشد؛
- توسعه گردشگری در پیرامون شهرها باید با حفاظت اراضی زراعی، رشد اشتغال و درآمد کشاورزان محلی، و تجدید کاربری اراضی و بناهای متروک همراه گردد؛
- برنامه‌ریزی، طراحی، محوطه‌سازی و مدیریت گردشگری در پیرامون شهرها، در حد امکان باید به حفظ و احیای منظر طبیعی حومه‌ها کمک کند؛
- سرمایه‌گذاری در گردشگری باید در عین کمک به اقتصاد روستایی، مانع رشد بیرویه و ایجاد تراکم و ازدحام در حومه‌ها گردد؛
- توسعه گردشگری در پیرامون شهرها، باید همراه با جلب مشارکت روستاییان و ترویج فرهنگ گردشگری و حفاظت محیط صورت پذیرد.

(Chris, ۱۹۹۵:۱۰۴)

- 1- Green Tourism
- 2- Soft Tourism
- 3- Eco Tourism
- 4- Fcillity Approach
- 5- Functional Approach

ب - کمربندسبز و توسعه گردشگری

سابقه ایجاد کمربندسبز، با مفهوم حفظ فضای طبیعی پیرامون شهرها و تأمین هوای سالم و امکانات تفریحی برای شهروندان، به اواخر سده نوزدهم میلادی (وین، ۱۸۹۸) برمی‌گردد. در حال حاضر، موضوع کمربندسبز به‌عنوان یکی از عناصر اساسی برنامه‌ریزی منطقه‌ای و شهری محسوب می‌شود. کمربندسبز شامل آن بخش از نواحی حاشیه شهری است که در آن ایجاد زیرساخت‌ها و تغییرات کاربری زمین به‌منظور کاهش توسعه شهری و تأمین منافع عمومی و توسعه گردشگری صورت می‌گیرد.

منافع عمومی کمربندسبز عبارتند از:

- جلوگیری از رشد بی‌رویه و ناموزون شهر و هویت‌بخشی به مرزهای آن؛
  - حفاظت از طبیعت «سبز»، کشاورزی، جنگل و زیست‌بوم منطقه؛
  - تأمین امکانات تفریحی، فراغتی و ورزشی برای عموم شهروندان.
- تحقق این اهداف مستلزم تدوین ضوابط منطقه‌بندی مناسب برای کشاورزی، مسکن، صنعت، جنگل، گردش و تفریح، نواحی حساس و منظره‌های بارزش است.

به دنبال ایجاد کمربندسبز لندن در سال ۱۹۴۴، امروزه طرح‌های مشابهی برای ایجاد کمربندسبز برای بسیاری از شهرهای بزرگ جهان، مثل پاریس، توکیو، سانفرانسیسکو، شیکاگو، نیویورک و غیره به مرحله اجرا درآمده است. به همین منوال، این مفهوم در مورد شهرهای کوچک‌تر و شهرک‌ها نیز به کار می‌رود. کمربندسبز امکانات بسیار خوبی برای ایجاد تسهیلات گردشگری حومه‌ای فراهم می‌آورد که از دو نظر حائز اهمیت است:

- تأمین گردشگاه برای استفاده روزمره و چندساعته ساکنان نزدیک؛
- ایجاد امکانات گردشگری برای روزهای آخر هفته و تعطیلات برای عموم شهروندان.

اندازه کمربندسبز بستگی به وسعت و جمعیت شهر دارد؛ پهنای کمربندسبز می‌تواند از چند صدمتر تا ده‌ها کیلومتر را در برمی‌گیرد.

حتی می‌توان اراضی مناسب را برای ایجاد کمربندسبز در آینده حفظ و ذخیره کرد. (Bovy, 1990:209)

بنابراین از دیدگاه شهرسازی امروز، ایجاد و گسترش کمربندسبز مفهومی وسیع‌تر از توسعه پوشش گیاهی و بهبود شرایط اقلیمی محدوده شهر به عهده دارد. منظور از کمربندسبز یا گذرگاه سبز در واقع ساماندهی و تجهیز مجموعه‌ای از فضاهای سبز و باز درون‌شهری پارک‌ها، میدان‌ها، بلوارها، مراکز تفریحی و تفرج... و فضاهای سبز و باز حومه و حاشیه شهری (باغ‌ها و مزارع، روستاها، آثار تاریخی، جاذبه‌های طبیعی و...) می‌باشد که به‌صورتی نظام‌یافته به هم متصل می‌شوند و در نتیجه پیکر فشرده و سنگین شهر در بستر وسیعی از فضاهای طبیعی و نیمه‌طبیعی و عناصر پرجاذبه اجتماعی و فرهنگی مجال تنفس پیدا می‌کند. امکانات گوناگونی برای گذران فراغت، تفریح، گردش و آسایش شهروندان فراهم می‌سازد. برای نمونه می‌توان به طرح «کمربندسبز پاریس» اشاره کرد که محیطی به شعاع ۱۰ تا ۳۰ کیلومتر از مرکز پاریس را زیرپوشش قرار داده و بخش‌های مختلف شهر و نیز ۹ روستای حومه‌ای را به هم متصل ساخته است. در این کمربندسبز که حدود ۱۳ کیلومتر طول دارد می‌توان پای پیاده یا با دوچرخه، سراسر فضاهای سبز و باز شهر را، در کنار انواع تسهیلات آسایش و رفاهی، درنوردید (بونفو، ۱۳۷۵:۱۱۷).

پ - گردشگری طبیعی (اکوتوریسم)

دلبستگی و علاقه انسان به طبیعت و جاذبه‌های پُر راز و رمز آن، ریشه‌هایی عمیق در نیازهای زیستی، اجتماعی، روانی و زیبایی‌شناختی او دارد. به همین دلیل نزدیکی و ارتباط با طبیعت یکی از عوامل اساسی در تأمین رضایت، آسایش، تعالی و سعادت انسان محسوب می‌شود. متأسفانه همراه با رشد شهرنشینی و جامعه صنعتی، پیوند دیرینه انسان با طبیعت روزبه‌روز محدودتر شده است. در واکنش نسبت به این وضعیت است که شهرسازی جدید و توسعه گردشگری، در چند دهه اخیر به سمت آشتی با «طبیعت، شهر و انسان» روی آورده‌اند. به‌طوری که امروزه «گردشگری طبیعی» یا «طبیعت‌گردی» به یکی از محورهای

اصلی برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری تبدیل شده است. گردشگری طبیعی گستره وسیعی دارد که سراسر کره زمین، از نواحی بکر و دورافتاده گرفته تا نواحی پیرامون شهرها را در برمی‌گیرد. در پیرامون اغلب شهرها عناصر و جاذبه‌های طبیعی بی‌شماری قرار دارد؛ که یا در برابر توسعه بی‌رویه شهرها در معرض تخریب قرار گرفته و یا به دلیل بی‌توجهی مسئولان و ضعف آگاهی عمومی، به‌درستی بهره‌برداری نمی‌شوند. ازجمله این امکانات و منابع می‌توان به کوه‌ها و دره‌ها، آبشارها، غارها، رودخانه‌ها، سواحل دریا، دریاچه‌ها، پوشش گیاهی، حیات‌وحش، مناظر طبیعی، لایه‌های زمین‌شناسی و غیره اشاره کرد که اگر به‌صورت آگاهانه و سنجیده مورد توسعه و تجهیز قرار گیرد، می‌تواند به بخش مهمی از نیازهای فراغتی شهروندان و حومه‌نشینان (نیازهای تفریحی، آموزشی، گشت و تماشا، شکار، کوهنوردی، راهپیمایی، پژوهش، هنرآفرینی، مطالعه طبیعت، اسکی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، نجوم، زمین‌شناسی و غیره) پاسخ گوید. ویژگی مهم گردشگری طبیعی این است که اگر به‌درستی برنامه‌ریزی و مدیریت شود، کاملاً با اهداف توسعه‌پایدار گردشگری انطباق دارد و می‌تواند سهم مؤثری در حفاظت از محیط‌زیست و بهره‌برداری درست از منابع طبیعی ایفا کند.^۱

روش‌های مدیریت زیست‌محیطی توسعه گردشگری

برای استفاده بهینه از منابع طبیعی در زمینه توسعه گردشگری و جلوگیری از عوارض منفی آن در راستای حفاظت و توسعه‌پایدار از این منابع، روش‌ها و فنون مدیریتی مختلفی ابداع شده است که آشنایی با آن‌ها لازمه هر نوع برنامه‌ریزی و مدیریت در عرصه توسعه گردشگری به‌ویژه گردشگری شهری است. در اینجا برخی از مهم‌ترین مباحث مربوط به نحوه مدیریت زیست‌محیطی توسعه گردشگری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- برای اطلاع بیشتر = ادینگتون، اکوتوریسم: اکولوژی، فعالیت‌های تفریحی و صنعت جهانگردی، ترجمه دکتر اسماعیل کهرم، انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست، تهران، ۱۳۷۴.

مفهوم ظرفیت‌پذیری گردشگری

یکی از مفاهیم اساسی در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، چگونگی و میزان استفاده از منابع طبیعی است که معمولاً به‌عنوان «ظرفیت‌پذیری گردشگری» از آن نام‌برده می‌شود. ظرفیت‌پذیری معیاری است که امکان بیشترین میزان استفاده از یک مکان یا منبع را، بدون آسیب رساندن به سیما و پایداری آن تعیین می‌کند. با استفاده از منابع و مأخذ مختلف می‌توان ظرفیت‌پذیری گردشگری را به شرح زیر تعریف کرد:

تعریف ظرفیت‌پذیری گردشگری

ظرفیت گردشگری معرف حدود کلی میزان استفاده از یک گردشگاه در زمانی معلوم و افزایش آن تا سطحی معین است، بدون آن‌که آسیب و زیانی به محیط طبیعی و کالبدی و با کیفیت تجربه گردشگر وارد شود.

مفهوم ظرفیت‌پذیری درعین سادگی بسیار پیچیده است و تعریف و کاربردان در عمل بسیار دشوار و مسئله‌دار است. چرا که ظرفیت گردشگری، برخلاف برداشت اولیه، فقط ظرفیت اکولوژیک نیست، بلکه با ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و مدیریتی نیز ارتباط مستقیم دارد. بدیهی است که تمام این ابعاد به‌آسانی قابل اندازه‌گیری نیست و نمی‌توان حدود «بیشترین و بهترین استفاده» را به‌راحتی تعیین کرد. در واقع تعیین ظرفیت علاوه بر توان محیط طبیعی، به نحوه رفتار گردشگران، نوع فعالیت، نوع تسهیلات و چگونگی مدیریت بستگی دارد. به‌طور خلاصه این اندیشه که ظرفیت دارای اندازه‌های ثابت است، یک برداشت نادرست و گمراه‌کننده است. با مدیریت مناسب می‌توان ظرفیت یک گردشگاه را افزایش داد و برعکس با مدیریت نادرست، بسیاری از امکانات یک گردشگاه از بین می‌رود و یا به مانع و مزاحم تبدیل می‌شود. با توجه به این ملاحظات است که برخی صاحب‌نظران به‌جای مفهوم «ظرفیت‌پذیری» مفهوم «ظرفیت پایدار» را مطرح ساخته‌اند که به‌جای تعیین سطح ظرفیت، شرایط مناسب برای بهره‌برداری از یک منبع را با توجه به نیازهای جامعه میزبان، منافع اقتصادی، نوع گردشگران، نوع فعالیت‌ها، شرایط مدیریت و جز آن تعیین می‌کند. (Chris, 1995: 107).

عوامل مؤثر در تعیین ظرفیت‌پذیری گردشگری

به‌طورکلی ظرفیت‌پذیری گردشگری براساس سه دسته از عوامل تعیین می‌شود:

- الف - عوامل کارکردی: انواع فعالیت‌ها، سطوح استفاده، رفتار گردشگران...
- ب - عوامل بوم‌شناسی: فرآیندهای طبیعی و اثرات انسانی بر آب، خاک، گیاه، جانوران و...
- پ - اثرات اقتصادی - اجتماعی: میزان تغییرات تحمیل شده، منافع موردنظر، واکنش جامعه...

سازمان جهانی جهانگردی، شرایط و عوامل مؤثر بر تعیین ظرفیت‌پذیری را به‌طور خلاصه در زیر تعریف کرده است:

شرایط تعیین ظرفیت‌پذیری گردشگری: سطح استفاده از محیط بدون آسیب رساندن به منابع طبیعی و ایجاد مشکلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برای یک اجتماع؛ حفظ تعادل بین حفاظت و توسعه و عمران در یک ناحیه تناسب تعداد بازدیدکنندگان از یک مکان گردشگری با حفظ کیفیت محیط و کیفیت تجربه‌ای که بازدیدکنندگان می‌طلبند (Lawson, 1998: 12).

با توجه به این ملاحظات، تعیین ظرفیت گردشگری برای هر مکان یا ناحیه خاص به مطالعات ویژه نیاز دارد. برای این منظور از روش‌های مختلفی استفاده می‌شود که بنابه شرایط، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در "جدول شماره ۳-۲" معیارها و نمونه‌های مختلف اندازه‌گیری ظرفیت به‌طور خلاصه دسته‌بندی و معرفی شده است. بررسی ظرفیت‌پذیری، اساس برنامه‌ریزی برای بهره‌گیری از یک منبع و میزان تسهیلات موردنیاز را معلوم می‌کند. در بسیاری از مکان‌ها، می‌توان ظرفیت گردشگری را، بدون آسیب رساندن به محیط، از راه به کارگرفتن سیاست‌ها و فنون مدیریت گردشگری افزایش داد.

در فصل پنجم (مبانی و روش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری اطلاعات بیشتری در مورد سیاست‌ها و روش‌های عملی کنترل ظرفیت گردشگاه‌ها ارائه شده است.

جدول شماره ۲-۳- معیارهای سنجش ظرفیت‌پذیری گردشگری

نوع معیار	نمونه‌های اندازه‌گیری
کالبدی	<ul style="list-style-type: none"> • میزان تراکم توسعه (تعداد تخت در هکتار) • میزان استفاده (تعداد بازدیدکننده در هکتار) • نسبت‌های استفاده (گردشگران به ساکنان) • سطح زیربنا • نسبت‌های قطعات زمین
روان‌شناختی	<ul style="list-style-type: none"> • احساس ازدحام و کیفیت فضا (نسبت سطح به بازدیدکننده) • مزاحمت و ناآرامی • تعارض فعالیت‌های بازدیدکنندگان (مطالعات رفتاری، الگوهای سفر)
زیست‌محیطی	<ul style="list-style-type: none"> • تغییرات در کاربری زمین • تخریب گیاهان • مزاحمت برای حیات‌وحش • ایجاد آلودگی (ارزیابی زیست‌محیطی)
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> • حد مطلوب پذیرش گردشگر در جامعه میزبان (بررسی‌های اجتماعی)
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> • منافع حاصله (مدل‌های اقتصادی) • افزایش اشتغال (مستقیم و غیرمستقیم) • هزینه‌ها و اثرات منفی
زیرساخت‌ها	<ul style="list-style-type: none"> • هزینه‌های تأمین زیرساخت‌ها (هزینه سرانه) • ظرفیت‌های موجود (راه‌ها، آب، انرژی، دفع پسماندها) • منافع برای جامعه محلی

(Lawson, 1998:12)

فصل چهارم

ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گردشگری

ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گردشگری منافع و ارزش‌های گردشگری و تفرج

رشد سریع شهرنشینی و حادث شدن مسائل و مشکلات زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی باعث افت شدید کیفیت زندگی در شهرها و افزایش آسیب‌های اجتماعی، تنش‌های سیاسی، تنش‌های روانی، رشد حاشیه‌نشینی، بیکاری، تهکاری و غیره شده است. این وضعیت نیازها و انگیزه‌های مربوط به ساماندهی اوقات فراغت و تأمین امکانات گردشگری و تفریح را به شدت افزایش داده است. نیازهای انسانی برحسب انگیزه‌های مادی و معنوی به چند دسته تقسیم می‌شوند مانند:

- نیازهای متعالی (خودشکوفایی، ابراز هویت، رشد خلاقیت ...)
- نیازهای اجتماعی (نیاز به خانواده، همبستگی، مهرورزی، همکاری و ارتباط ...)
- نیازهای ایمنی (احساس امنیت، کاهش تنش و نگرانی، امید به آینده ...)
- نیازهای زیستی (آب و غذا، سرپناه، همسر، تندرستی، تجدید نیرو ...)
- نیازهای عاطفی و روحی (نیاز به طبیعت، هیجان، درک زیبایی، شادی ...).

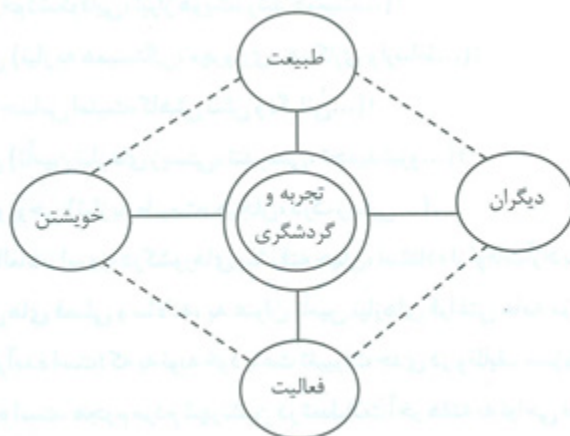
به موجب برخی مطالعات، امروزه در کشورهای پیشرفته جهان، استفاده از اوقات آزاد بعد از کار، تعطیلات آخر هفته، مرخصی‌های فصلی و سالانه، به‌عنوان تأمین نیازهای فراغتی عامه مردم، به‌صورت یک پدیده همگانی درآمده است؛ که به‌نوبه خود باعث تغییرات جدی در وظایف مسئولان برنامه‌ریزی و مدیریت شهرها شده است. هجوم مردم شهرنشین در تعطیلات آخر هفته به نواحی طبیعی دور از شهر و مراکز تفریحی، به یکی از ویژگی‌های شهرنشینی نوین در کشورهای پیشرفته تبدیل شده است. طبق برخی آمارها، بیش از ۶۰ تا ۸۰ درصد جمعیت شهرهای بزرگ جهان در روزهای تعطیلات آخر هفته از شهر می‌گریزند و به مراکز فراغتی و تفریحی حومه‌ها پناه می‌برند. (شاریه، ۱۳۷۳: ۲۳)

جدول شماره ۱-۴- میزان سفرهای آخر هفته در جهان

نام کشور	درصد عزیمت
کشورهای اسکاندیناوی	۷۰-۸۰ درصد
کشور سوئیس	۷۰ درصد
کشور انگلستان	۶۵ درصد
آمریکای شمالی	۶۵-۶۰ درصد

دلبستگی و علاقه انسان به طبیعت و اجتماع و فعالیت آزاد در آغوش آن، ریشه‌هایی عمیق در نیازهای زیستی، روانی و اجتماعی او دارد و به همین دلیل، تلاش برای تأمین آن‌ها یکی از عوامل اساسی در تأمین رضایت، آسایش، تعالی و سعادت انسان محسوب می‌شود. از این دیدگاه؛ گردشگری یک تجربه چندبعدی و پیچیده انسانی است که هیچ پدیده دیگر نمی‌تواند جای آن را بگیرد. از طریق فعالیت گردشگری، انسان در کانون ارتباطات مختلفی قرار می‌گیرد؛ که در آن ارزش‌ها و لذت‌های عاطفی، جسمانی، شناختی، اجتماعی، زیباشناختی و غیره در هم می‌آمیزد و اثرهای پایدار و عمیق در زندگی انسان به وجود می‌آورد. در "نمودار شماره ۲-۴" نقش و اثرهای گردشگری در ایجاد روابط و کیفیت‌های مطلوب انسانی، به صورت ساده ارائه شده است.

نمودار شماره ۲-۴- نقش گردشگری در ایجاد ارتباطات انسان- محیط

با توجه به نقش و اهمیت گردشگری در زندگی فردی و اجتماعی، امروزه نیاز به گردشگری به صورت یک تقاضای عمومی و روزافزون درآمده؛ که با اثرهای مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، محیطی، روانی و غیره همراه است. توسعه فعالیت‌های گردشگری با انواع آثار و عوارض منفی و مثبت در زمینه‌های یاد شده موجب می‌شود که برای دستیابی به منافع و سودمندی‌های تجربه گردشگری به مجموعه عوامل مؤثر در کمیت و کیفیت گردشگری توجه لازم مبذول گردد. این وظیفه به عهده برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری واگذار شده است. با توجه به این ملاحظات در "جدول شماره ۳-۴" منافع مختلف گردشگری و تفرج به طور خلاصه معرفی شده است. در فصل‌های آتی، مبانی و روش‌های مربوط به چگونگی حفظ کیفیت گردشگری و راه‌های جلوگیری از عوارض منفی آن با دقت و تفصیل بیشتر بررسی شده است.

جدول شماره ۳-۴- منافع مختلف گردشگری و تفرج

نوع منافع	موارد
منافع شخصی	<ul style="list-style-type: none"> • رهایی از فشار و تنش • افزایش سلامت و بهداشت روانی • رشد خلاقیت و خودشکوفایی • رشد مهارت‌ها و آموزش‌ها • تکامل شخصیت
منافع اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> • تقویت روابط خانوادگی • توسعه روابط جمعی • پرورش روحیه اجتماعی • افزایش بهره‌وری عمومی
منافع اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> • افزایش کار و اشتغال • توسعه و عمران نواحی روستایی و دورافتاده • گسترش رفاه عمومی • توسعه تأسیسات و خدمات زیرساختی
منافع محیطی	<ul style="list-style-type: none"> • جلوگیری از اشغال اراضی شهری • حفاظت از منافع طبیعی و میراث فرهنگی • ترویج آموزش و فرهنگ زیست‌محیطی • تقویت همکاری نهادهای مدیریت شهری و زیست‌محیطی

مأخذ: جواد مهدیزاده استخراج و تدوین براساس منابع مختلف

ابعاد و اثرهای اقتصادی گردشگری

گردشگری به‌عنوان یک فعالیت اقتصادی و یک صنعت درآمدزا و اشتغال‌زا نیز مطرح است و از این نظر مورد توجه مؤسسه‌های اقتصادی بخش عمومی و خصوصی قرار دارد. به‌طوری که مطالعه‌ها و گزارش‌های جهانی و ملی نشان می‌دهد؛ سهم اقتصاد گردشگری در مقیاس جهانی و ملی روندی فزاینده و رشد یابنده دارد. بدیهی است که بخش مهمی از این تأثیرها در مقیاس اقتصاد محلی (شهری و روستایی) به‌ظهور می‌رسد.

از مهم‌ترین آثار اقتصادی گردشگری می‌توان به افزایش سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال و افزایش درآمد از طریق ارائه خدمات گردشگری، فروش صنایع محلی و هنرهای دستی و غیره اشاره کرد. طبق آمارها و پیش‌بینی‌های سازمان جهانی جهانگردی در سال ۲۰۰۵ مشاغلی که به‌وسیله صنعت جهانگردی ایجاد می‌شود به میزان ۵۹ درصد رشد می‌یابد. شورای جهانگردی و مسافرت جهانی برآورد کرده است؛ که از ۹ میلیون نفر کارگر و کارمند در جهان به حدود ۲۱۲ میلیون نفر می‌رسد. این صنعت بزرگ‌ترین سازمان یا نهادی است که نیروی انسانی را به کار می‌گیرد. در حال حاضر در بسیاری از کشورها این صنعت به‌صورت بزرگ‌ترین کارفرما درآمدده است (جهانگردی در چشم‌اندازی جامع، ۱۳۷۴: ۲۹۸).

نکته بسیار مهم در مورد ابعاد اقتصادی گردشگری این است که ارتباط تنگاتنگ با ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و غیره دارد؛ بنابراین نمی‌توان فقط از دیدگاه منافع اقتصادی آن را مورد بررسی و ارزیابی قرار داد. این مفهوم در چارچوب توسعه‌پایدار گردشگری جایگاه استواری پیدا کرده و در بسیاری از اسناد جهانی و ملی مربوط به توسعه گردشگری مورد تأکید قرار گرفته است. در واقع، گردشگری اگرچه یک بخش اقتصادی محسوب می‌شود، اما یک فعالیت اقتصادی چندبخشی است. به همین علت اقتصاددانان و دولت‌مردان، طبقه‌بندی و هماهنگ کردن آن را بسیار مشکل می‌یابند.

به همین دلیل، ارزیابی و تعیین اثرات اقتصادی گردشگری نیز به‌طور مشخص بسیار دشوار است. سازمان جهانی جهانگردی کوشش‌های زیادی در راستای ارائه روش‌های مناسب در این زمینه انجام داده است. براساس این روش‌ها مزایای مستقیم و غیرمستقیم گردشگری و تأثیر آن در عرصه‌های مختلف اقتصادی محاسبه می‌شوند. از جمله می‌توان به روش‌های «تجزیه و تحلیل داده‌ها و ستاندها» و «تجزیه و تحلیل هزینه و منفعت» اشاره کرد. اما در نهایت، اثرهای اقتصادی توسعه گردشگری باید در چارچوب معیارهای توسعه پایدار و اصول هزینه - منفعت اجتماعی مورد ارزیابی قرار گیرد. این مفهوم به‌صراحت در «اعلامیه مانیل درباره گردشگری جهان» (۱۹۸۰) منعکس شده است.

بند ۸ اعلامیه مانیل درباره نقش اقتصادی گردشگری

بازدهی اقتصادی گردشگری هراندازه هم حقیقی و مهم باشد، نباید و نمی‌تواند تنها معیار تصمیم‌گیری دولت‌ها درباره تشویق این فعالیت باشد. حق داشتن تعطیلات، فرصت داشتن شهروند برای تلاش جهت شناخت خویش، آگاهی عمیق‌تر از هویت ملی خود و رشته پیونددهنده وی به هموطنانش و حق تعلق به یک فرهنگ و یک مردم، همگی دلایل عمده‌ای برای برانگیختن مشارکت فردی در جهانگردی بومی و بین‌المللی از راه دسترسی به تعطیلات و مسافرت است (رستمی، ۱۳۷: ۱۳۷۷).

با توجه به ملاحظه‌های یاد شده و نقش مهم و در عین حال متعارض ابعاد اقتصادی توسعه گردشگری و لزوم شناخت و رعایت اثرهای مختلف آن، ضروری است؛ که برخی از ویژگی‌ها و مباحث مربوط به اقتصاد گردشگری، به‌اجمال بررسی گردد.

ویژگی‌های اقتصادی محصولات و خدمات گردشگری

گردشگری، اگرچه به‌عنوان فعالیتی سودآور و اشتغال‌زا مطرح است، ولی از دیدگاه علوم اجتماعی و نظریه توسعه پایدار به هیچ‌وجه یک پدیده صرفاً اقتصادی تلقی نمی‌شود، بلکه یک فعالیت چند سویه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی و مدیریتی است؛ که به

محصولات و خدمات آن ویژگی‌های خاص می‌بخشد. در واقع ارزش اقتصادی گردشگری از ماهیت و ارزش‌های اجتماعی و فراغتی آن ناشی می‌شود. از این رو فعالیت گردشگری وقتی از نظر اقتصادی مفید و سودآور خواهد بود؛ که از نظر اجتماعی و فرهنگی ارزش‌آفرین باشد. در واقع تقاضای روزافزون گردشگری نیز، نه فقط به ماهیت اقتصادی آن، بلکه بیشتر به خصلت اجتماعی و فرهنگی آن برمی‌گردد. به همین دلیل در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری نمی‌توان فقط ملاحظات اقتصادی را مدنظر قرار داد، بلکه باید ارتباط آن را با سایر ابعاد محیطی، اجتماعی و فرهنگی در نظر گرفت.

بنابراین صنعت گردشگری از نظر نوع محصولات و خدماتی که ارائه می‌دهد؛ دارای ویژگی‌هایی یگانه است که نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد ارزش اقتصادی، عرضه و تقاضا و تسهیلات و خدمات وابسته به آن دارد. مهم‌ترین این ویژگی‌ها که از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری لازم است مورد توجه قرار گیرد، به‌قرار زیر است:

الف- محصولات گردشگری فقط یک «کالای اقتصادی» نیست، بلکه در عین حال «محصول اجتماعی-فرهنگی» محسوب می‌شود؛ بنابراین تقاضای خدمات گردشگری، برخلاف بیشتر کالاها و خدمات اقتصادی از «کشش» بسیار بالایی برخوردار است. چرا که تا حدودی زیادی به عوامل ذهنی مانند سلیقه و شیوه خاص زندگی افراد بستگی دارد و به‌شدت از تغییرات جزئی در درآمدها و هزینه‌ها تأثیر می‌پذیرد. این ویژگی، مستلزم دقت و احتیاط زیاد در زمینه برآورد تقاضای گردشگری است.

ب- تأسیسات و خدمات گردشگری، در برابر تغییرهای تقاضا بسیار آسیب‌پذیر است، چون قابل انبارکردن یا انتقال نیست؛ بنابراین در پیش‌بینی تأسیسات و خدمات گردشگری باید کمال دقت را به کار برد و برای حفظ کیفیت مطلوب آن‌ها به‌طور مدام کوشش کرد؛

پ- کیفیت کالا و خدمات گردشگری تابع دخالت مجموعه‌ای از عوامل مختلف مثل خدمات اقامتی، پذیرایی، تفریحی، دسترسی، رفاهی، اطلاع‌رسانی و غیره است؛ بنابراین در پیش‌بینی و برآورد تقاضا لازم

است که نقش تمام این عوامل در حد لازم در نظر گرفته شود. چرا که هرگونه کمبود و نارسایی در هر عرصه خاص باعث افت کیفیت و کاهش کل تقاضا می‌شود (جهانگردی در چشم‌انداز جامع، ۱۳: فصل ۸).
با توجه به نکات یاد شده، می‌توان گفت که تقاضای گردشگری تا حدود زیادی از نحوه عرضه محصولات و خدمات گردشگری تأثیر می‌پذیرد؛ بنابراین در حد امکان باید سعی کرد که تعادل مطلوب میان عرضه و تقاضا برقرار گردد. در واقع هرگونه کاهش یا افزایش بیش از حد تقاضا، به سرعت باعث زیان غیرقابل جبران اقتصادی و یا افت شدید کیفیت می‌شود و در نتیجه به کاهش شدید تقاضا در مراحل بعد انجامد.

عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری

عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری را باید در دو سطح کلان و خرد بررسی نمود به طوری که روند تحولات توسعه گردشگری در جهان نشان می‌دهد، گرایش کلی تقاضای آن روندی رو به رشد دارد. عوامل متعدد و مختلفی در سطح کلان دخالت دارند که اهم آن‌ها در لوح پیوست خلاصه شده است:

عوامل مؤثر در افزایش تقاضای گردشگری در سطح کلان

- گسترش مشکلات شهرنشینی و رشد نیازهای فراغتی؛
- بالا رفتن سطح زندگی و افزایش آگاهی عمومی در زمینه نقش فراغت؛
- افزایش نقش اقتصاد گردشگری در توسعه و عمران ملی و منطقه‌ای؛
- گسترش تسهیلات سیروسفر و وسایل ارتباطی؛ نقش مثبت گردشگری در توسعه رفاه اجتماعی، هویت ملی و روابط بین‌المللی.

در مقیاس خرد و سطوح پایین‌تر، می‌توان عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری را به دو گروه عمده تقسیم کرد:
الف - عوامل تشویق‌کننده سفر و گردشگری؛
ب - عوامل بازدارنده سفر و گردشگری.
در "جدول شماره ۴-۴" عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری، در سطح خرد، با دقت و تفصیل بیشتری خلاصه و معرفی شده است.

جدول شماره ۴-۴- عوامل مؤثر در تقاضای گردشگری در سطح خرد

نوع عوامل	موارد
الف: عوامل تشویق کننده سفر	<ul style="list-style-type: none"> • افزایش درآمد خانواده • پایین بودن هزینه سفر • جذابیت مقصد سفر • پیشینه سنت و فرهنگ گردشگری
ب: عوامل بازدارنده سفر	<ul style="list-style-type: none"> • مشکلات دسترسی • هزینه بالای سفر • عدم آگاهی از وضعیت مقصد سفر • ناامنی و احساس خطر • کمبود تسهیلات رفاهی • ...

برای تعیین تقاضای گردشگری باید هر دو نوع «تقاضای واقعی» و «تقاضای بالقوه» را مورد بررسی و ارزیابی قرار داد. برای تعیین تقاضای واقعی از شاخص‌های مهم مثل «تعداد گردشگر»، «تعداد روز یا شب سفر» و «هزینه متوسط هر مسافر» استفاده می‌شود. تقاضای بالقوه یعنی تخمین تعداد مسافران و گردشگران احتمالی آینده که برای پیش‌بینی و محاسبه میزان تقاضای آن باید به امکانات سه نوع بازار احتمالی یعنی «بازار محلی»، «بازار ملی»، «بازار جهانی» توجه کرد. برای محاسبه میزان تقاضای بالقوه گردشگری، روش‌ها و فنون مختلفی وجود دارد که در فرآیند برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری برای هر حوزه خاص استفاده می‌شود.

با توجه به تمام ملاحظات مربوط به نقش عوامل اقتصادی در توسعه گردشگری؛ می‌توان راهبردهای اساسی آن را در چند نکته خلاصه کرد:

- راهبردهای اساسی اقتصادی در توسعه گردشگری
- اقتصاد گردشگری بخش مهمی از اقتصاد ملی محسوب می‌شود، بنابراین سیاست‌های برنامه‌ریزی گردشگری، باید با سیاست‌های کلان توسعه اقتصادی کشور همخوانی داشته باشد و به رشد و تعادل و عدالت کمک کند؛
- سیاست‌های اقتصادی گردشگری، باید با سایر ابعاد توسعه کشور یعنی سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی سازگاری داشته باشد؛
- سیاست‌های اقتصادی گردشگری باید به نحوی تنظیم گردد که به

- منابع محیط‌زیست و آثار تاریخی و فرهنگی آسیبی وارد نسازد؛
- اثرهای اقتصادی توسعه گردشگری به دو صورت مستقیم و غیرمستقیم ظاهر می‌شود و بنابراین باید به‌صورتی فراگیر و درازمدت مورد ملاحظه و ارزیابی قرار گیرد.

ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گردشگری

منظور از اثرات سیاسی و اجتماعی گردشگران، تغییراتی است که در نتیجه فعالیت‌های گردشگری در مناسبات اجتماعی و سیاسی گردشگران و جامعه میزبان به وجود می‌آید. همچنین مقصود از ابعاد و اثرات فرهنگی تغییراتی است که در عرصه آداب‌ورسوم، هنرها، معماری و ارزش‌های فکری و فرهنگی به ظهور می‌رسد. بدیهی است که ابعاد و اثرهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی به‌صورتی متقابل در هم آمیخته است و به‌آسانی نمی‌توان آن‌ها را از یکدیگر تفکیک کرد. به‌طور کلی می‌توان گفت که در مجموعه فعالیت‌های گردشگری، معمولاً انواع رفتارها و فرهنگ‌های مختلف در قالب دو جامعه میزبان و مهمان درگیر می‌شوند. گردشگران با انگیزه‌ها و منافع مختلف فردی و گروهی اقدام به سفر و تفرج می‌کنند، ولی جامعه میزبان نیز، دارای اهداف، ارزش‌ها و منافع است؛ که از توسعه فعالیت‌های گردشگری در شهر و دیار خود انتظار دارد.

بدیهی است که در نتیجه واکنش متقابل میان این دو فرهنگ و انگیزه‌های متفاوت نهفته در آن، اثرها و تغییرهای گوناگون پدید می‌آید؛ که در برخی موارد به سود یا زیان جامعه مهمان و در برخی موارد به سود یا زیان جامعه میزبان است؛ بنابراین لازم است در برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری به ابعاد و آثار مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیز، توجه لازم مبذول گردد.

اثرهای مثبت و منفی اجتماعی و فرهنگی توسعه گردشگری

در زمان‌های گذشته، فعالیت‌های گردشگری، در مقیاس ملی و جهانی تا حدود زیادی تحت تأثیر انگیزه‌ها و منافع گروه‌ها و طبقات فرادست و کارگزاران سیاسی صورت می‌گرفت و کمتر به ملاحظات

فرهنگی، اجتماعی و زیست‌محیطی توجه می‌شد. به‌ویژه در دوران رواج استعمار و گسترش امپریالیسم، توسعه گردشگری در جهان با عوارضی مثل سلطه سیاسی، تحمیل فرهنگی و انحطاط هویت ملی و ارزش‌های فرهنگ بومی در کشورهای زیرسلطه همراه بوده است.

به همین دلیل در برخی از نظریه‌های توسعه گردشگری در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، از «توریسم» به‌عنوان یکی از مظاهر امپریالیسم نام برده شده است. در سطح ملی نیز تا قبل از چند دهه اخیر، توسعه گردشگری داخلی، بیشتر تحت تأثیر تمایل‌ها و امکان‌های طبقات قدرتمند بوده و از این طریق منابع و امکانات طبیعی و فرهنگی گردشگری، بیشتر در انحصار آن‌ها قرار داشته است. این وضعیت در بسیاری از نواحی شهری و روستایی جهان و از جمله ایران، منجر به اشغال اراضی مرغوب و جاذبه‌های با ارزش طبیعی و تخریب آن‌ها توسط بخش خصوصی و محدود کردن امکانات دسترسی عموم به آن‌ها شده است. در هر حال بسیاری از مطالعه‌ها نشان می‌دهد؛ که توسعه گردشگری به همراه آثار مثبت خود، دارای برخی اثرات منفی و زیانبار مثل تغییر ارزش‌های فرهنگی محلی، تشویق مشاغل کاذب، رواج تجمل و مصرف‌گرایی، تحقیر فرهنگ بومی، توسعه بزه‌کاری و غیره بوده است.

اما در تحولات اجتماعی و سیاسی چند دهه اخیر و تحت تأثیر گسترش جنبش‌های اجتماعی و فکری، توسعه جنبش محیط‌زیست، پیدایش و رشد نهادهای بین‌المللی و ملی در عرصه مدیریت گردشگری، نحوه رویکرد به برنامه‌ریزی و توسعه فعالیت‌های گردشگری، تغییر کیفی پیدا کرده است. با تشکیل سازمان جهانی جهانگردی» در سال ۱۹۷۵ و رواج مفهوم «توسعه‌پایدار گردشگری» در دهه ۱۹۸۰، دیدگاه‌ها و روش‌های مربوط به برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری، چه در مقیاس جهانی و چه در سطح ملی و محلی وارد مرحله نوینی شده است؛ که تفاوت ماهوی با گذشته دارد. در چارچوب این دیدگاه‌ها و رویکردهای جدید؛ سعی می‌شود که در حد امکان منافع و ارزش‌های مثبت گردشگری تقویت و از بروز عوارض منفی آن جلوگیری گردد؛

بنابراین امروزه یکی از اصول توسعه پایدار گردشگری، توجه به ابعاد مختلف گردشگری و ارزیابی اثرات مثبت و منفی آن در عرصه‌های مختلف است. به‌منظور آشنایی بیشتر با ابعاد و اثرهای مختلف توسعه گردشگری، محورهای آن در "جدول شماره ۴-۵" به‌طور خلاصه دسته‌بندی و معرفی شده است.

جدول شماره ۴-۵- اثرهای مثبت و منفی اجتماعی و فرهنگی گردشگری

عوامل مؤثر	اثرات مثبت	اثرات منفی
استفاده از فرهنگ به‌عنوان یک جاذبه	<ul style="list-style-type: none"> افزایش حمایت از فرهنگ سنتی معرفی هویت قومی و بومی احیای هنرهای سنتی و مراسم احیای زبان و ادبیات بومی 	<ul style="list-style-type: none"> تغییر هنرهای سنتی در جهت سلیقه گردشگران ایجاد ازدحام در مکان‌های سنتی نفوذ به حریم محدوده‌های سنتی تجاری شدن محصولات فرهنگی
تماس مستقیم بین گردشگران و مردم بومی	<ul style="list-style-type: none"> کاهش نمودهای منفی رفتاری افزایش فرصت‌های اجتماعی 	<ul style="list-style-type: none"> تقویت نمودهای منفی رفتاری شیوع بیماری‌های جدید افزایش ازدحام و تراکم جمعیت
تغییر در مشاغل اقتصادی و نقش‌های اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> پیدایش مشاغل جدید اقتصادی کاهش نابرابری‌های اجتماعی 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش تعارض اجتماعی افزایش نابرابری اجتماعی از بین رفتن زبان و لهجه محلی
توسعه تشکیلات گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> افزایش امکانات تفریحی افزایش امکانات دسترسی 	<ul style="list-style-type: none"> محدود شدن دسترسی مردم محلی رشد دیوان‌سالاری
افزایش جمعیت ناشی از توسعه و گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد تسهیلات جدید رفاهی بالا رفتن کیفیت زندگی 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش شلوغی و اختلاط جمعیت افزایش جرم و تبهکاری

مأخذ: اقتباس و تدوین از: «جهانگردی در چشم‌اندازی جامع» سازمان جهانی جهانگردی، ۱۳۷۴: ۳۲۸

راهبردهای مدیریت اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری

مقصود از جهانگردی پایدار تنها بهبود وضع اقتصادی این صنعت و منابع محیطی که صنعت مزبور به آن‌ها وابسته است، نیست، بلکه منابع فرهنگی و اجتماعی نیز مطرح است. بنابه توصیه سازمان جهانی جهانگردی راهبردهای مختلفی برای خنثی کردن اثرهای منفی فرهنگی و اجتماعی توسعه گردشگری ارائه شده که چکیده آن در لوح زیر آمده است.

- راهبردهای جلوگیری از اثرهای منفی فرهنگی و اجتماعی توسعه گردشگری
اطلاع‌رسانی و افزایش آگاهی گردشگران قبل از شروع سفر و گردشگری:
- راهنمایی و هدایت گردشگران در محل به طرق مختلف؛
  - تبلیغ و ترویج توسعه گردشگری در راستای اهداف اجتماعی و فرهنگی؛
  - ایجاد تسهیلات مناسب برای هدایت رفتار گردشگران و حفظ ارزش‌ها؛
  - ایجاد امکانات کافی برای برقراری و تقویت تماس‌های فرهنگی؛
  - ارزیابی مستمر فعالیت‌های گردشگری و اثر آن‌ها؛
  - توسعه، ترویج و آموزش فرهنگ گردشگری در جامعه میزبان و مهمان؛
  - تقویت مشارکت جامعه میزبان در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری؛
  - آموزش مهارت‌های حرفه‌ای در مدیریت گردشگری

مأخذ: استنتاج از: «جهانگردی در چشم‌اندازی جامع» ۱۳۷۴: ۳۳۵ تا ۳۳۹

با توجه به نکته‌ها و ملاحظه‌های یاد شده می‌توان دریافت که هر نوع فعالیت گردشگری ارتباط مستقیم و متقابل با روابط اجتماعی و فرهنگی دارد. از یک‌سو، جامعه و فرهنگ آن به‌عنوان یک منبع و جاذبه اساسی، ایجادکننده انگیزه و بستر فعالیت گردشگری است و از سوی دیگر، توسعه گردشگری باعث ارتقای فرهنگ گردشگران، توسعه روابط اجتماعی، اعتلای آگاهی، هویت و روحیه ملی و انسان‌دوستی در آنان می‌شود. جدا از اثرهای گردشگری در مقیاس بین‌المللی به‌صورت نزدیکی ملل، گفتگوی تمدن‌ها، گسترش صلح و دوستی، توسعه گردشگری در مقیاس شهری و منطقه‌ای نیز، دارای آثار مشابه در سطح ملی و داخلی است. در گردش‌های درون‌شهری، مراکز تاریخی و فرهنگی، کانون‌های فعالیت اجتماعی، ویژگی‌های اجتماعات محلی مورد توجه قرار می‌گیرد و باعث افزایش آشنایی و علاقه شهروندان نسبت به شهر و همشهریان خود می‌شود. سفرهای برون‌شهری نیز، از طریق ایجاد ارتباط عمیق‌تر میان اقوام و ساکنان مختلف یک کشور، به گاهی تنش‌های سیاسی، اختلافات قومی و افزایش همبستگی ملی و اعتلای عواطف میهنی می‌گردد. این امر به‌نوبه خود به توسعه سیاسی و گسترش مشارکت اجتماعی در برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی (شهری و روستایی) کمک می‌کند. براساس این ملاحظه‌ها است که امروزه «گردشگری فرهنگی»^۱ به‌عنوان یکی از محورهای توسعه گردشگری پایدار مورد تأکید و تشویق نهادهای ملی و بین‌المللی قرار گرفته است.

فصل پنجم

روش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری

روش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری

مقدمه

برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، با توجه به محتوا و اهداف عام گردشگری، دانشی میان‌رشته‌ای محسوب می‌شود؛ که به همکاری رشته‌های مختلف علمی و بخش‌های مختلف مسئول توسعه و عمران، به‌ویژه بخش‌های اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی و فرهنگی نیاز دارد. از طرف دیگر، با در نظر گرفتن نیازها، توان‌ها و شرایط گردشگری در نواحی و مناطق مختلف هر کشور، لازم است که نوعی پایگان (سلسله‌مراتب) در عرصه تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی و مدیریت در نظر گرفته شود. با توجه به این ملاحظات، در این فصل سعی می‌شود که برخی از اصول، روش‌ها و فنون مربوط به فرایند برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، با تأکید بر گردشگری شهری، بررسی و معرفی شود.

پایگان برنامه‌ریزی و گردشگری

فعالیت‌های گردشگری به‌طور معمول در سطوح مختلف مکانی- فضایی صورت می‌پذیرد که هم از نظر کارکردی و هم از دید مدیریت و بهره‌برداری با یکدیگر ارتباط تنگاتنگ دارند. طبق تجارب جهانی، مقیاس‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، طیف وسیعی از طرح‌های کلان ملی تا پروژه‌های خاص اجرایی را در برمی‌گیرد. طرح‌های ملی و منطقه‌ای، در اغلب کشورها جنبه «راهبردی» دارند که اهداف و سیاست‌های کلان توسعه گردشگری را برای یک دوره زمانی نسبتاً بلندمدت (۱۰ ساله) تعیین می‌کند، اما در چارچوب این برنامه‌های کلان، انواع طرح‌ها و برنامه‌های دیگر، در مقیاس‌های پایین‌تر و کوچک‌تر تهیه و اجرا می‌شود؛ بنابراین برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری شهری، باید با توجه به وظایف و اهداف توسعه گردشگری در سطح مختلف (از کلان تا خرد) تعریف و تبیین گردد. از این نظر برنامه‌ریزی و مدیریت در عرصه گردشگری مستلزم رعایت چند اصل اساسی است.

اصول پایه در تهیه و اجرای طرح‌های توسعه گردشگری

- اقدام‌های انجام شده در زمینه توسعه گردشگری باید هماهنگ با سیاست‌های ملی (آموزش، اعتبارات، خدمات عمومی، محیط‌زیست و جز آن) باشد؛
- هر نوع بهره‌برداری از زمین و منابع محیطی در اشکال مختلف (گردشگری، کشاورزی، صنعت و معدن) باید از جهت حفظ منابع مورد نظارت قرار گیرد؛
- هر طرح جامع گردشگری باید در انطباق با طرح‌های توسعه اقتصادی کشور و سایر طرح‌های کالبدی (کاربری زمین) در مقیاس ملی، منطقه‌ای و محلی تهیه و اجرا گردد؛
- هر طرح توسعه گردشگری باید اولویت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را مدنظر قرار دهد.

(F, LawS.W.Bory, 1998:4)

به نظر سازمان جهانی جهانگردی، برنامه‌ریزی گردشگری برای این‌که در جهان واقعیت به اجرا درآید، به دخالت و عمل نهادها و مسئولان برنامه‌ریزی محلی، مانند: نهادهای استان و شهرستان و در سطوح بسیار پایین‌تر شهرداری‌ها نیاز دارد. از طریق برنامه‌ریزی محلی، اهداف و سیاست‌های کلان، در انطباق با شرایط و امکانات محلی به مرحله اجرا در می‌آید. از جمله سیاست‌های مربوط به کاربری زمین، مقررات محیط‌زیست، نحوه مشارکت، ایجاد زیرساخت‌ها، تأمین نیازهای گردشگران و ساکنان محلی، بازاریابی، تبلیغ به صورت دقیق‌تر و مشخص‌تر معلوم می‌شود؛ بنابراین برنامه‌ریزی برای توسعه گردشگری در چارچوب پایگانی از طرح‌های جامع گردشگری به اجرا در می‌آید که در آن‌ها ابعاد مختلف محیطی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی، با توجه به مقیاس برنامه‌ریزی، مورد ملاحظه قرار می‌گیرد و راه‌حل‌های مناسب پیشنهاد می‌شود. در "نمودار شماره ۵-۱" الگوی ساده پایگان طرح‌های جامع گردشگری نشان داده شده است.

با در نظر گرفتن مفهوم وسیع گردشگری و ابعاد مختلف مکانی - فضایی آن می‌توان سطوح برنامه‌ریزی گردشگری را به چهار سطح تقسیم کرد که وظایف اصلی هر سطح در جدول شماره ۵-۲ خلاصه شده است.

نمودار شماره ۱-۵- پایگان طرح‌های جامع گردشگری

(F. Lawson, M. Bary, 1998:4)

جدول شماره ۲-۵- وظایف اصلی برنامه‌ریزی گردشگری در مقیاس‌های مختلف

وظایف عمده	سطح برنامه‌ریزی
<ul style="list-style-type: none"> تدوین سیاست‌های کلان محیطی، اقتصادی و اجتماعی تأمین بودجه، تمهیدات قانونی و آیین‌نامه‌ها سازمان اداری، نهادها و حفاظت منابع 	سطح ملی
<ul style="list-style-type: none"> راهبردهای توسعه نواحی حفاظت شده زیرساخت‌های منطقه‌ای حمل‌ونقل و گردشگری 	سطح منطقه‌ای
<ul style="list-style-type: none"> طرح‌های محلی توسعه و تقسیم اعتبارات اقدام‌های حفاظتی منطقه‌بندی کاربری زمین، تراکم و مقررات توسعه هماهنگی و اجرای سیاست‌ها 	سطح محلی
<ul style="list-style-type: none"> ارزیابی مالی و سازمان سرمایه‌گذاری تأمین زمین، تدارک برنامه‌ریزی و ساخت هماهنگی توسعه و نیازهای عملیاتی سطح محلی پروژه 	پروژه

(Lawso. M. Lary, 1998:163)

مقیاس‌های گردشگری شهری

رشد روزافزون نیازهای گردشگری در شهرها، از یک‌سو و افزایش سریع وسایل ترابری عمومی و خصوصی از سوی دیگر، باعث گسترش بی‌سابقه فعالیت‌های گردشگری و افزایش سفرهای تفریحی درون‌شهری و برون‌شهری شده است. این وضعیت موضوع‌هایی مثل تعیین حوزه نفوذ گردشگاهی شهرها و پهنه‌بندی انواع گردشگاه‌های حوزه شهری را مطرح ساخته است؛ که چگونگی برنامه‌ریزی مدیریت گردشگری شهری به آن‌ها مربوط می‌شود.

تعیین حوزه نفوذ گردشگاهی شهری

به‌منظور برنامه‌ریزی و مدیریت نواحی و مراکز گردشگاهی شهری، در درجه اول لازم است که حوزه نفوذ و شعاع کارکردی گردشگاه‌های شهری به نحوی مورد ملاحظه قرارگیرد و ابعاد و حدود آن باتوجه به نیازهای برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، درحد ممکن معلوم گردد. امروزه در کشورهای مختلف جهان، به‌منظور برنامه‌ریزی و ساماندهی فضاهای گردشگری و تفریحی، روش‌های و فنون مختلفی برای اندازه‌گیری شعاع دسترسی و تعیین حوزه نفوذ گردشگاه‌های شهری به کار می‌رود. ازجمله برای محاسبه همبستگی میان میزان جمعیت حوزه شهری و فاصله دسترسی سواره به مراکز گردشگاهی، از یک معادله ریاضی به نام «فرمول راپرت»^۱ استفاده می‌شود که به قرار زیر است (یخکشی، ۱۳۶۵:۷۵).

معادله محاسبه شعاع حوزه نفوذ گردشگاهی شهرها

$$4/1E = A$$

$$A = \text{فاصله مناسب}$$

$$E = \text{جمعیت شهر یا منطقه به } 1000 \text{ نفر}$$

با این‌که این فرمول برای شهرهای اروپایی تهیه شده، ولی به‌دلیل خصوصیت‌های عام وسایل حمل‌ونقل ماشینی و شباهت ماهیت نیازهای

فراغتی مردم شهرنشین در سراسر جهان، به نظر می‌رسد که اساس این فرمول تا حدود زیادی با شرایط شهرهای ایران نیز، همخوانی دارد. تحولاتی که در دو سه دهه اخیر، در نتیجه افزایش وسایل حمل و نقل، به‌ویژه خودروی شخصی و روند فزاینده سفرهای تفریحی در ایران به ظهور رسیده؛ حاکی از گسترش حوزه نفوذ گردشگاه‌های شهری و تغییر عادت‌های تفریحی و تفریحی مردم شهرنشین است. این تحول از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری بسیار اهمیت دارد. به‌عنوان نمونه، شعاع حوزه گردشگاهی برخی از شهرهای بزرگ ایران، براساس فرمول "رپرت" محاسبه شده که نتایج آن در "جدول شماره ۵ - ۳" ارائه گردیده است.

جدول شماره ۳-۵ - شعاع حوزه نفوذ گردشگاهی در برخی از شهرهای ایران

براساس فرمول رپرت

ردیف	نام شهر	جمعیت ۱۳۷۵ (هزار نفر)	شعاع حوزه گردشگاهی
۱	تهران	۶۷۶۰	۱۱۵ کیلومتر
۲	مشهد	۱۹۰۰	۶۱ کیلومتر
۳	اصفهان	۱۴۰۰	۵۲/۵ کیلومتر
۴	شیراز	۱۱۲۰	۴۷ کیلومتر
۵	اهواز	۸۰۵	۳۹/۷ کیلومتر
۶	کرمانشاه	۶۹۰	۳۶/۸ کیلومتر
۷	رشت	۴۶۰	۳۰ کیلومتر
۸	همدان	۴۲۰	۲۸/۷ کیلومتر

با توجه به مفهوم و نقش حوزه نفوذ گردشگاهی شهرها، می‌توان دریافت که برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در راستای تأمین نیازهای فراغتی، تفریحی شهروندان، به نگرشی جامع‌تر و اقدام‌هایی در مقیاس‌های وسیع‌تر نیاز دارد. در حال حاضر، در روال رایج تهیه و اجرای طرح‌های توسعه و عمران شهری، این کمبود به‌طور بارز مشاهده می‌شود، به همین دلیل بسیاری از منابع با ارزش فراغتی و تفریحی در شهرها و حومه‌ها با انواع عوارض منفی و زیانبار مثل تخریب، تراکم، تعارض و آشفته‌گی روبه‌رو شده است.

پهنه‌بندی و رده‌بندی گردشگاه‌های شهری

گردشگری فعالیتی پیچیده و متنوعی است که در فضاهاى مختلف درون‌شهری، حاشیه‌شهری و برون‌شهری تحقق پیدا می‌کند. همچنین از پیوند انواع فعالیت‌های مختلف در فضاهاى مختلف، اشکال گوناگون گردش و گردشگاه به وجود می‌آید که در صورت عدم طبقه‌بندی و مرزبندی، می‌تواند با انواع مزاحمت، تراکم، تداخل و ناهماهنگی روبه‌رو گردد؛ بنابراین استفاده تفرجی از محیط به‌نوعی انتظام و پایگان فضایی نیاز دارد. اساس این انتظام برپهنه‌بندی و طبقه‌بندی گردشگاه‌های شهری استوار است؛ که لازمه هر نوع برنامه‌ریزی و مدیریت محسوب می‌شود.

گردشگاه‌ها و فضاهاى تفریحی را می‌توان از جهات مختلف مثل نوع منابع (جنگلی، آبی، کوهستانی و...) سطح تجهیزات (ساده، پیشرفته و...) نوع پراکنش (متمرکز، گسترده)، نوع عملکرد (ورزشی، فرهنگی و...) تقسیم کرد، اما برای پهنه‌بندی گردشگاه‌های شهری، از نظر نوع و مقیاس عملکرد آن‌ها، لازم است که مجموعه‌ای از شاخص‌ها و معیارها در نظر گرفته شود. در "جدول شماره ۴-۵" شاخص‌های عمده طبقه‌بندی گردشگاه‌های شهری معرفی شده است.

جدول شماره ۴-۵ - شاخص‌های طبقه‌بندی گردشگاه‌های شهری

الف - معیارهای محیطی	وضع جغرافیایی، اقلیمی، منابع طبیعی، نواحی حساس
ب - معیارهای کالبدی	وسعت، فاصله، شبکه دسترسی، تسهیلات...
پ - معیارهای اجتماعی	سابقه تاریخی، گروه‌های استفاده‌کننده، میزان و نوع استفاده ...
ت - معیارهای اداری	تقسیمات اداری، نوع بهره‌برداری، نحوه مدیریت ...

پهنه‌بندی و رده‌بندی گردشگاه‌های شهری، اهرم بسیار مؤثری در ایجاد پایگان و حفظ هماهنگی میان فضاها و فعالیت‌های مختلف و حفاظت و مدیریت آن‌ها محسوب می‌شود. فاصله و امکانات دسترسی، یکی از مهم‌ترین شاخص‌هایی است که نقش بسیار مؤثری در عملکرد گردشگاه‌ها و نوع استفاده از آن‌ها ایفا می‌کند. در واقع انگیزه و تصمیم گردشگران تا حدود زیادی تابع فاصله گردشگاه‌ها و مدت زمان لازم

برای دسترسی به آن‌ها است. به همین دلیل، در کشورهای مختلف جهان، مطالعات زیادی در زمینه تدوین معیارهای دسترسی و طبقه‌بندی گردشگاه‌ها براساس آن‌ها شده است. از جمله می‌توان به طبقه‌بندی «کلاسون» از پیشگامان برنامه‌ریزی تفرج و گردشگری شهری اشاره کرد که گردشگاه‌های شهری را از جهت مقیاس دسترسی و میزان فاصله با سکونتگاه به سه دسته؛ یعنی گردشگاه‌های نزدیک، میانی و برون‌شهری تقسیم کرده است. با توجه به مجموعه نکات و ملاحظات یاد شده، می‌توان با در نظر گرفتن شاخص‌های مؤثر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری، مثل شعاع دسترسی، نوع وسیله دسترسی، نوع عملکرد و نوع تسهیلات موردنیاز، تمام گردشگاه‌های شهری را به سه حوزه کالبدی فضایی تقسیم کرد.

رده‌بندی گردشگاه‌های شهری از نظر حوزه فضایی و کارکردی

۱- گردشگاه‌های درون‌شهری

۲- گردشگاه‌های حاشیه شهری

۳- گردشگاه‌های برون‌شهری (حومه‌ای)

این رده‌بندی، از یک‌طرف، نحوه استقرار و پراکنش منابع تفریحی را نشان می‌دهد و از دیگر سو، نیازهای مختلف شهروندان و چگونگی تأمین آن‌ها را از جهات گوناگون معلوم و مشخص می‌سازد. براین اساس و با توجه به نیازهای روزمره، هفتگی و فصلی گردشگران و با توجه به نظام تعطیلات و مرخصی و نیز با در نظر گرفتن امکانات دسترسی و نوع استفاده می‌توان پایگان فضایی، عملکردی و مدیریتی برای گردشگاه‌های شهری را تعریف کرد. در "جدول شماره ۵-۵" مشخصات اصلی این پایگان به‌طور خلاصه ارائه شده است.

جدول شماره ۵-۵ - رده‌بندی گردشگاه‌های شهری از نظر مقیاس دسترسی و نوع عملکرد

شاخص‌ها حوزه	مقیاس دسترسی‌ها	وسعت و نوع	وسیله عمده دسترسی	کارکردهای اصلی	مدت تفریح	تسهیلات موردنیاز
حوزه گردشگاهی درون شهری	شعاع دسترسی: تا ۱۰ کیلومتر زمان دسترسی: تا ۳۰ دقیقه	محدود متمرکز انسان‌ساخت	سفر پیاده دوچرخه و موتور وسایل عمومی وسایل شخصی	پیاده‌روی استراحت دیدار و گفتگو بازی کودکان بازی شطرنج	چند ساعت	فضای سبز و باز خدمات اولیه زمین‌بازی کودکان وسایل شطرنج
حوزه گردشگاهی حاشیه‌ای	شعاع دسترسی: ۱۰ تا ۲۰ کیلومتر زمان دسترسی: ۳۰ تا ۱۲۰ دقیقه	وسیع متمرکز - گسترده طبیعی و انسان‌ساخت	دوچرخه و موتور وسایل عمومی وسایل شخصی	راهپیمایی ورزش و بازی پیک‌نیک گشت‌وگذار	یک‌روزه	شبکه دسترسی تسهیلات ورزشی فضای بازی و تفریح فضای پیک‌نیک
حوزه گردشگاهی حومه‌ای	شعاع دسترسی: ۲۰ تا ۸۰ کیلومتر زمان دسترسی: ۹۰ تا ۱۸۰ دقیقه	خیلی وسیع متمرکز - گسترده طبیعی - نیمه‌طبیعی	وسایل شخصی وسایل عمومی	طبیعت‌گردی سیاحت و زیارت ورزش و شکار آموزش و پژوهش	یک‌روزه و بیشتر	شبکه دسترسی تسهیلات اقامتی منابع متنوع خدمات رفاهی خدمات ایمنی

مأخذ: جواد مهدیزاده، استنتاج و استخراج از منابع مختلف

عوامل مؤثر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری

فعالیت‌های گردشگری، بر سه رکن اصلی استوار است؛

الف - منابع و جاذبه‌های گردشگری؛

ب - وضعیت کمی و کیفی گردشگران؛

پ - تسهیلات و تجهیزات گردشگری؛

بنابراین هرگونه برنامه‌ریزی، آینده‌نگری و مدیریت گردشگری مستلزم بررسی کم‌وکیف منابع و جاذبه‌ها، تعداد و انواع گردشگران و نوع تسهیلات و تجهیزات موردنیاز آنها است. مباحث اصلی مربوط به هریک از این عوامل، به اختصار، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

منابع و جاذبه‌های گردشگری

نیازهای فراغتی و تفریحی انسان بسیار متنوع و گسترده است و بر همین اساس منابع و جاذبه‌های گردشگری و تفریحی نیز بسیار متنوع و متعدد است. منابع و جاذبه‌های گردشگری از نظر ماهیت و خاستگاه خود، بر سه نوع منبع اصلی؛ یعنی منابع طبیعی، نیمه‌طبیعی و انسان‌ساخت استوار است. از دید برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری لازم است؛ که مجموعه این منابع و جاذبه‌ها مورد طبقه‌بندی قرار گیرد. این کار کمک می‌کند که انواع منابع با توجه به نیازها، ظرفیت‌پذیری، نوع تسهیلات و تجهیزات لازم، نحوه‌ی حفاظت و غیره مورد بهره‌برداری بهینه قرار گیرد. به همین منظور در "جدول شماره ۵-۶" نوعی رده‌بندی عمومی و کاربردی از انواع منابع و جاذبه‌های گردشگری ارائه شده است.

جدول شماره ۵-۶ - طبقه‌بندی عمومی منابع و جاذبه‌های گردشگری

ردیف	نوع منبع و جاذبه	امکانات بهره‌برداری
۱	منابع و جاذبه‌های طبیعی	<ul style="list-style-type: none"> کوه‌ها، دره‌ها، قله‌ها، غارها جنگل‌ها، باغ‌ها، مزارع، دشت‌ها، مراتع حیات وحش، صید و شکار چشم‌اندازها و مناظر ارزشمند
۲	منابع و جاذبه‌های اجتماعی و فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> شیوه‌های زندگی سنتی، غذاهای محلی زیارتگاه‌ها، مراسم و آیین‌های مذهبی و بومی معماری، موسیقی، هنرهای بومی یادمان‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی
۳	منابع و جاذبه‌های علمی و پژوهشی	<ul style="list-style-type: none"> آثار تاریخی، میراث فرهنگی، باستان‌شناسی شناخت جغرافیا، اقلیم، محیط‌زیست مطالعه سنگ‌ها، گیاهان، جانوران مطالعه پدیده‌های نادر طبیعی و نجوم
۴	منابع و جاذبه‌های ورزشی - تفریحی	<ul style="list-style-type: none"> کوه‌نوردی، راهپیمایی، اسکی پیک‌نیک، پیاده‌روی، سوارکاری انواع ورزش‌های آبی، میدانی، فضایی انواع بازی‌های جمعی، سرگرمی
۵	جاذبه‌های تجاری و خرید گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> مراکز خرید و گردش بازارهای سنتی، مکاره تولیدات محلی، صنایع دستی
۶	سایر جاذبه‌های ویژه	<ul style="list-style-type: none"> آب‌های معدنی، مراکز درمانی طبیعی نمایشگاه‌ها، جشنواره‌ها مراسم مهم مذهبی و ملی

مأخذ: جواد مهدیزاده استنتاج و استخراج از منابع مختلف

کمیت و کیفیت گردشگران

یکی از ارکان اصلی برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری تعیین و تشخیص میزان تقاضای سفر و گردشگری در حال و آینده است. این کار، مستلزم برآورد کمیت و تعداد گردشگران و نیازمند تشخیص ترکیب اجتماعی و انواع طیف گردشگران مختلف است؛ که مبنای تصمیم‌گیری در مورد چگونگی توسعه و تجهیز تسهیلات و خدمات برای تأمین نیازهای آن‌ها قرار می‌گیرد. تقاضای گردشگری، به دلیل ماهیت پیچیده و چندبعدی آن، تابع عوامل و متغیرهای مختلفی است که در هر نوع برنامه‌ریزی و مدیریت برای توسعه گردشگری می‌باید مورد مطالعه و ارزیابی قرار گیرد. در "جدول شماره ۵-۷" مهم‌ترین عوامل مؤثر در میزان تقاضای گردشگری معرفی شده است.

جدول شماره ۷-۵- عوامل مؤثر در میزان تقاضای گردشگری

نوع عوامل	شاخص‌های عمده
عوامل جمعیتی	نحوه رشد و توزیع جمعیت، حرکات جمعیت، ساختار جمعیت و ...
عوامل اقتصادی	میزان اشتغال و بیکاری، رونق و رکود، نظام تعطیلات و مرخصی
عوامل شهری	تغییر کاربری‌ها، قیمت اراضی، نحوه توسعه شهر و شهرک‌ها، وسایل حمل‌ونقل
عوامل محیطی	میزان منابع طبیعی، میزان آلودگی‌ها، میزان فضای سبز و باز
عوامل اجتماعی	گرایش‌های اجتماعی، آگاهی عمومی، مالکیت اتومبیل، میزان سواد

مأخذ: جواد مهدیزاده استنتاج و تدوین براساس منابع مختلف

روش‌های مختلف پیش‌بینی در توسعه گردشگری

الف- روش‌های کمی: اقتصادسنجی، دوره زمانی، شاخص‌های جمعیتی و اقتصادی
 ب- روش‌های کیفی: نظرسنجی از گردشگران، نظرسنجی مستقیم و غیرمستقیم از کارشناسان
 پ- روش‌های ترکیبی: استفاده توأم از روش‌های کمی و کیفی
 در هر حال پیش‌بینی تقاضا در توسعه گردشگری، فرآیندی پیچیده و حساس است و نقش مؤثری در موقعیت یا ناکامی طرح‌ها و برنامه‌ها دارد و بنابراین می‌طلبد که در حد ممکن از تمام روش‌های علمی و تجارب کارشناسی و امکانات مدیریتی در این زمینه استفاده شود.

کیفیت ترکیب و انواع گردشگران

گردشگران طیف بسیار وسیعی را تشکیل می‌دهند که با توجه به وضع سن، جنسیت، شغل، میزان تحصیلات، پایگاه‌های اجتماعی، نحوه نگرش و غیره دارای انگیزه‌ها و نیازهای مختلف فراغتی و تفریحی هستند و به تناسب فضاها و فعالیت‌های متفاوت روی می‌آورند؛ بنابراین در برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری لازم است؛ که عوامل مؤثر در رفتار گردشگران و نحوه تأمین نیازهای مختلف آن‌ها مورد توجه و ملاحظه قرارگیرد. در "جدول شماره ۵-۸" مهم‌ترین عوامل مؤثر در رفتار گردشگران معرفی شده است.

جدول شماره ۵-۸ - عوامل مؤثر در رفتار گردشگران

نوع عوامل	شاخص‌های عمده
عوامل شخصی	سن، جنس، تأهل، تحصیل، وضع جسمی و ...
عوامل اقتصادی	شغل، میزان ثروت و درآمد، مالکیت اتومبیل و ...
عوامل اجتماعی	نحوه نگرش، میزان وقت آزاد، آگاهی اجتماعی، فرهنگ فراغتی و ...
عوامل کالبدی- فضایی	کیفیت گردشگاه‌ها، امکانات و دسترسی‌ها، تسهیلات، نحوه مدیریت ...

مأخذ: جواد مهدیزاده، استنتاج و تدوین براساس منابع مختلف

به‌منظور شناسایی و طبقه‌بندی نیازهای گوناگون طیف گردشگران مختلف، می‌توان از شاخص‌های مختلف استفاده کرد. سه شاخص عمده که از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری از اهمیت بیشتری برخوردارند، عبارت است از: شکل مشارکت در گردشگری، نوع فعالیت عمده گردشگری و جایگاه آن‌ها در گروه‌های مختلف اجتماعی.

الف - رده‌بندی گردشگران از نظر شکل مشارکت گردشگری

به‌طور کلی می‌توان رفتار گردشگران را از نظر شکل مشارکت در فعالیت‌های گردشگری به چهار نوع عمده، یعنی: فردی، خانوادگی، دوستانه و دسته‌جمعی تقسیم کرد. هریک از این اشکال دارای ویژگی‌هایی است که به امکانات، تسهیلات و مدیریت خاص نیاز دارد. در "جدول شماره ۵-۹" ویژگی‌های عمده اشکال مشارکت در گردشگری، معرفی گردیده است.

جدول شماره ۹-۵- ویژگی‌های اشکال مشارکت در گردشگری

ویژگی‌ها و نیازهای عمده گردشگری	نوع مشارکت
<ul style="list-style-type: none"> فعالیت‌های فردی آزادی عمل و تحرک تسهیلات ساده و محدود 	فردی
<ul style="list-style-type: none"> فعالیت‌های جمعی و خانوادگی تنوع رفتارهای سنی و جنسی تسهیلات و تجهیزات کافی و مناسب نیاز به ایمنی و سلامت محیط 	خانوادگی
<ul style="list-style-type: none"> فعالیت جمعی و صمیمانه تجانس سنی و گروهی تسهیلات نسبتاً ساده و محدود 	دوستانه
<ul style="list-style-type: none"> تورهای دسته‌جمعی اردوهای دانش‌آموزی و دانشجویی اردوهای کارگری و کارمندی اردوهای ورزشی تسهیلات وسیع و گسترده 	دسته‌جمعی

مأخذ: جواد مهدیزاده، استنتاج و تدوین براساس منابع مختلف

با توجه به مجموعه نیازهای گردشگری، در مقیاس کلان و با توجه به روندهای گردشگری در جهان می‌توان گفت: اشکال غالب و عمده گردشگری به‌صورت گردشگری خانوادگی و دسته‌جمعی؛ است که بنابراین تأمین امکانات و تسهیلات برای آن‌ها در اولویت قرار دارد.

ب - رده‌بندی گردشگران از نظر نوع فعالیت

گردشگران، به‌طور کلی، از نظر انگیزه، نوع و علایق و نوع فعالیت‌ها، به گروه‌های مختلف تقسیم می‌شوند و به فعالیت‌های مختلف گردشگری روی می‌آورند بدیهی است، فعالیت‌های گردشگران معمولاً آمیخته‌ای از فعالیت‌های مختلف است؛ که نمی‌توان به‌آسانی آن‌ها را از یکدیگر جدا کرد؛ بنابراین از جهت برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه‌یاب‌دار گردشگری (حفاظت منابع و اعتلای کیفیت گردشگری) لازم است؛ که به نحوی، گردشگران را از نظر نوع فعالیت غالب مورد شناسایی و دسته‌بندی قرار داد. این کار کمک می‌کند که سیاست‌های توسعه

گردشگری در راستای اهداف مطلوب هدایت گردد و امکانات و تسهیلات لازم برای تأمین نیازهای گردشگران مختلف، پیش‌بینی و ایجاد شود. به همین دلیل در "جدول شماره ۵-۱۰" انواع گردشگران با توجه به فعالیت‌های غالب آنان، دسته‌بندی شده‌اند.

جدول شماره ۱۰-۵- طبقه‌بندی گردشگران از نظر نوع فعالیت

ردیف	نوع گردشگران	فعالیت‌های غالب
۱	گردشگران طبیعت	بازدید و شناخت منابع و پدیده‌های طبیعی
۲	گردشگران سیاحتی	دیدار سرزمین‌های و مردمان مختلف
۳	گردشگران زیارتی	دیدار و زیارت مراکز و اماکن مقدس
۴	گردشگران فرهنگی	آشنایی با آثار هنری، معماری، فرهنگی
۵	گردشگران علمی و پژوهشی	پژوهش در تاریخ، جغرافیا، زبان، مردم‌شناسی
۶	گردشگران ورزشی	مشارکت در فعالیت‌های ورزشی، مسابقات
۷	گردشگران شغلی و تجاری	شرکت در نمایشگاه‌ها، کنگره‌ها، مراکز خرید
۸	گردشگران خوش‌گذران	جستجوی لذت، خوش‌باشی
۹	گردشگران ماجراجو	خطرجویی، مشارکت در حوادث خطیر

مأخذ: جواد مهدیزاده، استخراج و تدوین براساس منابع مختلف

پ - رده‌بندی گردشگران از دید نوع و پایگاه گروه اجتماعی

یکی از شاخص‌های سودمند برای دسته‌بندی و شناسایی نیازهای گردشگران مختلف در نظر گرفتن موقعیت گروهی آنان در جامعه است؛ که خود برآیندی از مجموعه‌ی عوامل شخصی و اجتماعی (دوره زندگی، جنسیت، وضع جسمانی و جز آن) به شمار می‌رود. در هریک از دوره‌های زندگی (از کودکی تا کهنسالی) افراد انسانی دارای ویژگی‌ها و نیازهای خاصی هستند که از نظر فراغتی و گردشگری دارای اهمیت بسیاری است. علاوه بر اینها برخی از گروه‌های خاص اجتماعی، مثل معلولان، دارای شرایط و نیازهای ویژه‌ای هستند که باید در برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری به‌طور خاص مورد توجه قرار گیرند. در "جدول شماره ۵-۱۱" رده‌بندی گردشگران از نظر نوع و پایگاه گروه اجتماعی آنان، ارائه شده است.

جدول شماره ۱۱-۵- رده‌بندی گردشگران از نظر نوع و پایگاه گروه اجتماعی

ردیف	گروه اجتماعی	ویژگی‌ها و نیازهای عمده فراغتی و تفریحی
۱	کودکان و نوجوانان	نیاز به مواظبت، بازی، رؤیاپردازی، کشف محیط
۲	جوانان	ورزش، دوستی، ماجراجویی، کسب تجربه، خلاقیت
۳	میانسالان	علاقه خانوادگی، مسؤولیت فرزندان، تجدیدقوا و سلامتی
۴	کهنسالان	نیاز به استراحت و آرامش، تجدید خاطره، دیدار نزدیکان
۵	زنان	وظایف مادری، عواطف زنانه، فعالیت‌های ویژه
۶	معلولان	محدودیت‌های جسمانی، نیازهای ویژه روانی، اجتماعی و کالبدی

تسهیلات و تجهیزات گردشگری

رکن سوم برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری به نحوه تأمین و سازمان دادن تسهیلات و تجهیزات گردشگری مربوط می‌شود؛ که نقشی اساسی در کمیّت و کیفیت گردشگری ایفا می‌کند. هریک از فعالیت‌های گردشگری به وجود سطح معینی از تسهیلات و تجهیزات مناسب وابسته است؛ که بدون تأمین آن‌ها با فعالیت گردشگری تحقق پیدا نمی‌کند و یا باعث آسیب رساندن و تخریب منابع و جاذبه‌ها می‌شود. میزان تسهیلات و تجهیزات گردشگری بسته به نوع فعالیت و گردشگاه فرق می‌کند. معمولاً گردشگاه‌ها را از نظر نوع و میزان سطح تجهیز به سه گروه تقسیم می‌کنند:

انواع گردشگاه‌ها از نظر سطح تجهیز

الف - گردشگاه‌های طبیعی: با حداقل تسهیلات و تجهیزات پایه؛
 ب - گردشگاه‌های نیمه‌طبیعی: با تسهیلات و تجهیزات متوسط؛
 پ - گردشگاه‌های انسان‌ساخت: با تسهیلات و تجهیزات پیشرفته.
 در حوزه گردشگری شهری بیشتر به تسهیلات و تجهیزات خدماتی و پیشرفته نیاز داریم؛ مانند مراکز فرهنگی، مجتمع‌های ورزشی، انواع موزه‌ها، فضاهای سبز تجهیز شده.

یکی از تسهیلات بسیار مهم گردشگری شهری که امروزه مورد توجه و بیشتری قرار گرفته است؛ ایجاد انواع پارک‌های تفریحی و تفریحی است که با هدف‌های چندمنظوره (بهسازی و حفاظت محیط، زیبایی

مناظر، توسعه تفریح و فراغت و غیره)؛ ابزار بسیار مناسبی برای توسعه گردشگری پایدار است. با توجه به تجارب جدید جهان، در "جدول شماره ۵-۱۲" انواع پارک‌های تفریحی و تفریحی معرفی شده است.

جدول شماره ۵-۱۲- انواع پارک‌های فراغتی و تفریحی نوع پارک

مشخصات عمده	نوع پارک
<ul style="list-style-type: none"> • باغ‌ها و پارک‌های تاریخی و پرچادبه • پارک‌های حادثه‌ای (تونل وحشت، بازی‌های برقی) • پارک‌های نمایشی استخرهای دلفین و فک، شعبده‌بازی • پارک‌های نمایشگاهی (بازارهای مکاره، نمایشگاه غذاها) 	پارک‌های شگفت‌انگیز
<ul style="list-style-type: none"> • پارک‌های کودکان (فضاهای افسانه‌ای، دیسنی لند) • شهرهای مینیاتوری و خیالی • پارک‌های علمی، دنیای آینده، تجهیزات فضایی • پارک‌های فرهنگ روستایی، عشایری 	پارک‌های موضوعی
<ul style="list-style-type: none"> • پارک‌های جنگلی و کوهستانی • پارک‌های حیات وحش • پارک‌های گل و گیاه 	پارک‌های طبیعی
<ul style="list-style-type: none"> • پارک‌های ساحلی و جزیره‌ای • پارک‌های پیرامون چشمه‌ها، مرداب‌ها، آبشارها 	پارک‌های آبی
<ul style="list-style-type: none"> • پارک‌های بازی و سرگرمی • پارک‌های ورزشی و فعالیت در فضای باز 	پارک‌های تفریحی و ورزشی

مأخذ: جواد مهدیزاده، برداشت و استخراج از منابع مختلف

سیاست‌های کلان در مدیریت گردشگری

در چارچوب مبانی و اصول توسعه پایدار گردشگری، امروزه سیاست‌ها و تدابیر مختلفی برای مدیریت حفظ منابع و کنترل گردشگری و جلوگیری از بروز عوارض منفی، ابداع و رایج شده است. این سیاست‌ها و تدابیر مدیریتی به دو گروه وسیع؛ یعنی «تدابیر کلان» و «تدابیر خرد» تقسیم می‌شود.

سیاست‌ها و روش‌های کلان مدیریت گردشگری

الف- پژوهش مستمر در زمینه ارزیابی اثرات زیست‌محیطی

با توجه به آثار مختلف فعالیت‌های گردشگری لازم است؛ که در فرآیند برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری در یک ناحیه، اثرات حاصل از فعالیت‌های گردشگری به‌طور مستمر پژوهش و ارزیابی شوند. از این طریق مدیریت گردشگری قادر خواهد بود که اثرات مثبت توسعه را

مورد حمایت قرار دهد و از بروز عوارض منفی جلوگیری کند. یکی از روش‌های مؤثر در این زمینه توسل به سیاست، «توسعه تدریجی و گام‌به‌گام»^۱ است که امکان می‌دهد در هر یک از مراحل برنامه‌ریزی و اجرا، اثر اقدام‌ها را ارزیابی نمود و آستانه‌های مناسب برای توسعه بعدی را تعیین کرد.

ب- تشویق گردشگری آرام و سبز

منظور از این سیاست، حفظ تسهیلات موجود گردشگری و جلوگیری از ایجاد تسهیلات و تجهیزات سنگین و تغییر طبیعت ناحیه است. اقدام‌های عملی در این زمینه شامل توسعه کمربندسبز و پارک‌های جنگلی در پیرامون شهرها و ساماندهی اراضی کشاورزی و نواحی روستایی حومه‌ای به منظور تشویق فعالیت‌های گردشگری طبیعی و فرهنگی است.

پ- توزیع مراکز و تسهیلات گردشگری

یکی از راه‌های جلوگیری از تراکم و ازدحام در مناطق گردشگری، ایجاد مراکز و تسهیلات تفریحی در نقاط مختلف شهر و حومه و تأمین دسترسی و پیوستگی میان آن‌ها به منظور پراکندن گردشگران در محدوده‌های وسیع‌تر و تأمین رضایت و سلیقه گروه‌های مختلف گردشگر است؛

ت- ایجاد گردشگاه‌های حائل

در نواحی و مناطق حساس و آسیب‌پذیر می‌توان با تجهیز یک گردشگاه عمومی با مدیریت قوی و جلب گردشگران به آن، از نفوذ آنان به سایر نواحی با ارزش و آسیب رساندن به آن‌ها جلوگیری کرد؛

ث- پهنه‌بندی نواحی گردشگری

از طریق نظام «پهنه‌بندی»^۲ می‌توان اراضی مجاز و غیرمجاز برای انواع فعالیت‌های گردشگری و تفریح را از هم تفکیک کرد؛ مثلاً با ایجاد کمربندسبز می‌توان بخشی از اراضی باز و حومه‌ای را به گردشگری و تفریح اختصاص داد و از استقرار کاربری‌های سکونت، صنعتی و غیره در آن‌ها جلوگیری نمود. همین سیاست را می‌توان در مورد آب‌های

1- Incremental Development

2- Zoning

ساحلی، حواشی رودخانه‌ها، نواحی تاریخی، بافت‌های قدیمی و غیره به کار گرفت.

ج- توسعه تسهیلات و تجهیزات گردشگری و تفریحی در پیرامون شهر

با توجه به رشد روزافزون سفرهای آخر هفته به حومه شهرها، به‌منظور جلوگیری از بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی و میراث فرهنگی شهرها لازم است؛ که تأسیسات و تجهیزات گردشگری و تفریحی در چارچوب برنامه‌ریزی و مکانیابی مناسب ایجاد شود.

تدابیر و فنون خرد مدیریت گردشگری

الف- محدود کردن میزان ورود به گردشگاه‌ها

ساده‌ترین و نخستین اقدام برای کنترل ظرفیت یک گردشگاه، تعیین حد معین برای ورود افراد و جلوگیری از ورود تعداد نفرات بیشتر است؛

ب- افزایش قیمت ورودی

با افزایش قیمت ورودی به گردشگاه‌ها، میزان دیدارکنندگان کاهش می‌یابد. البته این سیاست با اصل استفاده همگانی از منابع گردشگری در تعارض قرار می‌گیرد و به همین دلیل باید به شیوه‌ای سنجیده و متعادل از آن استفاده کرد؛

پ- نگرهبانی و راهنمایی

یکی از راه‌های مدیریت گردشگاه، استفاده از نگرهبانان و راهنمایانی است؛ که با هدایت و راهنمایی گردشگران از تخریب منابع و ایجاد ازدحام و تراکم جلوگیری می‌کنند و برای استفاده بهینه از امکانات گردشگاه به آنان یاری می‌رسانند؛

ت- تعیین مسیرهای حرکت

ایجاد یک شبکه پیاده در گردشگاه اگرچه با هزینه همراه است، ولی باعث هدایت گردشگران و جلوگیری از ورود و نفوذ آنان به نواحی حساس و پراکنش متناسب آن‌ها در سطح گردشگاه می‌گردد. البته برنامه‌ریزی و تجهیز پیاده‌راه‌ها، باید به نحوی صورت گیرد که علاوه بر حفاظت از منابع، کمترین محدودیت را برای انتخاب و آزادی عمل گردشگران به وجود آورد.

ث- کنترل نقاط دسترسی

علاوه بر سیاست‌های یاد شده، یکی از راه‌های حفظ ظرفیت و کنترل نحوه استفاده از گردشگاه‌ها، به‌ویژه پارک‌های تفریحی و نواحی با

ارزش تاریخی، محدودکردن راه‌ها و وسایل دسترسی (مثل محدودکردن حرکت سواره، محدودکردن پارکینگ، استفاده از وسایل حمل‌ونقل ویژه و جز آن) است.

ج- تغییر الگوهای استفاده

در برخی از نواحی و مراکز گردشگری، عادات و الگوهای رفتاری گردشگران به‌صورتی است که به منابع و ارزش‌های محیط طبیعی و فرهنگی صدمه می‌رسانند؛ مثل چیدن گل‌ها و گیاهان، تخریب تسهیلات، شکستن و سوزاندن شاخه‌های درختان، دستکاری آثار تاریخی و غیره. در این موارد می‌توان با اتخاذ تدابیر مدیریتی جدید، الگوهای رفتاری و روش‌های استفاده از محیط را اصلاح کرد.

د- حمایت از فرآیندهای طبیعی

برای حفاظت از منابع گردشگری و جبران زیان‌های وارده به آن‌ها، می‌توان از طریق اتخاذ تدابیر مدیریتی به تقویت و احیای فرآیندهای طبیعی مثل رویش گیاهان، پرورش حیات‌وحش، جلوگیری از آتش‌سوزی و سیل و مانند اینها اقدام کرد.

در "جدول شماره ۵-۱۳" بخشی از سیاست‌ها و روش‌های پایش ظرفیت‌پذیری گردشگری، به‌طور خلاصه دسته‌بندی و معرفی شده است.

جدول شماره ۵-۱۳- سیاست‌ها و روش‌های پایش ظرفیت گردشگری

نوع اقدامات	نوع سیاست
<ul style="list-style-type: none"> جلوگیری از ورود اتومبیل محدودکردن پارکینگ سهمیه‌بندی ورودی بالا بردن مبلغ ورودی 	<ul style="list-style-type: none"> محدودکردن دسترسی
<ul style="list-style-type: none"> منع ایجاد جاده‌های جدید منع ایجاد اقامتگاه‌ها و تسهیلات جدید محدودکردن جوازهای اجاره 	<ul style="list-style-type: none"> محدودکردن تسهیلات
<ul style="list-style-type: none"> جدا کردن فعالیت‌های آرام (پیاده‌روی، ماهیگیری و غیره) از فعالیت‌های پرتحرک و پر سروصدا (قایق‌رانی موتوری، اسکی آبی و...) جدا کردن مناطق حساس از مناطق معمولی 	<ul style="list-style-type: none"> منطقه‌بندی فعالیت‌ها
<ul style="list-style-type: none"> محدودکردن ساعت فعالیت در شبانه‌روز محدودکردن فعالیت به روزهای خاص هفته محدودکردن فعالیت به ماه‌ها و فصل‌های خاص 	<ul style="list-style-type: none"> جدول‌بندی زمانی
<ul style="list-style-type: none"> ساختن راه و تسهیلات جدید در نواحی نزدیک توسعه و تجهیز مراکز مختلف به‌طور همزمان 	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد مراکز مشابه و جایگزین

فصل ششم

پیشینه و زمینه گردشگری شهری در ایران

پیشینه و زمینه گردشگری شهری در ایران تحولات فرهنگ فراغت و گردشگری در ایران

گردش و تفریح، اگرچه پیشینه‌ای دراز و عمیق در تاریخ اجتماعی و فرهنگ شهرنشینی و شهرسازی سنتی ایران داشته و دارد، ولی همراه با تحولات جدید، بسیاری از الگوهای گذران فراغت و شیوه‌های تفریح و تفریح، به تدریج عوض شده است. در دوره قاجار، تحت تأثیر فرهنگ اروپایی، نخستین عناصر تمدن جدید مثل: سینما، تئاتر، کافه و رستوران، پارک، بلوار و غیره به شهرهای ایران راه یافت و در نتیجه پدیده‌های نوینی در چگونگی گذران فراغت و تفریح مردم شهرنشین ظاهر شد. از جمله در این دوره، نخستین پارک‌ها و کوشک‌های شهری با الگوی اروپایی، در پایتخت و سایر شهرهای بزرگ کشور به وجود آمد؛ که سرآغاز تغییری وسیع در فرآیند شکل‌گیری فضاها و مراکز جدید تفریحی و گردشگری محسوب می‌شود. البته این پارک‌ها و کوشک‌ها، به طبقات اعیان و اشراف اختصاص داشت و عامه مردم از دسترسی به آن‌ها محروم بودند. در مقابل، عموم شهرنشینان براساس عادات، رسوم و فرهنگ دیرینه، معمولاً برای گردش و تفریح به زیارتگاه‌ها، گورستان‌ها، باغ‌ها و مزارع اطراف شهرها روی می‌آوردند؛ اما با ادامه روند توسعه شهرنشینی و فراگیری عناصر تمدن صنعتی در ایران، شیوه‌های گردش و تفریح عموم مردم نیز، دچار تحول گردید. در دوره پهلوی، از حدود دهه ۱۳۰۰ به بعد، به‌ویژه همراه با گسترش نهادهای جدید شهری، رواج وسایل حمل‌ونقل ماشینی، ایجاد خیابان‌ها و بناهای جدید، بسیاری از بنیادهای زندگی شهری، از جمله نحوه گذران فراغت و تفریح نیز، دچار تغییر و تحول سریع گردید که روند آن همچنان ادامه دارد.

در جدول شماره ۶-۱ مهم‌ترین عوامل تحول آفرین در زمینه تفریح و گردشگری شهری، به‌طور خلاصه معرفی شده است.

جدول شماره ۱-۶- عوامل ایجاد تحول در شیوه گردشگری شهری

عوامل تغییر	اثرات و عوارض
۱- تغییر روابط روستاشهری	<ul style="list-style-type: none"> • ادغام روستاها در شهر • اشغال اراضی طبیعی و کشاورزی • دوری از طبیعت
۲- رواج وسایل حمل‌ونقل ماشینی	<ul style="list-style-type: none"> • گسترش حوزه نفوذ گردشگری • افزایش سفرهای تفریحی برون‌شهری • توسعه مراکز و فضاهای تفریحی برون‌شهری
۳- افزایش سریع جمعیت و ساخت‌وسازهای شهری	<ul style="list-style-type: none"> • افزایش ازدحام و آلودگی در فضاهای شهری • کاهش کمیّت و کیفیت فضاهای پیاده • تخریب بافت‌های تاریخی و مراکز تدریجی سنتی
۴- پیدایش فضاهای جدید گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> • ایجاد پارک‌های شهری و پارک‌های جنگلی • توسعه ورزشگاه‌های عمومی (تابستانی و زمستانی) • توسعه مجتمع‌های فرهنگی و تفریحی • توسعه فضاهای پیک‌نیک و اردوگاه

مأخذ: جواد مهدیزاده، استخراج و تدوین از منابع مختلف

به دنبال ظهور تحولات وسیع و عمیق در چگونگی گذران فراغت در شهرها و تغییر نیازها و رفتارهای مربوط به آن، به‌ویژه در طول چند دهه اخیر، موضوع پاسخ‌گویی به این نیازهای جدید و ساماندهی و مدیریت فضایی مراکز و تسهیلات گردشگری، به یکی از وظایف مهم برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری در سطح کشور تبدیل شده است.

قوانین و تشکیلات توسعه گردشگری در کشور

برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری، بنابه ماهیت چندبعدی و فرابخشی آن، با وظایف و مسؤولیت‌های نهادها و بخش‌های مختلف کشور سروکار دارد. به همین دلیل آگاهی از مقررات و تشکیلات ذی‌ربط در این زمینه، کاری ضروری به شمار می‌رود؛ بنابراین در این بخش برخی از مباحث اصلی مربوط به قوانین و مشکلات گردشگری کشور، به‌منظور شناخت جایگاه گردشگری شهری، به اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در طول هفتاد سال گذشته، بنابه تحوّل شرایط و نیازها، قوانین و مقررات مختلفی در مورد موضوع‌های مربوط به منابع و فعالیت‌های گردشگری به تصویب رسیده و سازمان‌های متعددی در جهت سازماندهی

و اجرای آن‌ها تأسیس شده است. به‌طور خاص در سال ۱۳۱۳ برای نخستین بار «اداره امور جهانگردی» در وزارت کشور تأسیس شد و پس از آن به تدریج مجموعه‌ای از قوانین و سازمان‌های دیگر به وجود آمد. از جمله آخرین آن‌ها می‌توان به «قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی» (مصوب ۱۳۷۰) اشاره کرد. در «جدول شماره ۶-۲» روند تاریخی تصویب قوانین و شکل‌گیری سازمان‌های مرتبط با فعالیت‌های گردشگری و منابع مربوط به آن، به‌طور خلاصه معرفی شده است.

جدول شماره ۶-۲- روند تصویب و شکل‌گیری قوانین و نهادهای مرتبط با گردشگری سال ۱۳۴۲

سال	نوع اقدامات
۱۳۰۹	تصویب «قانون حفظ آثار ملی»
۱۳۱۴	تأسیس «اداره امور جهانگردی» در وزارت کشور
۱۳۲۰	تأسیس «شورای عالی جهانگردی»
۱۳۳۸	تأسیس «سازمان جنگل‌بانی ایران»
۱۳۴۱	تصویب «قانون ملی شدن جنگل‌ها و مراتع»
۱۳۴۲	تأسیس «سازمان جلب سیاحان»
۱۳۴۶	تأسیس «دفتر جنگل‌کاری و پارک‌ها» در وزارت منابع طبیعی
۱۳۵۰	تأسیس «کانون شکار ایران»
۱۳۵۲	تأسیس «سازمان حفاظت محیط‌زیست کشور»
۱۳۵۳	تأسیس «وزارت اطلاعات و جهانگردی»
۱۳۵۸	تأسیس «سازمان سیاحتی و مراکز تفریحی» (بنیاد مستضعفان)
۱۳۶۴	تأسیس «سازمان میراث فرهنگی کشور»
۱۳۶۶	تصویب «قانون اهداف و وظایف وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی»
۱۳۷۰	تصویب «قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی»

مأخذ: جواد مهدیزاده، استخراج و تدوین از منابع مختلف

در حال حاضر، با توجه به مجموعه مقررات و نهادهای موجود، مسؤولیت برنامه‌ریزی، توسعه، مدیریت و حفاظت از منابع گردشگری به عهده نهادهای مختلفی است که در سطوح و بخش‌های مختلف فعالیت دارند. به‌طور کلی می‌توان این نهادها را به سه گروه یعنی نهادهای کشوری، نهادهای شهری و سایر نهادها تقسیم کرد.

سازمان‌ها و نهادهای مؤثر در توسعه گردشگری

الف- نهادهای کشوری: سازمان ایرانگردی و جهانگردی، سازمان میراث فرهنگی، سازمان حفاظت محیط‌زیست، سازمان تربیت‌بدنی، سازمان جنگل‌ها و مراتع، وزارت نیرو، وزارت راه و شهرسازی، وزارت کشاورزی و ...

ب- نهادهای شهری: شهرداری‌ها و مؤسسه‌های وابسته مثل سازمان پارک‌ها و فضای سبز، معاونت اجتماعی و فرهنگی، سازمان حمل‌ونقل و ...

پ- سایر نهادها: سازمان سیاحتی و مراکز تفریحی (وابسته به بنیاد مستضعفان)، مؤسسه‌ها و مراکز تفریحی بخش خصوصی و ...

جایگاه گردشگری داخلی در طرح توسعه جهانگردی در ایران (۱۳۵۲)

الف- سیاست‌های توسعه گردشگری داخلی

۱- فراهم آوردن تسهیلات برای زوار و مسافران کسب و کاری

۲- تأمین تسهیلات برای سفرهای داخلی در حال و آینده

۳- ایجاد گردشگاه‌های متنوع و مجهز در شهرهای بزرگ

ب- سیاست‌های توسعه گردشگری محلی

۱- توسعه گردشگاه‌های برون‌شهری برای تأمین نیازهای روزافزون محلی

۲- تهیه و اجرای انواع طرح‌های توسعه گردشگری برای نواحی و مراکز خاص

پ- سیاست‌های مدیریت گردشگری داخلی

۱- لزوم توسعه هماهنگ گردشگری داخلی و خارجی

۲- ایجاد هماهنگی میان نهادهای مختلف مثل سازمان جهانگردی، وزارت مسکن و

شهرسازی، وزارت کشاورزی، منابع طبیعی و ...

سازمان برنامه، طرح جامع توسعه جهانگردی در ایران، ۱۳۵۲

باتوجه به قوانین و نهادهای موجود، یکی از راهبردهای اساسی در زمینه توسعه و مدیریت گردشگری شهری، یافتن راهکارهای عملی برای بهره‌گیری درست از این امکانات و ایجاد همکاری و هماهنگی در میان وظایف و اهداف نهادهای مختلفی است؛ که به نحوی با امور مربوط به گردشگری ارتباط دارند. دستیابی به این مهم به تقویت نهادهای مدیریت شهری، از یک‌طرف و تقویت طرح‌های توسعه و عمران شهری، از طرف دیگر، نیاز دارد.

طرح‌ها و سیاست‌های کلان توسعه گردشگری

مفهوم «توریسم» به‌عنوان یک پدیده جدید جهانی، از حدود دهه ۱۳۱۰ در ایران به‌صورت یک فعالیت اقتصادی و اجتماعی، با تأکید بر جلب «گردشگران خارجی» و ساماندهی به وضعیت آن‌ها به‌طور عملی و رسمی، مورد توجه قرار گرفت. تأسیس «اداره امور جهانگردی در وزارت کشور (در سال ۱۳۱۴) و تأسیس سازمان جلب سیاحان» در سال ۱۳۴۲، به‌طور عمده معطوف به جذب گردشگران خارجی و تأمین نیازهای آنان بوده و چندان توجهی به گردشگری داخلی و برنامه‌ریزی برای آن نداشته‌اند. با وجود این، سازمان جلب سیاحان با توجه به شرایط و نیازهای روبه رشد گردشگری در کشور، اقدام‌های وسیعی را در زمینه‌های مختلف مطالعاتی، برنامه‌ریزی، توسعه تسهیلات، آموزش، تبلیغات و مدیریت گردشگری انجام داد؛ که به سهم خود در توسعه گردشگری داخلی و رواج فرهنگ گردشگری در شهرهای کشور مؤثر بوده است. ازجمله مهم‌ترین اقدام‌های سازمان جلب سیاحان که به رشد برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری داخلی کمک کرده است، می‌توان به محورهای زیر اشاره کرد:

مصوبه‌های مهم برنامه سوم در زمینه توسعه گردشگری

- ادغام سازمان‌های ایرانیگردی و جهانگردی و میراث فرهنگی به‌منظور ایجاد هماهنگی در برنامه‌های توسعه گردشگری...؛
- آماده‌سازی و معرفی قطب‌ها، اماکن، آثار و محوطه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی کشور ...؛
- اقدام در زمینه تهیه طرح جامع ایرانیگردی و جهانگردی کشور؛
- تأکید بر جذب جهانگردان فرهنگی از کشورهای پیشرفته و صنعتی و افزایش جهانگردان کشورهای اسلامی و راه ابریشم...؛
- ترغیب ایرانیان داخل کشور و تشویق ایرانیان مقیم خارج کشور به بازدید از جاذبه‌های و نقاط دیدنی مناطق مختلف ایران در راستای تحکیم وحدت ملی و افزایش تولید ناخالص داخلی...؛
- ایجاد بستر اقتصادی مناسب برای اجرای طرح‌های توسعه ایرانیگردی و جهانگردی...؛
- توسعه آموزش و بهبود مدیریت منابع انسانی و بالا بردن سطح تخصص نیروها و بهبود کیفیت امکانات موجود...؛
- واگذاری واحدهای اقامتی و پذیرایی دولتی به بخش غیردولتی...؛
- دادن تسهیلات بانکی برای تأسیسات اقامتی ایرانیگردی و جهانگردی... .

سازمان برنامه - برنامه سوم توسعه، پیوست شماره ۲، ۱۳۷۸

انجام مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه گردشگری

از جمله تهیه طرح جامع جهانگردی کشور و چندین طرح گردشگری ویژه برای کرانه‌های دریای خزر، کلاردشت، کَرند، سرعین و لاریجان، جزایر کیش و مینو و سد لتیان؛

توسعه تسهیلات اقامتی و پذیرایی

ایجاد هتل‌های جدید، احداث ۶۳ مهمانسرا در شهرها، اردوگاه‌های جهانگردی در بندرعباس، تبریز، شیراز، زاهدان، چالوس، بندرانزلی، اصفهان، ارومیه و ...؛

آموزش و تبلیغات گردشگری

تأسیس مرکز آموزش خدمات جهانگردی (تبدیل آن به مدرسه عالی جهانگردی در سال ۱۳۵۳)، تألیف و انتشار اولین کتاب‌ها، جزوه‌ها، راهنما، پوستر و نقشه‌های مربوط به معرفی جاذبه‌های گردشگری برای مناطق و شهرهای مختلف کشور و نیز تهیه چندین فیلم توریستی (دیباچی، ۱۳۷۱: فصل هفتم) شاید به توان گفت که نخستین اقدام مهم در زمینه برنامه‌ریزی برای توسعه گردشگری در کشور، به تهیه «طرح جامع توسعه جهانگردی در ایران» (۱۳۵۲) مربوط می‌شود که با کمک یکی از مؤسسه‌های با تجربه اروپایی تدوین و ارائه گردید. این طرح، اگرچه بنابه علل مختلف، به مرحله اجرا درنیامد، ولی به‌رغم شرایط نامساعد زمان خود، برخی از ابعاد مهم توسعه همه‌جانبه گردشگری مثل تلفیق گردشگری داخلی و خارجی و تأمین رفاه و عدالت اجتماعی را مورد توجه و تأکید قرار داده است. از آنجا که برخی نظرها و پیشنهادها این طرح، هنوز پس از گذشت سه دهه، قابل مطالعه و استفاده است، در لوح زیر چکیده‌ای از نکات مهم آن که به برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری داخلی مربوط می‌شود، ارائه می‌گردد:

مفاد مصوبات مهم برنامه سوم در زمینه خدمات فرهنگی، تربیت بدنی و میراث فرهنگی ماده ۱۵۵: تدوین شاخص‌ها و استانداردهای مربوط به بهره‌مندی نقاط مختلف کشور از فضاهای ورزشی، فرهنگی، هنری و همچنین میزان دسترسی ساکنین مناطق مختلف کشور به این خدمات ...

ماده ۱۵۶: تکمیل وظایف شوراهای اسلامی شهر و روستا در مورد حل مشکلات فرهنگی، هنری، ورزشی و غیره و کمک به حفظ آثار تاریخی و فرهنگی و جلب همکاری مردم در این مورد ...

ماده ۱۶۱: کمک به بازسازی و ایجاد سینماها، مجتمع‌های فرهنگی و تالارهای نمایش در شهرهایی با بیش از پانزده هزار نفر جمعیت ...

ماده ۱۶۶: ایجاد همکاری و همکاری میان شهرداری‌ها، سازمان میراث فرهنگی و وزارت مسکن و شهرسازی در زمینه حفاظت و بهسازی بافت‌های تاریخی و آثار ارزشمند فرهنگی ...

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، قانون برنامه سوم توسعه، ۱۳۸۰

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، اگرچه به دلیل شرایط خاص سیاسی و اجتماعی، روند فعالیت‌های مربوط به گردشگری خارجی با وقفه جدی روبه‌رو شد، ولی در عین حال همراه با تغییر دیدگاه‌ها و رشد روزافزون نیازهای فراغتی مردم، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، ضرورت توجه به توسعه سیاحت و زیارت در داخل کشور، بیش از پیش مطرح گردید. در سال‌های اول انقلاب اسلامی مسؤولیت اداره مؤسسه‌های گردشگری کشور در اختیار دو سازمان جداگانه یعنی «سازمان ایرانگردی و جهانگردی» و «سازمان سیاحتی و مراکز تفریحی بنیاد مستضعفان و جانبازان» قرار گرفت. البته در سال‌های دهه اول انقلاب، به دلیل پاشیدگی اوضاع سیاسی و اقتصادی کشور و شرایط جنگ تحمیلی عراق، جز برخی تغییرهای قانونی، اقدام مؤثری در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری در کشور انجام نگرفت. ازجمله در جریان تصویب و اجرای طرح‌های توسعه عمرانی کشور (برنامه اول و دوم) سیاست‌های کلان مربوط به توسعه گردشگری چندان فعال و موفقیت‌آمیز نبوده است.

اما در سال ۱۳۷۰ با تصویب «قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی» (مصوب ۱۳۷۰/۷/۱۴) گام مؤثری در جهت ایجاد پیش‌نیازهای قانونی برای توسعه گردشگری به‌ویژه گردشگری داخلی برداشته شد. در این قانون علاوه بر تأسیس «شورای عالی ایرانگردی و جهانگردی» مقررات مختلفی در زمینه تسهیل توسعه گردشگری ازجمله همکاری

نظام بانکی و نهادهای دیگر مثل سازمان زمین شهری، شهرداری‌ها، سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور و دیگر سازمان‌های ذی‌ربط، به تصویب رسیده است.

در «برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور» (۱۳۷۹-۱۳۸۳) موضوع توسعه گردشگری و تأمین نیازهای فراغتی و فرهنگی مردم، به‌صورتی عمیق‌تر و وسیع‌تر در دستورکار قرار گرفت. در این برنامه، در بخش‌های مربوط به ایرانگردی و جهانگردی، فرهنگ و هنر و تربیت‌بدنی، حفاظت محیط‌زیست و مدیریت میراث فرهنگی، اقدام‌های جدیدی پیش‌بینی شده است؛ که نقطه‌عطفی در زمینه توسعه گردشگری پایدار، به‌ویژه توسعه گردشگری داخلی و شهری به شمار می‌رود. طبق برآورد برنامه سوم، تعداد جهانگردان خارجی در ایران در سال ۱۳۸۳ به حدود چهار میلیون نفر خواهد رسید و هماهنگ با آن اقدام‌های وسیعی برای توسعه کمی و کیفی گردشگری داخلی (ایرانگردی) در نظر گرفته شده است. برخی از مهم‌ترین سیاست‌ها و راهکارهای اجرایی برنامه سوم توسعه، در زمینه گردشگری و فعالیت‌های مرتبط با آن، در لوح زیر ارائه شده است:^۱

علاوه بر اینها، در قانون برنامه سوم توسعه، انجام اقدام‌های مختلفی در زمینه توسعه و بهبود خدمات فرهنگی، تربیت‌بدنی، حفاظت آثار تاریخی و غیره پیش‌بینی شده است؛ که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری شهری کمک می‌کند. در لوح زیر به مهم‌ترین مواد قانون سوم در این زمینه اشاره شده است: در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (۱۳۸۸-۱۳۸۴) توسعه گردشگری بیشتر در رابطه با میراث فرهنگی مطرح شد و دولت موظف گردید که در مورد میراث فرهنگی کشور و ارتقاء توان گردشگری، تولید ثروت و اشتغال‌زایی و مبادلات فرهنگی در کشور اقدامات اساسی به عمل آورد.

طبق ماده ۱۱۴ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی و اجتماعی و

۱- برای اطلاع بیشتر از اهداف، مقررات و آیین‌نامه‌های مربوط به برنامه سوم توسعه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، قانون برنامه توسعه در نظم حقوقی کنونی تدوین سعید جلالی، تهران، ۱۳۸۰.

فرهنگی کشور وظایف دولت در زمینه توسعه گردشگری به شرح زیر به تصویب رسیده است:

نکات مهم مفاد ماده ۱۱۴ قانون برنامه چهارم در زمینه توسعه گردشگری:

- ایجاد و توسعه موزه‌های پژوهشی - تخصصی وابسته به دستگاه‌های اجرایی
- به‌منظور جلب مشارکت بخش خصوصی و تعاونی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری مجاز است؛ نسبت به صدور مجوز تأمین و فعالیت موزه‌های خصوصی و تخصصی و مؤسسات مشاوره و کارشناسی مرتبط با موضوع فعالیت‌های میراث فرهنگی ... مؤسسات موزه‌ها و محوطه‌های تاریخی-فرهنگی... و سایر مؤسسات خصوصی مرتبط با میراث فرهنگی اقدام نماید...
- ارتقای جایگاه بخش غیردولتی و افزایش رقابت‌پذیری در صنعت گردشگری؛ از طریق اصلاح قوانین و مقررات و ارائه تسهیلات لازم، تهیه ضوابط حمایتی، اداری و بانکی برای مؤسسات بخش غیردولتی و نیز جذب سرمایه‌گذاران و مشارکت تخصصی داخلی و بین‌المللی و بیمه برای گردشگران خارجی و ارائه آن به مجلس شورای اسلامی برای تصویب
- تکمیل نظام جامع آماری گردشگری با نظارت و هدایت مرکز آمار ایران به‌منظور حفظ آثار و فرهنگ سنتی، قومی، ایلی و ملی و ایجاد جاذبه برای توسعه صنعت گردشگری در کشور، دولت موظف است نسبت به ایجاد مراکز حفظ آثار و فرهنگ ایلی در شهرستان‌ها و استان‌های کشور، از قبیل دهکده توریستی، مراکز و اطراق‌های تفرجگاهی ایلی، موزه و نمایشگاه اقدام نموده و با پیش‌بینی اعتبارات و تسهیلات لازم در قانون بودجه سالانه اقدام نماید. مشارکت بخش دولتی و خصوصی و واگذاری زمین، امکانات، اعطای تسهیلات به بخش خصوصی برای اجرای این‌گونه پروژه‌ها بلامانع است!

در راستای پیگیری و اجرای سیاست‌های توسعه گردشگری مصوب در برنامه سوم «سند ملی توسعه ایرانگردی و جهانگردی» (۱۳۸۰) با

همکاری سازمان جهانی جهانگردی تهیه شده که در چارچوب آن تهیه و اجرای طرح‌های توسعه گردشگری در مقیاس استان‌های کشور، مورد تأکید قرار گرفته است. در صورت تداوم این روند و انجام اقدام‌های عملی در این زمینه می‌توان امیدوار بود که برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری در سال‌های آینده، پایه‌هایی استوارتر در کشور پیدا کند و زمینه تهیه و اجرای پروژه‌های گردشگری در مقیاس محلی، فراهم‌تر گردد.

متأسفانه تهیه و اجرای این طرح مهم، مانند بسیاری طرح‌های دیگر، در عمل پیگیری نشده و بلا تکلیف مانده است. بررسی انتقادی این طرح نشان می‌دهد که دارای اشکالات اساسی نظری و مدیریتی است و دارای کارآمدی لازم برای اجرا در سطح ملی نیست (قادری، ۱۳۸۳: ۵۱-۷۶).

به نظر بسیاری از کارشناسان دو برنامه سوم و چهارم توسعه کشور، از نظر اصول برنامه‌ریزی و جامع‌نگری، از بهترین برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب بوده است که در شرایط دوره اصلاحات تهیه شد. اگرچه بخشی از اقدامات پیشنهادی برنامه سوم به اجرا درآمد، ولی با تغییر دولت اصلاحات و رویکارآمدن «دولت مهرورزی» (۱۳۸۴-۱۳۹۱) سیاست‌های کلان کشور به کلی تغییر کرد و اجرای برنامه چهارم در عمل به فراموشی سپرده شد. در این دوره با انحلال سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۶) نظام برنامه‌ریزی کشور، با همه تجارب خود، در هم ریخت و جای خود را به اقدامات پراکنده و کوتاه‌مدت داد، مانند هدفمند کردن یارانه‌ها، سهام عدالت، خصوصی‌سازی شرکت‌های دولتی، مسکن مهر و تصویب انبوه پروژه‌های استانی. در این شرایط موضوع گردشگری نیز، تغییر ماهیت داد و به‌عنوان پروژه‌های زودبازده و درآمدزا برای اقتصاد دولتی با همکاری بخش خصوصی مطرح گردید. در همین دوره برنامه پنجم توسعه کشور (۱۳۹۰-۱۳۹۴) با رویکردی کاملاً متفاوت با برنامه‌های پیشین تهیه گردید. در این برنامه سرفصل مستقلی برای توسعه گردشگری وجود ندارد. از سوی دیگر با تشدید مسایل سیاسی داخلی و خارجی و برقراری تحریم‌های بین‌المللی جریان توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور با بحران جدی روبه‌رو گردید که تا

سال‌های بعد و روی کارآمدن «دولت تدبیر و امید» (۱۳۹۲-۱۴۰۰) ادامه پیدا کرد.

به دنبال برنامه ناموفق پنجم توسعه، برنامه ششم توسعه کشور (۱۳۹۶-۱۴۰۰) نیز در شرایطی بسیار نامساعد و به صورت بسیار عجولانه و ناهماهنگ تهیه گردید که با انتقادات بسیار روبه‌رو شد و با اصلاحات و تغییرات اجباری در مجلس به تصویب رسید. با توجه به شرایط عمومی کشور، می‌توان گفت که برنامه ششم توسعه نه به معنای واقعی برنامه است و نه امکان اجرای حداقلی آن وجود دارد. با این حال از مهم‌ترین تحولات برنامه‌ریزی در دولت یازدهم و دوازدهم باید از احیای دوباره «سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی» (۱۳۹۳) و تبدیل «سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» به «وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» یاد کرد که در صورت عادی شدن شرایط کشور، می‌توانند به اصلاح روندهای توسعه گردشگری کمک کنند. در قانون برنامه ششم توسعه کشور (۱۳۹۶-۱۴۰۰)، یکی از بخش‌های بیست‌گانه آن (بخش ۱۷) به موضوع «فرهنگ، هنر و ورزش» اختصاص داده شده است. در ماده ۱۰۰ این بخش دو اقدام مهم در زمینه توسعه و مدیریت گردشگری پیش‌بینی شده است که باید به آن اشاره کرد:

الف- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری مکلف است تا پایان سال اول اجرای قانون برنامه، سند راهبردی توسعه گردشگری را در چارچوب قوانین مربوطه با رویکرد استفاده حداکثری از بخش خصوصی جهت تصویب هیأت وزیران ارائه نماید.

ب- دولت مکلف است تا پایان سال اول اجرای قانون برنامه، تمهیدات و اقدامات قانونی لازم را جهت مدیریت یکپارچه و جامع میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری به عمل آورد (قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه، مصوب ۱۳۹۵/۱۲/۱۴).

متأسفانه، به دلایلی که گفته شد، تاکنون اقدامات لازم برای تحقق و اجرای این برنامه‌ها صورت نگرفته است و باید امیدوار به برنامه‌ها و سال‌های آینده بود.

طرح مناطق نمونه گردشگری

یکی از اقدامات دولت نهم و دهم به اجرا گذاشتن طرح مناطق نمونه گردشگری است که با چالش‌ها و انتقادات بسیار روبه‌رو بوده است. آیین‌نامه اجرایی «تشکیل و اداره مناطق نمونه گردشگری» در سال ۱۳۸۹ به تصویب رسید و با سرعت پروژه‌های زیادی از این برنامه در سراسر کشور به مرحله اجرا درآمد. به‌موجب ماده ۲ این آیین‌نامه مناطق نمونه گردشگری در چهار سطح بین‌المللی، ملی، استانی و محلی برای ارائه خدمات به گردشگران داخلی و خارجی ایجاد می‌شود. طبق ماده ۶ همین آیین‌نامه وزارت مسکن و شهرسازی، شهرداری‌ها، وزارت جهاد کشاورزی و سایر وزارتخانه‌ها و سازمان‌ها ذی‌ربط موظفند در این زمینه با سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی همکاری کنند. برای این کار مقررات گوناگونی برای فرایند تهیه، تصویب و اجرای مناطق نمونه گردشگری، چگونگی مدیریت و نظارت و روش‌های سرمایه‌گذاری در نظر گرفته شده است.

به‌موجب گزارش سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری تا سال ۱۳۸۹ در کل کشور تعداد ۱۱۶۵ طرح منطقه گردشگری در سراسر کشور به تصویب هیأت وزیران رسید که تعداد ۳۴۷ طرح آن در حال اجرا بود. بیشتر این طرح‌ها در استان‌هایی مانند مازندران، گیلان، اصفهان و فارس قرار داشت و کمترین طرح‌ها متعلق به استان‌های خراسان جنوبی، قم و ایلام بود (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۹).

متأسفانه گزارش‌های دقیقی از سرنوشت این طرح‌ها و نتایج آن‌ها در دست نیست. بررسی‌های کلی نشان می‌دهد که کلیات این طرح‌ها در سفرهای استانی هیأت دولت به تصویب رسیده و فاقد مطالعات دقیق و ملاحظات محیط‌زیستی است. در نتیجه گرایش به ویلاسازی، زمین‌خواری و جنگل‌خواری، به‌ویژه در مناطق با ارزش استان‌های شمالی، به‌شدت رواج پیدا کرد و توسعه گردشگری، برخلاف اصول توسعه پایدار، به یک عامل ویرانگر در توسعه ناموزون و بی‌رویه شهرها و روستاهای کشور تبدیل گردید که آثار منفی آن همچنان ادامه دارد.

جایگاه گردشگری در طرح‌های توسعه و عمران شهری

اولین گام‌ها در زمینه برنامه‌ریزی و طراحی شهری در کشور، در دوران جدید، به دهه ۱۳۳۰ و تشکیل سازمان برنامه (۱۳۲۷) و ایجاد دفتر فنی و سپس دفتر طرح‌های هادی در وزارت کشور (۱۳۳۶) برمی‌گردد. در این دوره الگوی برنامه‌ریزی شهری، تحت تأثیر الگوهای غربی در چارچوب طرح‌های عمرانی پنج‌ساله جنبه رسمی و قانونی پیدا کرد. در همین راستا با تصویب «قانون تشکیل وزارت آبادانی و مسکن» (۱۳۴۳) و «قانون تأسیس شورای عالی شهرسازی و معماری ایران» (۱۳۵۱) و «قانون تغییر نام وزارت آبادانی و مسکن به وزارت مسکن و شهرسازی» (۱۳۵۳)، اساس نظام تشکیلات شهرسازی کشور برپایه سه نوع طرح توسعه شهری (جامع، تفصیلی و هادی) استوار گردید. به این ترتیب سرنوشت توسعه و عمران شهرهای کشور در جهت اهداف کالبدی و ضوابط پیشنهادی این طرح‌ها رقم خورد و سایر ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهرها در سایه قرار گرفت.

بعد از انقلاب اسلامی ایران، اگرچه اقدام‌های اصلاحی گوناگونی در زمینه بهبود نظام شهرسازی کشور و تکمیل و اصلاح انواع طرح‌های توسعه و عمران شهری انجام گردید، ولی بنابه علل مختلف، تغییر بنیادی در نظام برنامه‌ریزی و تشکیلات شهرسازی کشور به وجود نیامد و همچنان الگوی رایج طرح‌های جامع - تفصیلی که در خاستگاه خود یعنی اروپا و آمریکا، منسوخ شده بود، ادامه پیدا کرد.

باتوجه به مجموعه عوامل و شرایط مؤثر در شکل‌گیری و اجرای طرح‌های توسعه شهری در ایران، از یک‌طرف و با توجه به مجموعه ارزیابی‌های نتایج حاصله از آن‌ها، از طرف دیگر، می‌توان گفت که در مجموع، این طرح‌ها نتوانسته‌اند در عمل به تحقق اهداف موردنظر خود دست پیدا کنند.

در میان مجموعه عوامل مؤثر در ناکامی طرح‌های توسعه شهری (عوامل نظری، روش‌شناسی و اجرایی) یکی از کمبودهای چشم‌گیر در الگوی طرح‌های جامع - تفصیلی؛ غفلت آن‌ها از نقش فراغتی شهرها و بی‌توجهی به فضاها و خدمات گردشگری، در سطوح مختلف، مربوط

می‌شود. به‌طوری که از شرح خدمات تهیه انواع طرح‌های توسعه شهری و روش‌های مطالعاتی و برنامه‌ریزی آن‌ها برمی‌آید، تأکید عمده این طرح‌ها بر اهداف کالبدی، ضوابط کاربری زمین، توسعه حمل‌ونقل ماشینی و ضوابط ساخت‌وساز استوار بوده و کمتر به اهداف اجتماعی، محیطی و فرهنگی شهروندان توجه داشته‌اند. از این رهگذر، نه تنها امکانات فراغتی و تفریحی جدید به‌اندازه کافی ایجاد نشده است، بلکه بسیاری از بافت‌های قدیمی، فضاهای با هویت و نواحی طبیعی و مناظر پیرامون شهرها نیز، در معرض تخریب، تجاوز و فرسایش قرار گرفته است. این پدیده، به‌ویژه در مورد شهرهای بزرگ و قدیمی ایران، به‌وضوح قابل مشاهده است.

در الگوی طرح‌های جامع - تفصیلی، به دلیل تأکید بیش از حد بر تعیین ضوابط کاربری زمین، موضوع برنامه‌ریزی برای گردشگری و تأمین تسهیلات آن، حداکثر به‌عنوان یکی از موضوع‌های مربوط به کاربری زمین زیر عنوان کلی و مبهم مثل کاربری تفریحی، فرهنگی، ورزشی، پذیرایی و غیره مطرح می‌گردد. چنان‌که مطالعات انجام شده نشان می‌دهد، اغلب این پیش‌بینی‌ها نیز، در عمل تحقق پیدا نکرده است. در واقع به دلیل روشن نبودن اهداف و سیاست‌های کلان در زمینه توسعه گردشگری داخلی و عدم ارتباط و هماهنگی میان نهادها و بخش‌های مختلف مسئول در این زمینه (سازمان ایرانگردی و جهانگردی، سازمان محیط‌زیست، وزارت راه و شهرسازی، شهرداری‌ها، تربیت‌بدنی و غیره) سرنوشت فضاها و تسهیلات فراغتی و تفریحی تحت تأثیر بازار اقتصاد زمین و مسکن و اقدامات پراکنده مقطعی قرار می‌گیرد. طبق نتایج یک تحقیق که در مورد بررسی تطبیقی کاربری‌ها در ۶۳ شهر کشور انجام گرفته، میانگین نسبت کاربری‌های مربوط به «کاربری جهانگردی و پذیرایی» و «کاربری ورزشی» و «کاربری فرهنگی - مذهبی» هرکدام در حدود یک درصد برآورد شده است، در صورتی که این نسبت در مورد «کاربری مسکونی»، «حمل‌ونقل» و «اداری - انتظامی» به ترتیب در حدود ۴۹ درصد و ۶ درصد به حساب آمده است (آردام، ۱۳۶۸).

یکی از مشکلات اصلی طرح‌های توسعه شهری رایج؛ به نحوه رویکرد آن‌ها به «ضوابط منطقه‌بندی» مربوط می‌شود؛ که هنوز بر اصول جامد و خشک سنتی یعنی جداسازی کاربری‌ها و تأکید بر چند نوع کاربری اصلی (مسکونی، خدماتی و صنعتی) استوار است. در حالی که در کشورهای پیشرفته از حدود چند دهه پیش ضوابط منطقه‌بندی، هم از جهت راهبردی و هم از جهت شیوه‌های اجرایی، مورد اصلاحات جدی و اساسی قرار گرفته است. از مهم‌ترین این تحولات می‌توان به ایجاد مناطق مستقل فراغتی و تفریحی، به‌عنوان یکی از کاربری‌های اصلی شهری و نیز ایجاد کاربری‌های مختلط و چندمنظوره و ضوابط نرمش‌پذیر اشاره کرد. در واقع بسیاری از تحولات شهرسازی معاصر جهان در زمینه تقویت کمربندسبز، توسعه انواع فضاهای باز شهری، بهسازی بافت‌های تاریخی و مراکز قدیمی و تقویت طراحی فضاهای شهری و ساماندهی مبلمان شهری، به‌طورمستقیم و غیرمستقیم به اعتلای کمیّت و کیفیت امکانات فراغتی و تسهیلات گردشگری برای عامه شهروندان مربوط می‌شود. از این نظر، الگوی رایج تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری در ایران، به مقدار زیاد از تحولات و نیازهای کنونی شهرنشینی و شهرسازی کشور عقب‌مانده است و به بازنگری و اصلاحات جدی نیاز دارد؛ و یکی از نخستین و مهم‌ترین طرح‌های جامع شهری در کشور، «طرح جامع تهران» (مصوب سال ۱۳۴۹) است که در آن بنابه شرایط و مشکلات خاص تهران، توجه بیشتری به موضوع گذران فراغت و گسترش فضاها و امکان‌های تفریحی مبذول شده است، اما به دلیل نبود پشتوانه‌های قانونی و اجرایی کافی، بخش زیادی از پیشنهادهای طرح تحقق پیدا نکرده و بسیاری از امکانات طبیعی و فرهنگی شهر در معرض توسعه بی‌رویه قرار گرفته است. در مطالعات طرح جامع نخست تهران، در زمینه آینده‌نگری برای گذران فراغت و تفریح مردم، این نظر ابراز شده که نیازهای تفریحی تهران، بنابه دلایل زیر روندی رو به رشد دارد، بنابراین مستلزم تأمین امکانات و تسهیلات لازم است:

- الف- تقلیل ساعت کار و افزایش اوقات فراغت؛
  - ب- افزایش وسایل نقلیه و رفت و آمد؛
  - ج- توسعه فعالیت‌های تفریحی جدید؛
  - د- تغییر در عادات‌های تفریحی مردم.
- برنامه‌ها و پیشنهادهای عمده طرح جامع نخست تهران، برای توسعه فضاهای تفریحی و تفریحی عبارت است از:
- توسعه فضاهای سبز و باز در کوهپایه‌های شمالی تهران؛
  - توسعه شبکه ارتباطی گردشگری در اطراف تهران؛
  - توسعه پارک‌های جنگلی در اطراف تهران؛
  - گسترش مراکز تفریحی جدید در اطراف رودخانه کن، کرج، شمشک و ...

اقدامات بخشی در زمینه توسعه گردشگری و مراکز تفریحی

در طول چند دهه گذشته، نهادها و سازمان‌های مختلف با اهداف و وظایف متفاوت اقدام به تهیه و اجرای طرح‌های ویژه‌ای کرده‌اند که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در توسعه فضاهای گردشگری شهری مؤثر بوده است. از جمله می‌توان به اقدام و فعالیت‌های نهادهایی مثل سازمان جنگل‌ها، سازمان محیط‌زیست، سازمان میراث فرهنگی، دفتر بهسازی بافت‌های شهری (وزارت کشور)، شرکت عمران و بهسازی شهری (وزارت مسکن و شهرسازی)، سازمان اوقاف، سازمان تربیت‌بدنی و غیره اشاره کرد. مهم‌ترین اقدام این نهادها که زمینه‌ساز توسعه گردشگری داخلی و شهری است، در لوح زیر به‌طور خلاصه معرفی شده است:

اقدام‌های نهادهای بخشی در زمینه توسعه گردشگری شهری

- ایجاد پارک‌های جنگلی در اطراف شهرهای بزرگ؛
- سامان‌دهی و بهسازی زبانه‌ها اطراف شهرها؛
- ایجاد پیست‌های اسکی در کوه‌های نزدیک شهرها؛
- ایجاد پناهگاه کوهستانی در مسیرهای کوهنوردی؛
- بهسازی بافت‌های تاریخی و قدیمی در شهرها؛
- ایجاد تأسیسات تفریحات آبی در کنار سدهای بزرگ.

نکته مهم در مورد اقدام‌های بخشی این است که معمولاً به‌طور مجزا و پراکنده صورت می‌گیرد و فاقد یک برنامه‌ریزی جامع و مدیریت هماهنگ است. به همین دلیل با وجود نیازهای روزافزون فراغتی شهروندان، معمولاً فعالیت‌های بخشی به اهداف مطلوب خود دست نمی‌یابند و در بسیاری موارد باعث تعارض میان اهداف و وظایف شهرداری‌ها و سایر نهادهای بخشی می‌گردد. در طول سال‌های گذشته، طرح‌ها و برنامه‌های زیادی با اهداف توسعه گردشگری داخلی و تأمین نیازهای محلی تهیه شده است؛ که بنابه علل مختلف و از جمله فقدان مدیریت واحد و هماهنگی لازم به مرحله اجرا در نیامده است. از جمله می‌توان به طرح‌های زیر اشاره کرد:

- طرح تفصیلی مجتمع تفریحی و توریستی و رفاهی دره کن وزارت اطلاعات و جهانگردی، مهندسین مشاور زونینگ، ۱۳۵۳
- طرح جامع پارک‌داری پارک‌های ملی سرخه‌حصار و خجیر سازمان حفاظت محیط‌زیست، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران، ۱۳۶۶
- طرح جامع ساماندهی گردشگری تهران شهرداری تهران، شرکت توسعه فضاهای فرهنگی، مهندسان مشاور زادبوم، ۱۳۷۴

طرح جامع ساماندهی گردشگاه‌های تهران، شاید نخستین و مهم‌ترین طرحی است که توسط مدیریت شهری، به‌منظور برنامه‌ریزی و مدیریت جامع گردشگری، در مقیاس کلانشهر تهران، تهیه شده است؛ اما اجرای این طرح بزرگ، در عمل با موانع اجرایی زیادی روبه‌رو شده که عمده آن‌ها به فراهم نبودن پیش‌شرط‌های قانونی و نارسایی نظام برنامه‌ریزی میان‌بخشی و عدم همکاری و هماهنگی میان سطوح مختلف برنامه‌ریزی محلی و منطقه‌ای برمی‌گردد. طبق برآورد این طرح، حوزه نفوذ گردشگاهی تهران (با شعاع ۱۱۵ کیلومتر) در قلمرو حوزه اداری ۹ شهرستان واقع شده است، بنابراین مدیریت اجرایی و بهره‌برداری از آن، از جهات مختلف کالبدی، ارتباطی، مالی، فنی و غیره تابع عملکرد تقسیمات متعدد اداری و سیاسی است. از سوی دیگر مقررات مربوط به مالکیت و نحوه بهره‌برداری از منابع مختلف طبیعی، فرهنگی، ورزشی و غیره به مسؤولیت و دخالت نهادهای مختلف؛ مثل سازمان

محیط‌زیست، منابع طبیعی، سازمان ایرانگردی و جهانگردی، وزارت نیرو، سازمان تربیت‌بدنی و غیره مربوط می‌شود. از این نظر، مدیریت شهری با وجود احساس مسؤولیت و علاقه در زمینه توسعه گردشگری شهری، در عمل، نمی‌تواند کاری از پیش ببرد. به همین دلیل، در طرح جامع ساماندهی گردشگاه‌های تهران، برخی پیش‌شرط‌های اجرایی برای تعقیب طرح مثل ایجاد مدیریت واحد و هماهنگی، اصلاح و تکمیل مقررات مربوط به گردشگری و مانند اینها پیشنهاد و توصیه شده است. از جمله اقدام‌های مهم در زمینه توسعه گردشگری شهری باید به فعالیت شهرداری‌ها و بخش خصوصی، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، اشاره کرد که علیرغم محدودیت طرح‌های جامع و تفصیلی، سعی کرده‌اند با توسل به امکانات و ابتکارهای جدید، به کمبودهای موجود در این زمینه پاسخ گویند. در واقع بخش مهمی از اقدام‌های مربوط به توسعه گردشگری شهری حاصل رشد روزافزون شهرنشینی و حاد شدن مشکلات آن است که مردم را به سوی گردشگری سوق داده و در نتیجه شهرداری‌ها و بخش خصوصی را نیز، فعال کرده است. از مهم‌ترین این اقدام‌ها می‌توان به پروژه‌های ایجاد پارک‌های شهری، تأسیس فرهنگسراها، شهرهای بازی، ساماندهی سواحل رودخانه‌ها و مسیل‌های شهری، قهوه‌خانه‌های سنتی، بهسازی خیابان‌ها و میدان‌های قدیمی، ساماندهی ائاثیه (مبلمان) شهری، پروژه‌های زیباسازی و غیره، در شهرهای مختلف کشور اشاره کرد که نقش مؤثری در گسترش فرهنگ فراغت و تفریح ایفا کرده است.

ابتکار شهرداری‌ها و بخش خصوصی در توسعه گردشگری شهری

- توسعه و تجهیز پارک‌های شهری؛
- تأسیس فرهنگسراها، خانه‌های فرهنگ؛
- ایجاد شهربازی، مراکز پذیرایی و تفریحی سنتی؛
- بهسازی خیابان‌ها و میدان‌های قدیمی؛
- ساماندهی سواحل رودخانه‌ها، مسیل‌ها؛
- پروژه‌های زیباسازی و ساماندهی مبلمان شهری؛
- ایجاد محوطه‌ها و مسیرهای پیاده.

فصل هفتم

امکانات و محدودیت‌های توسعه گردشگری شهری

امکانات و محدودیت‌های توسعه گردشگری شهری

مقدمه

برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری شهری، مثل هر عرصه دیگر برنامه‌ریزی، مستلزم شناخت امکانات و توان‌های موجود و نهان، از یک طرف و شناخت مشکلات و موانع، از طرف دیگر است. براساس این ضرورت، در این فصل، امکانات و محدودیت‌های عمومی توسعه گردشگری شهری در کشور، به اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد. به‌طور کلی می‌توان مجموعه امکانات و توان‌های موجود و نهان گردشگری شهری را به سه گروه مختلف یعنی امکانات تقاضای گردشگری، منابع و جاذبه‌های گردشگری و امکانات قانونی و اجرایی تقسیم کرد. امکانات توسعه گردشگری شهری:

- رشد روزافزون تقاضای گردشگری شهر؛
- منابع و جاذبه‌های گردشگری؛
- امکانات قانونی و اجرایی توسعه گردشگری.

رشد روزافزون تقاضای گردشگری شهری

از مجموعه تحولات و روندهای جاری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در کشور چنین استنباط می‌شود که توسعه فعالیت‌های گردشگری، در مقیاس خارجی و داخلی، رو به افزایش و گسترش دارد. به‌ویژه تقاضای گردشگری داخلی، بنابه علل مختلف، وارد مرحله نوینی شده است که پاسخگویی به آن، مستلزم برنامه‌ریزی و مدیریت همه‌سویه است.

عوامل عمده مؤثر در این گرایش عبارتند از رشد جمعیت کشور و افزایش سهم جمعیت شهرنشین، توسعه شهرها و افزایش مشکلات شهرنشینی و زیست‌محیطی، وسعت زیاد و تنوع جغرافیایی کشور و رشد نیاز به شناخت سرزمین و فرهنگ ملی، توسعه وسایل ترابری و شبکه ارتباطی، رشد سواد و آگاهی عمومی نسبت به اهمیت فراغت، توسعه مراکز و تسهیلات گردشگری در شهرهای کشور، رشد نسبی رفاه عمومی و افزایش سهم بودجه فراغتی در سبد هزینه خانوار و غیره. به‌طوری که در "جدول ۷-۱" نشان داده شده، در طول دو دهه اخیر،

جمعیت شهری کشور و تعداد شهرهای کشور، با شتاب نسبتاً زیادی افزایش پیدا کرده است که به ناگزیر با افزایش وسیع نیازهای فراغتی و گردشگری همراه بوده است.

جدول شماره ۱-۷- رشد شهرنشینی و تعداد شهرها در ایران

سال	جمعیت کشور	جمعیت شهرنشین	درصد شهرنشین	تعداد شهر
۱۳۳۵	۱۸/۹۵۰/۰۰۰	۵/۹۵۰/۰۰۰	۳۱/۴	۱۹۹
۱۳۴۵	۲۵/۸۰۰/۰۰۰	۹/۸۰۰/۰۰۰	۳۸	۲۷۰
۱۳۵۵	۳۳/۷۰۰/۰۰۰	۱۵/۸۵۰/۰۰۰	۴۷	۳۷۳
۱۳۶۵	۴۹/۴۵۰/۰۰۰	۲۶/۸۵۰/۰۰۰	۵۴/۳	۴۹۶
۱۳۷۵	۶۰/۰۰۰/۰۰۰	۳۶/۸۰۰/۰۰۰	۶۱/۳	۶۱۴
۱۳۸۵	۷۰/۴۷۲/۰۰۰	۴۸/۲۴۵/۰۰۰	۶۸/۵	۱۰۱۲
۱۳۹۵	۷۹/۹۲۶/۰۰۰	۵۹/۰۰۰/۰۰۰	۷۴	۱۲۴۵

مأخذ: جواد مهدیزاده، استخراج از منابع مرکز آمار ایران

علاوه بر رشد عمومی جمعیت شهرنشین، باید به تغییرات فرهنگ شهرنشینی و ساختار جمعیت از نظر جوانی و ترکیب شغلی اشاره کرد که به نوبه خود، عامل مؤثری در رشد تقاضای فراغت و گردشگری به شمار می‌رود. در حال حاضر حدود ۲۲ میلیون نفر دانش‌آموز و دانشجو و میلیون‌ها نفر کارگر و کارمند در شهرها زندگی می‌کنند که نیاز مبرم به گذران فراغت سالم و فعال دارند. از این نظر برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری، به‌عنوان یکی از راهکارهای مناسب برای پاسخگویی به نیازهای جوانان، بهسازی خانواده و سلامت محیط به شمار می‌رود.

عوامل رشد تقاضای گردشگری در شهرهای کشور

- رشد جمعیت و افزایش شهرنشینی و توسعه نیازهای فراغتی؛
- رواج الگوی آپارتمان‌نشینی و کوچک شدن واحدهای مسکونی؛
- افزایش مشکلات زیست‌محیطی و آلاینده‌های شهری؛
- گسترش شبکه ارتباطی و وسایل حمل‌ونقل؛
- افزایش امنیت نسبی سفر تسهیلات آن؛

- افزایش نسبی رفاه عمومی و اصلاح قوانین کار و تعطیلات؛
- گسترش رسانه‌ها و ارتباطات فرهنگی، هنری و آموزشی؛
- افزایش آگاهی عمومی ترویج فرهنگ فراغت و گردشگری؛
- افزایش نیاز به شناخت فرهنگ و هویت ملی.

منابع و جاذبه‌های گردشگری شهری

کشور ایران، هم از دید وسعت و تنوع جغرافیایی و هم از نظر سابقه تاریخی و تنوع اقوام و خرده‌فرهنگ‌های ملی، از کشورهای کم‌نظیر جهان محسوب می‌شود که دارای منابع و جاذبه‌های فراوان فراغتی و گردشگری است. طبق نتایج برخی مطالعات و نظرات کارشناسی، ایران از نظر منابع غنی گردشگری جزو ده کشور اول جهان قرار دارد؛ اما با وجود چنین واقعیت مهمی، این کشور، از نظر برنامه‌ریزی و بهره‌برداری از منابع گردشگری خود، در مقایسه با سایر کشورهای جهان، در مراتب بسیار پایین قرار گرفته است. بدیهی است غلبه بر این وضعیت نامطلوب، مستلزم برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در سطوح مختلف خارجی، داخلی و محلی است. با توجه به این ضرورت، در این بخش، منابع و جاذبه‌های گردشگری کشور، با تأکید بر عوامل گردشگری شهری، به‌طور کلی معرفی می‌گردد.

منابع و جاذبه‌های طبیعی

طبق یک اصل انسانی و عقلانی، بیشتر سکونتگاه‌ها و شهرهای ایران در مجاورت منابع با ارزش طبیعی مثل دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها، دره‌ها، چشمه‌ها، دشت‌ها، جلگه‌ها و مانند اینها قرار گرفته است. به همین دلیل تقریباً تمام شهرهای ایران، به نحوی از منابع و جاذبه‌های طبیعی برخوردارند و عناصری از آن‌ها را در درون یا پیرامون خود دارند. از دیدگاه کلان جغرافیایی، استقرار ایران در فاصله ۱۵ درجه عرض جغرافیایی و برخورداری از سواحل طولانی در بخش‌های شمالی و جنوبی کشور، همچنین وضع ناهمواری‌های کوهستانی، جلگه‌ای و کویری، وجود دریاچه‌های بزرگ و کوچک، جریان رودخانه‌های پرآب

و طویل و... از مهم‌ترین توان‌های طبیعی برای تأمین گذران فراغت و تفریح ساکنان این سرزمین به شمار می‌آیند. در شرایط متنوع اقلیمی و جغرافیایی ایران، امکانات فراغتی و گردشگری در تمام فصول مختلف سال، ساکنان شهرها را به خود جلب می‌کند. در آن هنگام که نواحی کوهستانی امکانات فعالیت‌های گردشگری زمستانی را فراهم می‌سازند، نواحی گرمسیر کشور، از شرایط بسیار مساعدی برای سایر فعالیت‌های فراغتی برخوردار است؛ و هنگامی که گرمای تابستانی ساکنان شهرها را می‌آزارد، نواحی ییلاقی اطراف شهر و نواحی کوهستانی شهرها، آنان را به آسایش و بهره‌گیری از مواهب طبیعی دعوت می‌کنند. سواحل وسیع دریایی در شمال و جنوب کشور، دریاچه‌های داخلی نظیر ارومیه با توان عظیم آب‌درمانی، چشمه‌های آب‌معدنی فراوان در گوشه و کنار کشور، غارهای طبیعی، ارتفاعات کوهستانی برای ورزش‌های زمستانی و کوهنوردی، تنها بخشی از توان‌های قابل بهره‌برداری در کشور هستند که نه فقط وسعت، بلکه گوناگونی آن امکانات زیادی را در اختیار ما قرار می‌دهد (راهنمایی، ۱۳۷۱: ۳۲۰).

منابع و جاذبه‌های تاریخی و یادمانی

کشور ایران، یکی از نخستین زادگاه‌های تمدن بشری محسوب می‌شود که برخلاف بسیاری از تمدن‌های باستانی و قدیمی دیگر، تداوم و پیوستگی حیات خود را تا به امروز حفظ کرده است. این تاریخ طولانی به دو دوران عمده باستانی و اسلامی تقسیم می‌شود که هرکدام به‌نوبه خود شامل دوره‌ها و لایه‌های تمدنی، فرهنگی و تاریخی متعدد و متنوع است. تشکیل حکومت‌های مرکزی و دولت‌های محلی پرشمار در نواحی مختلف ایران در طی قرون متمادی باعث پیدایش و شکل‌گیری آثار و یادمان‌های تاریخی، مذهبی، فرهنگی و معماری گوناگونی شده که بقایای آن‌ها به صورت مختلف تقریباً در سراسر شهرهای ایران و نواحی پیرامون آن‌ها باقی مانده است. آثار به‌جای مانده از دوران پیش از اسلام (از جمله تمدن‌های ایلامی، سومری، مادی،

هخامنشی، اشکانی و ساسانی) و دوران پس از اسلام (دوره‌های سامانی، غزنوی، سلجوقی، مغولی، تیموری، صفوی، زندیه و قاجاری) مجموعه‌ای عظیم و رنگارنگ را تشکیل می‌دهد که نه تنها اساس هویت و فرهنگ ملی و دینی ما ایرانیان محسوب می‌شود، بلکه به‌عنوان بخش مهمی از تمدن و فرهنگ جامعه بشری، مورد توجه و علاقه مردمان مختلف جهان است.

از این نظر، بیشتر منابع و جاذبه‌های تاریخی و یادمانی ایران می‌توانند نقش مؤثری در توسعه گردشگری، در سطوح مختلف محلی، ملی و بین‌المللی، ایفا کنند. این منابع و جاذبه‌ها، به اشکال متنوع و در شرایط مختلف کالبدی، به‌جای مانده است؛ که از جهات مختلف تاریخی، هنری، فنی، معماری، مردم‌شناسی، باستان‌شناسی و جز آن جالب‌توجه و قابل مطالعه است. در "جدول شماره ۷-۲" انواع جاذبه‌های تاریخی و یادمانی مهم، به‌طور خلاصه دسته‌بندی و معرفی شده است. (زنده‌دل، ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹)

جدول شماره ۲-۷- گروه‌بندی جاذبه‌های مهم تاریخی و یادمانی

ردیف	نوع منابع و آثار
۱	شهرها و روستاهای باستانی و قدیمی؛
۲	کاخ‌ها، قلعه‌ها، دژها؛
۳	معابد، آتشکده‌ها، مساجد، زیارتگاه‌ها؛
۴	پیکره‌ها، نقوش برجسته، سنگ‌نبشته‌ها؛
۵	کاروانسراها، خانه‌ها، کوشک‌ها؛
۶	پل‌ها، آب‌انبارها، حمام‌ها، آسیاب‌ها؛
۷	تپه‌های باستانی و تاریخی، غارهای انسان‌ساخت؛
۸	گورستان‌ها، دخمه‌ها، استودان‌ها؛
۹	سایر آثار تاریخی و یادمانی

منابع و جاذبه‌های زیارتی و اعتقادی

یکی از ویژگی‌های بارز فرهنگ ملی ایرانیان وابستگی شدید آن‌ها به اعتقادات دینی و مذهبی است؛ که از پیشینه‌ای کهن و پرتنوع برخوردار می‌باشد. در ایران علاوه بر مذهب رسمی و اکثریت شیعه، گروه‌های مختلفی از پیروان سایر مذاهب اسلامی و ادیان دیگر زندگی می‌کنند که مکان‌های مقدس و زیارتگاه‌های خاص خود را دارند. از این نظر کشور ایران، دارای گنجینه‌ای غنی از مکان‌های مقدس و آیین‌های مذهبی مختلف است که تقریباً در سراسر شهرها و روستاهای کشور مشاهده می‌شود.

علاوه بر اینها، مقابر و آرامگاه‌های زیادی در ایران وجود دارد که متعلق به بزرگان و پیشوایان دینی، عرفا و صوفیان، شاعران، دانشمندان، مبارزان ملی و هنرمندان است. مجموعه این اماکن مقدس مورد احترام مردم، یکی از منابع و جاذبه‌های کم‌نظیر برای توسعه گردشگری و اعتلای کیفیت آن محسوب می‌شود. در لوح زیر انواع مهم جاذبه‌های زیارتی و اعتقادی به‌طور کلی دسته‌بندی و معرفی شده است:

انواع جاذبه‌های مهم زیارتی و اعتقادی

- زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس متعلق به شیعیان؛
- زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس متعلق به اهل تسنن؛
- زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس مربوط به اقلیت‌های زرتشتی، ارمنی، آشوری، یهودی و...؛
- آرامگاه‌های مربوط به پیشوایان دینی، علما، صوفیان و...؛
- آرامگاه‌های مربوط به سرداران، دانشمندان، هنرمندان و...؛
- آرامگاه‌های مربوط به شهیدان و مبارزان جنگ تحمیلی.

در حال حاضر، گرچه سفرهای زیارتی یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های گردشگری داخلی و شهری را تشکیل می‌دهد، ولی بیشتر این فعالیت‌ها به‌صورت خودجوش و بی‌برنامه صورت می‌گیرد. به همین دلیل نه‌تنها از منابع و جاذبه‌های زیارتی، به‌درستی استفاده و بهره‌گیری نمی‌شود، بلکه در برخی موارد به ارزش فرهنگی و کالبدی آن‌ها آسیب می‌رساند. از این نظر لازم است که این منابع، در چارچوب طرح‌های جامع گردشگری شهری و منطقه‌ای، ساماندهی و تجهیز شوند.

منابع و جاذبه‌های اجتماعی و فرهنگی

ایران سرزمینی است پهناور که مردم آن از گروه‌های مختلف نژادی و قومی تشکیل شده است و هرکدام از هویت تاریخی و فرهنگی خاص خود برخوردارند. در واقع فرهنگ ملی ایرانیان متشکل از انواع خرده‌فرهنگ‌های ملی است که در مقایسه با بسیاری از کشورهای دیگر جهان، از تنوع بسیار بالایی برخوردار است. تقسیم ایران به ۳۱ استان مختلف، خود بیانگر این تعدد و تنوع قومی است که در بستر تاریخ و فرهنگ مشترک ملی در کنش متقابل با یکدیگر قرار دارند. ترکیب مردم ایران از گروه‌های مختلف قومی فارس، ترک، کرد، لر، بلوچ، گیلک، مازندانی، عرب و غیره، مجموعه‌ای متنوع و رنگارنگ از شیوه‌های مختلف زندگی، آداب‌ورسوم، زبان‌ها و ادبیات محلی، موسیقی سنتی بومی، پوشاک و غذا، صنایع‌دستی، فرهنگ‌عامه و غیره پدید آورده است که جاذبه‌ای کم‌نظیر هم برای گردشگران داخلی و هم برای گردشگران خارجی محسوب می‌شود.

در شرایط دنیای کنونی که هویت‌های ملی و قومی تحت تأثیر پدیده‌های منفی توسعه صنعتی و جهانی شدن اقتصاد و رسانه‌ها، قرار گرفته است، توسعه گردشگری پایدار، یکی از راهکارهای مناسب برای حفظ، احیا و تبادل فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها و تقویت هویت ملی و فرهنگی محسوب می‌شود. از این نظر شهرهای ایران و نواحی پیرامون آن‌ها، هرکدام بنابه نوع ترکیب اجتماعی و فرهنگی بومی خود، به‌عنوان یک منبع و جاذبه گردشگری مهم به‌حساب می‌آید که مستلزم شناسایی، معرفی و تأمین وسایل دسترسی و بهره‌گیری از آن است. ازجمله مهم‌ترین جاذبه‌های فرهنگی و اجتماعی گردشگری در شهرهای ایران می‌توان به تنوع گروه‌های قومی، فرقه‌های مذهبی و صوفیانه، فرهنگ ایلی و عشایری، آداب‌ورسوم محلی، صنایع‌دستی و هنرهای محلی، مراکز فرهنگی، موزه‌های فرهنگی و... اشاره کرد که از توان بالایی برای پاسخ‌گویی به نیازهای مختلف فراغتی و گردشگری برخوردارند. در لوح زیر، مهم‌ترین جاذبه‌های فرهنگی و اجتماعی گردشگری در شهرهای کشور، به‌طور کلی معرفی شده است:

جاذبه‌های مهم فرهنگی و اجتماعی گردشگری در شهرهای کشور:

- فرهنگ قومی (زبان، مذهب، ادبیات)؛
- شیوه زندگی و معیشت سنتی (کوچ‌نشینی، صیادی، تولیدات محلی)؛
- پوشاک و غذاهای بومی (انواع پوشاک و غذا، نوع پذیرایی)؛
- هنرهای بومی (معماری، موسیقی، صنایع دستی)؛
- مراسم و آیین‌ها (جشن‌های ملی، مراسم مذهبی، آیین‌های قومی)؛
- ورزش‌ها و بازی‌های محلی (سوارکاری، کشتی، بازی‌ها)؛
- مراکز هنری و فرهنگی (موزه‌ها، جشنواره‌ها، نمایشگاه‌ها)؛
- فضاهای جمعی (بازارهای محلی، حسینیه‌ها، راسته‌های تفریحی و...)

امکانات قانونی، اداری و اجرایی توسعه گردشگری

فعالیت‌های گردشگری، به دلیل ابعاد چندگانه خود، ارتباط مستقیم با قوانین و تشکیلات مختلف کشوری و شهری پیدا می‌کند. از جمله مهم‌ترین این قوانین و نهادهای وابسته به آن‌ها؛ مصوبات برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، مقررات مربوط به بهره‌برداری از اراضی و منابع طبیعی، حفاظت محیط‌زیست، ایرانگردی و جهانگردی، میراث فرهنگی و مدیریت شهری (شهرداری‌ها و شوراهای) می‌باشد. در این قوانین و مقررات، برخی امکانات قانونی و اجرایی برای توسعه گردشگری در کشور پیش‌بینی شده است که اگر به‌درستی مورد توجه و عمل قرارگیرد، می‌تواند به‌عنوان پشتوانه‌های قانونی و اداری نقش مؤثری در پیشبرد برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در سطوح مختلف ایفا کند.

امکانات قانونی و اداری توسعه گردشگری شهری

- مصوبات برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور؛
- مقررات مربوط به نحوه بهره‌برداری از منابع طبیعی و اراضی شهری؛
- مقررات مربوط به ایرانگردی و جهانگردی؛
- مقررات مربوط به سازمان میراث فرهنگی؛
- مقررات مربوط به مدیریت شهری.

باتوجه به این ملاحظات، در این فصل، برخی از مهم‌ترین قوانین و مقررات عام مربوط به توسعه گردشگری، مورد بررسی قرار می‌گیرد

و در فصل دیگر، مباحث مربوط به نقش و جایگاه مدیریت شهری در توسعه گردشگری، با تفصیل بیشتر مطرح می‌شود.

ایجاد شورای برنامه‌ریزی استانی

یکی از اصلاحات و ابتکارات برنامه سوم توسعه کشور، تأسیس «شورای برنامه‌ریزی استان» (ماده ۷۰ و ۷۱) است که بنابه وظایف قانونی خود می‌تواند نقش مؤثری در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، در سطوح مختلف، ایفا کند. به‌موجب آیین‌نامه اجرایی شورای برنامه‌ریزی استان، تقریباً تمام نهادهای اداری و اجتماعی استان در آن عضویت دارند و وظایف وسیعی در زمینه بررسی و تأیید برنامه‌های بلندمدت و میان‌مدت توسعه استان، تصویب طرح‌های توسعه و عمران، توزیع اعتبارات، شناخت قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی استان، توسعه مشارکت‌های مردمی و غیره به این شورا واگذار شده است. شورای برنامه‌ریزی استان دارای ۱۹ کارگروه و کمیته تخصصی است که وظایف برخی از آن‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به گذران فراغت، تفریح، ورزش و گردشگری مربوط می‌شود. مهم‌ترین این کمیته‌های تخصصی عبارت است از:

- کارگروه (کمیته) امور فرهنگ و هنر، بسیج و ترتیب بدنی؛
- کارگروه (کمیته) امور گردشگری؛
- کارگروه (کمیته) امور بانوان و جوانان؛
- کارگروه (کمیته) آمایش، جمعیت و محیط‌زیست.

در ماده ۷۸ قانون برنامه سوم وظایف مربوط به چگونگی تعیین عناوین برنامه‌های عمرانی استانی مشخص شده است. در آیین‌نامه اجرایی این ماده فهرست برنامه‌های عمرانی استانی در ۱۹ ردیف تنظیم گردیده که عناوین مربوط به فعالیت‌های فصل فرهنگ و هنر، تربیت بدنی و امور جوانان، و ایرانگردی و جهانگردی در "جدول شماره ۷-۳" منعکس شده است.

جدول شماره ۳-۷- برنامه‌های عمرانی استانی در زمینه فراغت و گردشگری

عنوان فصل	عنوان برنامه	عملیات اصلی
فصل فرهنگ و هنر	<ul style="list-style-type: none"> گسترش فرهنگ و هنر استانی پرورش و رشد استعداد های فرهنگی و هنری کودکان و نوجوانان 	<ul style="list-style-type: none"> احداث و تکمیل کتابخانه‌های عمومی ایجاد مجتمع‌های فرهنگی و هنری و دینی ایجاد اردوگاه‌های فرهنگی و هنری
فصل تربیت بدنی و امور جوانان	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد و توسعه امکانات ورزشی استانی 	<ul style="list-style-type: none"> احداث و تکمیل ورزشگاه‌ها احداث تأسیسات ورزشی دانش‌آموزی
فصل جهانگردی	<ul style="list-style-type: none"> گسترش ایرانگردی و جهانگردی احیا و معرفی میراث فرهنگی 	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد زبرساخت‌های گردشگری بهسازی قطب‌های سیاحتی احیا و معرفی آرامگاه‌های مفاخر احیای باغ‌های تاریخی بهسازی و تغییر کاربری کاروانسراها و بناهای تاریخی

مأخذ: قانون برنامه سوم توسعه در نظم حقوقی کنونی، ۱۳۸۰: ص ۳۶۴

گسترش و باززنده‌سازی آثار تاریخی - فرهنگی

- به موجب ماده ۱۶۶ قانون برنامه سوم توسعه کشور، به منظور حسن اجرای وظایف سازمان میراث فرهنگی کشور، در خصوص مرمت و احیای بافت‌ها و بناهای تاریخی فرهنگی اقدام‌های زیر انجام می‌شود:
- رئیس سازمان میراث فرهنگی کشور در شورای عالی شهرسازی و معماری ایران و نمایندگان آن سازمان در کمیسیون‌های ماده ۵ تهران و شهرستان‌ها عضویت می‌یابند؛
  - در شهرهای داری بافت تاریخی ارزشمند که حدود آن طبق ماده ۳ قانون اساسنامه سازمان میراث فرهنگی کشور مصوب ۱۳۶۷/۰۲/۰۱ اعلام شده، تشکیلات شهرداری‌ها مورد تجدیدنظر قرار می‌گیرد و به منظور انجام امور مربوط به حفاظت از بافت تاریخی اینگونه شهرها، سازوکار مدیریتی مناسب در شهرداری‌های مذکور ایجاد می‌گردد؛
  - شوراهای شهر درصدی از درآمد شهرداری هر شهر را متناسب با نیاز بافت‌های تاریخی آن شهر در اختیار مدیریت ذی‌ربط در شهرداری قرار می‌دهند تا با نظارت واحدهای سازمان میراث

- فرهنگی کشور در راستای مرمت بناها، مجموعه‌ها و بافت‌های تاریخی همان محل به مصرف برسد. (قانون برنامه سوم: ۱۲۴) در آیین‌نامه اجرایی بند ج ماده ۱۶۶ (مصوب ۸۰/۳/۱۶) انجام اقدام‌های گوناگونی پیش‌بینی شده است که محورهای آن به قرار زیر است:
- ایجاد ساختار مدیریتی مناسب در شهرهای تاریخی با همکاری وزارت کشور و سازمان میراث فرهنگی ...
- برنامه‌ریزی و انجام اقدام‌های لازم برای ساماندهی و معرفی محوطه‌ها و تپه‌های تاریخی...
- انجام اقدام‌هایی در راستای تقویت و ارتقای هویت تاریخی فرهنگی شهر ...
- معرفی ارزش‌های فرهنگی و تاریخی از طریق تشکیل و ایجاد موزه‌ها، نمایشگاه‌ها، جشنواره‌ها میراث فرهنگی و ...
- تهیه و اجرای طرح‌ها و انجام اقدام‌های لازم به‌منظور ایجاد رونق اقتصادی در بازارها و بافت‌های تاریخی با جلب مشارکت مردمی... (مقررات شهری: ۶۴۰) مقررات بهره‌برداری از منابع طبیعی و زمین‌های شهری

مقررات بهره‌برداری از منابع طبیعی و زمین‌های شهری

هرنوع توسعه و برنامه‌ریزی برای گردشگری به چگونگی حفاظت و بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور مربوط می‌شود؛ که تابع مقررات و وظایف نهادهای مختلف است. مهم‌ترین این قوانین و مقررات به شرح لوح صفحه بعد معرفی شده است:

<p>قوانین و مقررات ناظر بر بهره‌برداری گردشگری از منابع محیطی</p> <ul style="list-style-type: none"> • قانون نحوه واگذاری و احیای اراضی در جمهوری اسلامی (مصوب ۱۳۵۸)؛ • قانون توزیع عادلانه آب (مصوب ۱۳۶۱)؛ • قانون زمین شهری (مصوب ۱۳۶۶)؛ • قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (مصوب ۱۳۵۳)؛ • مقررات مربوط به حریم‌های نهرها و تأسیسات شهری (آب، برق، گاز و...).
--

در واقع برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری با امکانات و محدودیت‌هایی روبه‌رو است؛ که به نحوه استفاده از اراضی جنگلی و بیشه‌ها، سواحل

دریاها و رودخانه‌ها، اراضی شهری و حریم‌های قانونی تأسیسات شهری مربوط می‌شود. در زیر به مهم‌ترین این قوانین و مقررات اشاره می‌گردد.

الف - استفاده از اراضی جنگلی و بیشه‌ها

به موجب قانون نحوه واگذاری و احیای اراضی، بهره‌برداری از جنگل‌ها و بیشه‌های طبیعی به عنوان ثروت عمومی براساس قوانین و مقررات مربوط در اختیار دولت است. به موجب آیین‌نامه اجرایی این قانون، موارد استفاده غیرکشاورزی از جنگل‌ها و بیشه‌ها در بندهای مختلف تعیین شده که دو بند چهار و پنج آن به بهره‌برداری تفریحی و تفرجی مربوط می‌شود:

- تأسیسات فرهنگی، آموزشی، مذهبی و مؤسسات ورزشی غیردولتی؛
- ایجاد فضای سبز، گردشگاه‌ها، تفرجگاه‌های عمومی، جنگل دست‌کاشت و تأسیسات جنبی مربوط به آن‌ها؛

ب - استفاده از اراضی شهری

به موجب قانون زمین شهری، وزارت مسکن و شهرسازی موظف است زمین‌های موردنیاز برای مسکن و خدمات شهری را به ترتیب از زمین‌های بایر و دایر شهری تأمین نماید و مالکان اراضی اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی و بنیادها و نهادهای دولتی و غیردولتی موظفند زمین‌های موردنیاز دولت یا شهرداری‌ها، به منظور اجرای طرح‌های مسکونی، ایجاد تأسیسات عمومی و عمرانی، سایر طرح‌های مصوب شهری و حفاظت از میراث فرهنگی کشور، به دولت و شهرداری‌ها بفروشند. در قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، سازمان زمین شهری موظف شده است؛ که اراضی موردنیاز شهرها را برای توسعه کاربری‌های فرهنگی، ورزشی و غیره تأمین کند. همچنین طبق ماده ۲۹ «آیین‌نامه اجرایی قانون زمین شهری» این اجازه داده شده است که اراضی موردنیاز برای حفاظت میراث فرهنگی، در اختیار سازمان میراث فرهنگی کشور گذاشته شود؛

پ - استفاده از حریم قانونی نهرها و تأسیسات شهری

رودخانه‌ها، مسیل‌ها و مجاری مربوط به تأسیسات شهری مثل لوله‌های آب، گاز و خطوط برق دارای حریم‌هایی هستند که استفاده از آن‌ها با محدودیت و ممنوعیت قانونی همراه است. این حریم‌ها که معمولاً به صورت خطی است، با توجه به تجارب جهانی، می‌تواند با حفظ موازین قانونی و ایمنی، برای ایجاد فضاهای سبز خطی، مسیرهای پیاده‌روی و دوچرخه استفاده شود.

مقررات حفاظت محیط‌زیست و توسعه‌ی گردشگری

در قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (مصوب ۱۳۵۳/۳/۲۸) مقرراتی وجود دارد که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به فعالیت‌های گردشگری و تفریحی مربوط می‌شود. طبق تجارب جهانی، یکی از روش‌های کارآمد برای حفاظت فعال از محیط‌زیست، بهره‌گیری علمی و تفریحی از این منابع براساس اصول توسعه‌پایدار گردشگری است. در مقررات محیط‌زیست ایران، برخی امکانات مناسب برای بهره‌برداری فراغتی و گردشگری پیش‌بینی شده است که به برنامه‌ریزی و مدیریت سنجیده احتیاج دارد. در لوح زیر برخی از وظایف سازمان حفاظت محیط‌زیست در زمینه توسعه گردشگری ارائه شده است:

وظایف سازمان محیط‌زیست در زمینه توسعه گردشگری؛

- حفاظت تعادل بوم‌شناختی طبیعت؛
- حفظ محیط‌زیست از نظر ظاهر طبیعت و روش‌های زیباسازی آن؛
- ایجاد باغ‌های وحش و موزه تاریخ طبیعی؛
- صدور اجازه صید و شکار؛
- تعیین و حفظ نواحی با ارزش (پارک ملی، آثار طبیعی ملی، پناهگاه حیات وحش، منطقه حفاظت شده)

طبق ماده ۲۰ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست، سازمان حفاظت محیط‌زیست می‌تواند قسمتی از وظایف و اختیارات خود را در محدوده شهرها و هر یک از مناطق کشور، به شهرداری‌های مربوطه یا هر سازمان دولتی ذی‌ربط محول نماید. در این صورت شهرداری‌ها و سازمان‌های مذکور مسؤول اجرای آن خواهند بود.

مقررات ایرانگردی و جهانگردی

در «قانون اهداف و وظایف وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» (مصوب ۱۳۶۶)، ضمن تعیین وظایف مختلف این وزارتخانه، وظایفی نیز برای توسعه گردشگری و تأمین تسهیلات آن در نظر گرفته شده است. مهم‌ترین این وظایف در دو محور زیر است:

الف - ایجاد و توسعه و بهره‌برداری از تأسیسات ایرانگردی و جهانگردی از هرنوع که مناسب باشد و همچنین تأمین وسایل لازم برای مسافرت‌های فردی و جمعی جهانگردان ایرانی و خارجی در داخل کشور و تأمین خدمات جهانگردی؛

ب- برنامه‌ریزی برای ایجاد و اصلاح و یا تکمیل تأسیسات جهانگردی به‌طور مستقیم، یا مشارکت با سازمان‌های دولتی و شهرداری‌ها و صدور اجازه و نیز نظارت در تأسیس اداره واحدهای اقامتی و پذیرایی و... در «قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی» (مصوب ۱۳۷۰) مقررات جدیدی وضع گردیده، که به‌ویژه از نظر توسعه گردشگری داخلی (ایرانگردی) بسیار حائز اهمیت است.

مفاد اساسی این قانون در لوح زیر به‌طور خلاصه ارائه شده است:

مفاد اساسی قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی (مصوب ۱۳۷۰)	
•	تشکیل شورای عالی ایرانگردی و جهانگردی به‌منظور تعیین سیاست‌های ایرانگردی و جهانگردی و ایجاد هماهنگی لازم بین دستگاه‌های ذی‌ربط؛
•	ارائه تسهیلات بانکی به‌منظور تشویق بخش خصوصی و دولتی در زمینه ایجاد و توسعه تأسیسات ایرانگردی و جهانگردی؛
•	موظف کردن سازمان زمین شهری، شهرداری‌ها، سازمان جنگل‌ها و مراتع و سایر نهادهای ذی‌ربط در جهت تأمین زمین برای احداث تأسیسات ایرانگردی و جهانگردی؛
•	بازگرداندن کلیه مراکز، هتل‌ها و تأسیسات سیاحتی متعلق به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، که به‌عللی در اختیار نهادهای دیگر قرار گرفته است.

محدودیت‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری

با توجه به روند شکل‌گیری قوانین، سازمان‌ها و فعالیت‌های مربوط به توسعه گردشگری در ایران، می‌توان گفت که این روند به‌طور کلی

با نوعی بی‌برنامه‌گی، پراکنده‌کاری و ناهماهنگی روبه‌رو بوده است. جدا از علل و عوامل مربوط به مشکلات گردشگری خارجی، اهم مشکلات مربوط به توسعه گردشگری داخلی و شهری، از یک‌سو، به جدایی میان گردشگری داخلی و خارجی و تأکید برگردشگری خارجی و از سوی دیگر، به جدایی میان برنامه‌ریزی شهری و توسعه گردشگری و عدم هماهنگی و همکاری میان نهادهای مختلف، مربوط می‌شود. در حال حاضر وظایف برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری، در سطوح مختلف محلی، ملی و بین‌المللی، به عهده نهادها و مؤسسه‌های مختلفی قرار دارد؛ که معمولاً اهداف بخشی و منافع سازمانی جداگانه را تعقیب می‌کنند؛ بنابراین فعالیت‌ها و اقدام‌های آن‌ها کمتر با همکاری و هماهنگی همراه است. حتی در برخی موارد با تعارض و تداخل روبه‌روست.

نظری به مقررات و نحوه عمل نهادهای موجود نشان می‌دهد؛ که شرایط بهره‌برداری از منابع طبیعی، جاذبه‌های فرهنگی و تسهیلات گردشگری تابع حقوق و مقررات مختلف است و نحوه برنامه‌ریزی و مدیریت تسهیلات ورزشی، فرهنگی و تفریحی تابع وظایف و عملکرد سازمان‌های مختلفی است که معمولاً مستقل از یکدیگر عمل می‌کنند.

نهادهای مؤثر در توسعه و مدیریت گردشگری

- نهادهای دولتی: ایرانگردی و جهانگردی، وزارت مسکن، وزارت کشور، سازمان محیط‌زیست، میراث فرهنگی، تربیت بدنی و...؛
- نهادهای شهری: شوراها، شهرداری‌ها و مؤسسه‌های وابسته؛
- نهادهای عمومی: سازمان سیاحتی بنیاد مستضعفان، مؤسسه‌های غیرانتفاعی؛
- بخش خصوصی: مؤسسه‌های خصوصی گردشگری و مراکز تفریحی.

با توجه به تعدد و ناهماهنگی در قوانین و عملکرد سازمان‌های مسؤول و عدم برنامه‌ریزی و مدیریت یکپارچه در سیاست‌های کلان توسعه گردشگری؛ می‌توان گفت که جایگاه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری هنوز در نظام برنامه‌ریزی توسعه و عمران کشور به‌درستی تعریف و تبیین نشده است. با توجه به دیدگاه‌ها و تجارب

جدید جهانی در زمینه گردشگری و گرایش‌های جاری در کشور، می‌توان
اهم مسائل و مشکلات کنونی را در چند محور خلاصه کرد که در لوح
زیر ارائه شده است:

- مشکلات بنیادی در توسعه گردشگری شهری**
- عدم هماهنگی و پیوستگی در توسعه گردشگری داخلی و خارجی؛
  - عدم هماهنگی و همکاری میان نهادهای شهری، زیست‌محیطی، ایرانگردی، میراث فرهنگی و ...؛
  - نقش ضعیف دولت و محدودیت امکانات شهرداری‌ها در تأمین حق همگانی گردشگری داخلی؛
  - نقش ضعیف برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای در تأمین زیرساخت‌ها و تسهیلات شهری؛
  - نارسایی قوانین و تشکیلات اجرایی در زمینه توسعه گردشگری داخلی؛
  - ضعف مشارکت بخش خصوصی و مردمی در توسعه گردشگری داخلی و شهری؛
  - ضعف آموزش، تبلیغ و اطلاع‌رسانی در زمینه گردشگری شهری.

ضعف طرح‌های توسعه شهری در زمینه گردشگری

از زمان شروع تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری در ایران، به‌صورت رسمی و قانونی، حدود پنج دهه می‌گذرد. در طول این دوره نسبتاً دراز، به‌رغم تحولات بسیار در شهرسازی جهان و رشد روزافزون نیازهای فراغتی و گردشگری در ایران، موضوع برنامه‌ریزی برای فراغت و تفریح، به‌صورتی بسیار محدود و کم‌رنگ در برنامه‌ریزی و طراحی شهری ایران مطرح شده است. در الگوی طرح‌های توسعه و عمران شهری، ازجمله در شرح خدمات تهیه طرح‌های جامع شهری و طرح‌های جامع ناحیه‌ای، موضوع «فراغت و گردشگری» به‌عنوان یک فعالیت فرعی و غیرمستقیم به‌حساب آمده و جایگاه مستقیمی برای آینده‌نگری و تأمین نیازهای گردشگری در نظر گرفته نشده است.

به‌رغم نقش حیاتی گذران‌فراغت و گردشگری در «کیفیت زندگی شهری» هنوز در ذهن بسیاری از مدیران و برنامه‌ریزان شهری؛ پرداختن به موضوع گذران‌فراغت کاری تفننی و دست دوم تلقی می‌شود. این کمبود، یکی از عواملی است که ضرورت بازنگری در الگوی تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری و ناحیه‌ای را، در راستای گسترش

رفاه عمومی و عدالت اجتماعی تقویت می‌کند. علاوه بر این، اگرچه یکی از وظایف طرح‌های توسعه شهری تأمین انواع خدمات رفاهی و اجتماعی، از جمله خدمات فرهنگی، تفریحی و ورزشی است، ولی در روال کنونی، هیچگونه تعریف واحد و روشنی از انواع این خدمات، معیارها و ضوابط استقرار و پایگان و سازمان اجرایی و مدیریت آن‌ها وجود ندارد. در نتیجه موضوع برنامه‌ریزی و مدیریت فراغت گردشگری در عمل به سلیقه تهیه‌کنندگان طرح‌ها، اقدامات محدود شهرداری‌ها و اقدامات پراکنده سایر نهادها واگذار شده است.

یکی از مشکلات مهم در زمینه توسعه گردشگری در ایران، جدایی میان ابعاد برنامه‌ریزی فضایی و اجتماعی، از یک سو و برنامه‌ریزی برای تسهیلات و خدمات گردشگری، از طرف دیگر است؛ که به عهده نهادهای بخشی مختلف یعنی وزارت مسکن و شهرسازی، وزارت کشور و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی واگذار گردیده است. طبق قوانین موجود، «شورای عالی شهرسازی و معماری ایران» مسؤل تهیه و تصویب انواع طرح‌های توسعه شهری است که چارچوب قانونی توسعه و عمران شهرها را تعیین می‌کند؛ اما راهکارهای عملی برای این شورا در زمینه ایجاد همکاری و هماهنگی میان برنامه‌ها و اقدام‌های نهادهایی، که دارای اهداف و وظایف مشترک در عرصه تأمین فضاها و تسهیلات گردشگری، فرهنگی و تفریحی هستند، در نظر گرفته نشده است.

از طرف دیگر طبق قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی (مصوب ۱۳۷۰ و اصلاح ۱۳۷۵) اعضای شورای عالی ایرانگردی و جهانگردی عبارتند از وزیران ارشاد، امور خارجه، امور اقتصادی و دارایی، فرهنگ و آموزش عالی، راه و ترابری، کشور و رؤسای سازمان حفاظت محیط‌زیست و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. نکته بسیار مهم این است که در این شورا، وزیر مسکن و شهرسازی عضویت ندارد. این وضعیت بیانگر این است؛ که حتی در سطوح بالای قانون‌گذاری نیز، پیوستگی و ارتباط متقابل میان توسعه گردشگری و توسعه شهری نادیده گرفته شده است. با توجه به این ملاحظه‌ها می‌توان دریافت

که برای ایجاد تحرک و هماهنگی در نظام برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری و ایجاد پیوند و همکاری میان توسعه گردشگری داخلی و خارجی لازم است؛ که نوعی بازنگری و اصلاح در قوانین، تشکیلات و نحوه عمل این نهادهای مختلف صورت پذیرد.

نارسایی مقررات محیط‌زیست در زمینه توسعه گردشگری

مفهوم حفاظت از محیط‌زیست، امروزه برخلاف گذشته، به معنای محدود کردن و محصور کردن منابع محیطی یعنی «حفاظت منفعل» نیست، بلکه بیانگر نگهداری، احیا و توسعه منابع به صورت پایدار در راستای غنی‌تر کردن زندگی نسل‌های کنونی و آینده است. یکی از راه‌های مناسب برای «حفاظت فعال» از منابع با ارزش محیطی، بهره‌برداری سنجیده از آن‌ها در راستای اهداف فراغتی، فرهنگی و تفریحی است؛ که تا حدود زیادی هم با اهداف زیست‌محیطی و هم با اهداف اجتماعی و فرهنگی انطباق دارد.

متأسفانه در مقررات محیط‌زیست ایران، مفهوم «حفاظت» بیشتر به‌عنوان «قرق» و ممنوعیت تعریف شده است؛ بنابراین بسیاری از امکانات بهره‌گیری فراغتی و تفریحی از این منابع به هدر رفته است. تغییر این وضع، به یک بازنگری اساسی در مورد نحوه نگرش به منابع محیط‌زیست و چگونگی بهره‌گیری از آن‌ها در زمینه توسعه گردشگری و مدیریت منابع نیاز دارد. از سوی دیگر سازمان حفاظت محیط‌زیست از داشتن اختیارات و امکانات لازم برای نظارت و جلوگیری از استفاده نادرست از منابع محروم است و در عمل زیر نفوذ قدرت سیاسی و اقتصادی قرار دارد.

نارسایی مقررات میراث فرهنگی در زمینه توسعه گردشگری

همانطور که در فصل‌های پیش بیان شده است یکی از مهم‌ترین منابع و جاذبه‌های گردشگری به آثار تاریخی و یادمان‌های فرهنگی و دینی مربوط می‌شود؛ که در ایران به دلیل پیشینه دراز تاریخی و فرهنگی و وسعت و تنوع سرزمین، بسیار غنی است. تقریباً در بیشتر شهرهای ایران و نواحی پیرامون آن‌ها بافت‌های تاریخی، یادمان‌های فرهنگی،

آثار معماری و اماکن زیارتی و اعتقادی زیادی وجود دارد که در مقایسه با بسیاری از کشورهای دیگر جهان، کم‌نظیر است. اگرچه قوانین و تشکیلات متعددی برای حفظ و احیای آثار تاریخی و فرهنگی کشور تصویب و تأسیس شده است، ولی به دلیل ناهماهنگی در اهداف و وظایف آن‌ها و عدم برنامه‌ریزی و مدیریت یکپارچه در بهره‌گیری از این آثار، از جمله بهره‌برداری فراغتی و گردشگری، فعالیت‌های مربوط به میراث فرهنگی و بافت‌های تاریخی، با نواقص و محدودیت‌های متعددی روبه‌رو است. از جمله مهم‌ترین اقدام‌هایی که در زمینه حفظ و احیای میراث فرهنگی و بافت‌های تاریخی شهرها در سال‌های بعد از انقلاب صورت گرفته، در لوح زیر به‌طور خلاصه ارائه شده است:

- اقدام‌های مهم در زمینه حفظ و احیای آثار تاریخی و فرهنگی**
- تأسیس دفتر بهسازی بافت شهری در وزارت کشور (۱۳۶۶):
  - تأسیس سازمان میراث فرهنگی کشور و تکمیل مقررات آن (۱۳۶۷):
  - معرفی شهرهای تاریخی فرهنگی از طرف شورای عالی شهرسازی (۱۳۶۹):
  - تأسیس دفتر بهسازی بافت شهری در وزارت مسکن (۱۳۷۰):
  - ایجاد واحد حفاظت از بافت‌های قدیمی در سازمان میراث فرهنگی (۱۳۷۴):
  - تأسیس شرکت عمران و بهسازی شهری در وزارت مسکن (۱۳۷۵):

اما تحلیل و ارزیابی قوانین موجود و اقدامات انجام شده نشان می‌دهد که نحوه رویکرد به میراث فرهنگی و بافت‌های تاریخی در ایران، اول مبتنی بر دیدگاه‌ها و روش‌های کهنه و سنتی است و دوم اقدام‌های انجام شده فاقد یک راهبردا اساسی و جامع‌نگر بوده و معمولاً به‌صورت موردی، مقطعی و پراکنده انجام می‌شود. به‌ویژه روند این اقدام‌ها کمتر با اهداف توسعه پایدار گردشگری و تأمین نیازهای فراغتی شهروندان و گردشگران همخوانی دارد. (عزیزی، ۱۳۷۹: شماره ۷)

تشکیل وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی

پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، با انحلال وزارتخانه‌های «اطلاعات و جهانگردی» و «فرهنگ و هنر» تغییرات زیادی در تشکیلات مدیریت گردشگری به وجود آمد. در سال ۱۳۶۴ «سازمان میراث فرهنگی» تأسیس

شد که در سال ۱۳۷۲ به «سازمان میراث فرهنگی و گردشگری» (زیر نظر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی) تبدیل گردید. پس از آن در سال ۱۳۸۵ وظایف این سازمان گسترده‌تر شد و با عنوان «سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» زیر نظر رییس جمهوری قرار گرفت. سرانجام در مرداد ۱۳۹۸ به موجب قانون این سازمان به «وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی» تبدیل شد و اختیارات و امکانات بیشتری پیدا کرد.

این تحولات پی‌درپی نشان می‌دهد که موضوع گردشگری هنوز جایگاه مهم و مستقل امروزی خود را، با توجه به تعاریف جهانی، در نظام مدیریت توسعه و اجرایی کشور پیدا نکرده است و وظایف آن میان وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مختلف تقسیم شده است. در این شرایط فرایند توسعه و مدیریت گردشگری در سطح ملی، منطقه‌ای، شهری و روستایی با انبوهی از ناهماهنگی‌ها، چالش‌ها و اقدامات پراکنده و ناپایدار همراه است. در وزارتخانه جدید بخش گردشگری به‌عنوان یکی از معاونت‌ها تعریف شده که دارای وظایف گوناگون و شامل پنج دفتر جداگانه است: دفتر مطالعات و آموزش و پیگیری، دفتر همکاری و توافقات ملی گردشگری، دفتر برنامه‌ریزی و حمایت از توسعه گردشگری، اداره کل نظارت و ارزیابی خدمات گردشگری و دفتر بازاریابی و تبلیغات گردشگری. (سایت وزارت میراث فرهنگی و گردشگری)

شرح وظایف معاونت گردشگری دارای ۱۶ بند است که مجموعه‌ای از اقدامات کلان (برنامه‌ریزی و هماهنگی در انطباق با برنامه‌های توسعه کشور، برنامه‌ریزی برای جذب گردشگران خارجی و...) و اقدامات خرد (تدوین و ابلاغ ضوابط و مقررات مربوط به مراکز اقامتی، آژانس‌های خدماتی و مسافرتی و...) را در برمی‌گیرد. وظایف کلان بیشتر به صورت توصیه‌های کلی به نظر می‌رسد که فاقد سازوکارهای اجرایی مشخص و قابل نظارت است. برای مثال معلوم نیست که چگونه وظایف معاونت گردشگری با طرح‌های توسعه منطقه‌ای، شهری و روستایی در حوزه گردشگری با وزارت راه و شهرسازی و شهرداری‌ها و دهیاری‌های و دیگر نهادهای مسئول هماهنگ می‌گردد.

فصل هشتم

جایگاه مدیریت شهری در توسعه گردشگری

جایگاه مدیریت شهری در توسعه گردشگری

مقدمه

در ایران، به دلیل وجود ساختارهای کهن سیاسی و تمرکز سازمان اداری، نقش مدیریت شهری بیشتر تابع اقتدار دولت مرکزی بوده و کمتر به نیازهای محلی و رفاه اجتماعی توجه داشته است. یکی از عوارض آن وابستگی مالی و اجرایی شهرداری‌ها به امکانات و تصمیمات دولت مرکزی و عدم خودکفایی و اختیارات محلی آن‌ها است. از طرف دیگر ساختار و عملکرد شهرداری‌ها تابع قانونی است که بیش از چهل سال از تصویب آن می‌گذرد، بنابراین به درستی نمی‌تواند پاسخگوی تحولات و نیازهای جدید شهرنشینی باشد. در سال‌های پس از انقلاب با تصویب قانون شوراهای اسلامی و اجرای آن در سال‌های اخیر، تحول چشمگیری در مدیریت شهری کشور پدید آمده که به نوبه خود تحولاتی در عرصه برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه و عمران شهری، از جمله توسعه و مدیریت گردشگری، ایجاد کرده است. با توجه به این ملاحظات، در این فصل برخی از مباحث مهم مربوط به نقش و جایگاه شهرداری‌ها و شوراهای و امکانات آن‌ها در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری، با توجه به جوانب قانونی، اقتصادی و اجتماعی، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جایگاه شهرداری‌ها در توسعه و مدیریت گردشگری شهری

وظایف قانونی شهرداری‌ها در گذران فراغت

به طوری که روند تصویب قوانین و تأسیس سازمان‌های اولیه مربوط به امور سیاحتی و گردشگری کشور نشان می‌دهد، فعالیت آن‌ها در آغاز در وزارت کشور بوده و سهم عمده‌ای از سرمایه و دارایی آن‌ها در اختیار شهرداری‌ها قرار داشته است، اما با تشکیل سازمان‌های مستقل مربوط به ایرانگردی و جهانگردی، نقش شهرداری‌ها به طور رسمی و قانونی در این زمینه کاهش یافته، در حالی که وظایف آن‌ها در عمل افزایش پیدا کرده است. در قانون شهرداری‌ها (مصوب ۱۳۳۴ و اصلاحیه‌های بعدی) وظایف عمومی شهرداری‌ها در ماده ۵۵ در ۲۸ بند یا محور

تعیین گردیده است که می‌توان آن‌ها را به چهار گروه عمرانی، «خدماتی»، «نظارتی» و «رفاه اجتماعی» تقسیم کرد. در میان این وظایف، موضوع خدمات فراغتی، تفریحی و فرهنگی، بنابه شرایط و دیدگاه‌های آن زمان، به‌صورتی فرعی، تبعی و کمرنگ مطرح شده است. در لوح زیر مهم‌ترین وظایف قانونی شهرداری‌ها در زمینه خدمات فراغتی و تفریحی به‌صورت خلاصه معرفی شده است:

وظایف شهرداری‌ها در زمینه فراغت و تفریح (قانون ۱۳۳۴)

- بند ۶- تأسیس مؤسسه‌های فرهنگی و ... باغ کودکان و ... موزه و خانه‌های فرهنگی و ...
- بند ۲۱- احداث بناها و ساختمان‌های موردنیاز محل از قبیل ... میدان‌ها و باغ کودکان و ورزشگاه ...
- بند ۲۲- تشریک مساعی با فرهنگ در حفظ ابنیه و آثار باستانی شهر و ساختمان‌های عمومی و مساجد و غیره.

(حجتی، ۱۳۷۴: ۷ تا ۱۳)

با رشد شهرنشینی در ایران و حاد شدن مشکلات ناشی از آن، از طرف دیگر، به‌روشنی می‌توان دریافت که در چارچوب وظایف فوق نمی‌توان به نیازهای مبرم شهروندان در زمینه گذران فراغت و تفریح پاسخ گفت. به همین دلیل در طول دو سه دهه گذشته، شهرداری‌ها به قبول وظایف و انجام امور جدیدی مجبور شده‌اند که گاهی فراتر از اختیارات قانونی و امکانات و امکانات سازمانی آن‌ها محسوب می‌شود؛ از جمله مهم‌ترین این اقدامات باید به توسعه فضاهای سبز، ایجاد پارک‌های شهری و حومه‌ای، تأسیس فرهنگسراها، زمین‌های بازی، بهسازی مراکز تاریخی و بافت‌های قدیمی اشاره کرد.

تحولات جدید در وظایف شهرداری‌ها

با توجه به مطالعات انجام شده در مورد وظایف شهرداری‌ها در جهان امروز، این نتیجه به دست می‌آید که این وظایف روزبه‌روز گسترده‌تر می‌شود و شهرداری‌ها به‌عنوان نهادهای مدنی، محلی و عمومی و غیرانتفاعی نقش بیشتری در اداره شهرها به عهده می‌گیرند. از جمله این وظایف جدید می‌توان به تأمین خدمات آموزشی، مبارزه با فقر، افزایش رفاه و عدالت اجتماعی، حفاظت از منابع و ارزش‌های محیطی، تقویت اقتصاد شهر، تقویت زیرساخت‌ها و سازماندهی

گذران فراغت و تفریح شهروندان اشاره کرد. (مدیریت شهری، ۱۳۷۹: شماره ۲) در لوح زیر وظایف جدید شهرداری‌ها در حوزه «خدمات فرهنگی، تفریحات و اوقات فراغت»، به‌طور خلاصه معرفی شده است:

- وظایف جدید شهرداری‌ها در زمینه گذران فراغت، تفریح و گردشگری**
- اداره و نظارت بر فرهنگسراها، موزه‌ها، نمایشگاه‌ها، تئاترها، تالارهای موسیقی و ...؛
  - تأسیس و اداره پارک‌های شهری، محله‌ای، جنگلی، حاشیه‌ای و ...؛
  - تأسیس و اداره باغ وحش، باغ گیاه‌شناسی و ...؛
  - اداره و نظارت بر ورزشگاه‌ها، زمین‌های بازی، ورزش همگانی و ...؛
  - ایجاد مسیرهای پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری در شهر و حومه؛
  - ساماندهی گذران فراغت جوانان، زنان، ناتوانان و ...؛
  - رسیدگی به امور بناهای تاریخی و آثار ارزشمند فرهنگی و ...؛
  - ایجاد اردوگاه‌های تفریحی، محل کاروان و ...
  - ...

بدیهی است که تحقق این وظایف جدید به بازنگری در قوانین و تشکیلات شهرداری‌ها و تغییر دیدگاه‌ها در نحوه مدیریت شهری و ایجاد نهادهای نوین نیاز دارد. برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری پدیده‌ای خاص است که نیاز به همکاری و هماهنگی در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای و محلی دارد. در سطح ملی باید اهداف و راهبردهای کلان در مقیاس کشور تعیین گردد، در سطح منطقه‌ای ویژگی‌ها و امکانات منطقه‌ای و استانی موردنظر باشد و در سطح محلی باید به نیازهای مشخص شهروندان پاسخ گفت که این حوزه در مسؤلیت شهرداری‌ها قرار می‌گیرد. در حال حاضر نظام یکپارچه‌های برای ایجاد هماهنگی میان این سطوح مختلف کشور وجود ندارد. اگرچه سازمان ایرانگردی و جهانگردی متولی خاص این موضوع شناخته شود، ولی نحوه همکاری و فعالیت آن در عرصه محلی به‌درستی تعریف نشده است و در این میان نقش شهرداری‌ها و حدود وظایف و اختیارات آن‌ها در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری نامعلوم است. در یک ارزیابی اجمالی می‌توان گفت که بیشتر تصمیم‌گیری‌ها در همان سطح اول باقی‌مانده و گاهی نیز، با ابتکار برخی مسؤولان و نهادها به سطح دوم تمایل پیدا کرده است، اما در سطح محلی هنوز اقدامی جامع و هماهنگ برای برنامه‌ریزی و گردشگری انجام نشده است.

در برنامه سوم توسعه کشور (۱۳۷۹-۱۳۸۳) برای رفع این کمبودها و تقویت برنامه‌ریزی گردشگری در سطوح مختلف، راهبردها و سیاست‌هایی اتخاذ شده است که اگرچه گاهی بسیار مثبت تلقی می‌شود، ولی تحقق آن‌ها به اقدام‌های تکمیلی و پیگیری عملی نیاز دارد. مروری بر سیاست‌های راهبردی گردشگری در برنامه سوم نشان می‌دهد که در آن تأکید زیادی بر نقش و جایگاه شهرداری‌ها مبذول شده است. به‌عنوان مثال در ماده ۱۳۶ برنامه، بحث و واگذاری تصدی‌های مرتبط با مدیریت شهری به شهرداری‌ها مدنظر قرار گرفته که بخشی از آن به مدیریت گردشگری مربوط می‌شود. در ماده ۱۳۷ برنامه سوم توسعه قسمتی از وظایف مربوط به حفظ بناهای تاریخی و فرهنگی به عهده شهرداری‌ها واگذار شده است. انجام بخشی از مسئولیت‌های مربوط به تأسیسات و فضاهای فرهنگی طبق ماده ۱۵۵، ساخت و بازسازی سینماها و مجتمع‌های فرهنگی طبق ماده ۱۶۶، حفظ بافت تاریخی شهرها طبق ماده ۱۶۶ و هویت‌بخشی به سیما و کالبد شهرها براساس ماده ۱۳۷، از موارد دیگری هستند که به شهرداری‌ها واگذار شده است. بدیهی است هرگونه فعالیت شهرداری در این زمینه‌ها، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، به توسعه گردشگری کمک می‌کند. همچنین در بخش راهکارهای اجرایی قانون برنامه سوم توسعه، مقرراتی وضع شده است که ارتباط مستقیم با افزایش و تقویت نقش شهرداری‌ها در زمینه‌های مختلف، از جمله گردشگری دارد. در مقررات «بخش عمران شهری» و «بخش امور اجتماعی» انجام اقداماتی پیش‌بینی شده که در لوح زیر ارائه گردیده است:

- راهکارهای اجرایی برنامه سوم در زمینه تقویت نقش شهرداری‌ها
- بخش عمران شهری: به‌منظور بهبود توسعه و عمران شهری لازم است که با همکاری وزارت کشور، وزارت مسکن و شهرسازی و سایر دستگاه‌های ذی‌ربط ساختار تشکیلات شهرداری‌ها برای ایفای نقش وظایف جدید و تنظیم شهرداری‌ها متناسب با درجه شهرداری اصلاح گردد.
  - بخش امور اجتماعی: به‌منظور ساماندهی سواحل و فراهم کردن تمهیدات لازم جهت استفاده عموم مردم از دریا، وزارت کشور موظف است تا پایان سال اول برنامه، با همکاری وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و وزارت مسکن و شهرسازی مقررات لازم را تهیه و به هیات وزیران ارائه کند.
- برنامه سوم توسعه - راهکارهای اجرایی

اگرچه این راهکارها در برنامه چهارم نیز مورد تأیید قرار گرفته است ولی در عمل پیگیری نشده و تحقق پیدا نکرده است.

وظایف شهرداری‌ها در تأمین زیرساخت‌های گردشگری شهری

با توجه به وظایف و نقش جدید شهرداری در اداره شهرها، می‌توان دریافت که شهرداری‌ها به‌عنوان مسؤوّل اصلی امور شهر و مظهر مدیریت محلی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تأمین زیرساخت‌های توسعه گردشگری شهری به عهده دارند. در واقع بدون همکاری فعال شهرداری‌ها، بخش‌ها و نهادهای دیگر نمی‌توانند به‌درستی وظایف خود را انجام دهند. برخی از مهم‌ترین وظایف ویژه شهرداری‌ها که زمینه‌ساز توسعه گردشگری شهری است، به قرار زیر است:

الف- گسترش اطلاع‌رسانی

امروزه اطلاع‌رسانی در جهت جذب گردشگران به یکی از فعالیت‌های مهم شهرداری‌ها تبدیل شده است که با ایجاد رقابت میان شهرهای مختلف، در نهایت، به توسعه گردشگری شهری و جلب بیشتر گردشگران کمک می‌کند. به نظر کارشناسان، یکی از زمینه‌های مهمی که شهرداری‌ها می‌توانند از طریق آن به توسعه گردشگری کمک کنند؛ کوشش برای معرفی شهر و امکانات آن به عموم گردشگری محلی، داخلی و خارجی است. در این زمینه علاوه بر شیوه‌های سنتی لازم است که از امکانات رسانه‌ای و ارتباطی جدید به نحو وسیع و هنرمندانه استفاده شود.

ب- ساماندهی فضاهای تاریخی و فرهنگی

یکی دیگر از زمینه‌های مهم برای فعالیت شهرداری‌ها توجه به میراث فرهنگی است. متأسفانه برخی از شهرداران وجود بافت‌های تاریخی را عامل محدودکننده توسعه شهر خود می‌دانند، درحالی که اگر از دیدگاه توسعه فرهنگی و اجتماعی - و نه فقط توسعه کالبدی - بنگریم میراث تاریخی و فرهنگی هر شهر؛ اولاً از عوامل اصلی هویت‌بخشیدن به شهر محسوب می‌شود و ثانیاً می‌تواند به‌عنوان یک منبع مهم برای توسعه گردشگری فرهنگی و جذب درآمد برای شهر

مورد استفاده قرار گیرد. در واقع با تغییر نحوه نگرش به میراث فرهنگی و تجدیدنظر در شیوه برنامه‌ریزی و طراحی شهری و ایجاد همکاری و هماهنگی میان مدیریت شهری و مدیریت میراث فرهنگی، می‌توان بسیاری از بناها، محوطه‌ها و بافت‌های تاریخی و فرهنگی ناشناخته و متروک را به فضاهای زنده، پرکشش و درآمدزا تبدیل کرد.

پ - بهسازی سیمای شهر

یکی از نخستین نمادهای جلب گردشگران کیفیت سیمای شهر و جاذبه‌های مربوط به معماری، نامسازی، نشانه‌ها و تجهیزات خیابانی یا مبلمان شهری است. در حال حاضر، در بسیاری از شهرهای کشور این موضوع مورد غفلت قرار گرفته است؛ به نحوی که سیمای عمومی شهر، کیفیت بدنه‌ها و نماها، رنگ و شکل تابلوها و کمیّت و کیفیت تجهیزات مربوط به روشنایی، رفت‌وآمد و جز آن به حال خود رها شده است. وجود اراضی رها شده، طرح‌های نیمه‌کاره، بناهای متروک و نیمه‌ویران، فضاهای تعریف نشده، تجمع زباله و غیره از جمله عواملی هستند که چهره بسیاری از فضاهای شهری را زشت و نامطبوع کرده است. از این نظر یکی از نخستین اقدام‌های شهرداری‌ها در زمینه توسعه گردشگری به بهسازی سیمای عمومی شهر و زیباسازی فضاهای عمومی مربوط می‌شود.

ت - تأمین بهداشت و نظافت شهر

پاکیزگی و خدمات بهداشتی یکی از تسهیلات اولیه توسعه‌ی گردشگری، به‌ویژه گردشگری شهری است. در حالی که در تمام دنیا، برای تأمین نظافت عمومی و خدمات بهداشتی در شهرها تأسیسات و تجهیزات کارآمد و منظم به وجود آمده است، اکثر گردشگرانی که به شهرهای ایران وارد می‌شوند از نبود و کمبود این‌گونه خدمات، به‌ویژه سرویس بهداشتی، شکایت دارند. براین اساس یکی از وظایف مهم شهرداری‌ها تأمین زیرساخت‌های بهداشتی مناسب برای شهروندان و گردشگرانی است که به فضاهای شهری یا حومه‌ای روی می‌آورند.

نقش شوراهای شهر در توسعه گردشگری شهری

پس از انقلاب و تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اختیارات زیادی برای شوراها در این قانون پیش‌بینی گردید. اگرچه قانون تشکیلات شوراهای اسلامی در سال ۱۳۶۱ به تصویب رسید و سه بار در سال‌های ۱۳۶۱، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ مورد اصلاح و تکمیل قرار گرفت، ولی اجرای آن به علل مختلف تا سال ۱۳۷۷ به درازا کشید. در این سال با تشکیل شوراهای اسلامی شهر، تحول چشم‌گیری در عرصه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری به وجود آمده که البته تحقق کامل اهداف آن به فرآیندی طولانی و تکامل نیاز دارد. به‌طور کلی می‌توان وظایف شورای اسلامی را به چهار دسته یعنی «امور نظارتی»، «امور برنامه‌ریزی»، «امور مشورتی» و «امور اجرایی» تقسیم کرد. بدیهی است که بخش مهمی از این وظایف به بهبود رفاه اجتماعی و سلامت روانی شهروندان، از جمله بهبود گذران اوقات فراغت و تفریح، مربوط می‌شود.

از میان وظایف و اختیارات شوراهای اسلامی شهر که در ماده ۷۱ قانون تشکیلات، وظایف و انتخابات شوراهای اسلامی کشور (مصوب ۱۳۷۵) به آن‌ها اشاره شده است، برخی عناوین کلی را می‌توان به‌عنوان سند دخالت شورای اسلامی شهر در زمینه گردشگری معرفی نمود. از تجزیه و تحلیل مفاد مندرج در این قانون می‌توان نکات زیر را استنباط کرد:

- به‌موجب بند ۲ ماده ۷۱ قانون یاد شده، یکی از وظایف شورای شهر عبارت است از: بررسی و شناخت کمبودها و نیازهای اجتماعی، فرهنگی و... و رفاهی و تهیه طرح‌های پیشنهادی اصلاحی و راه‌حل‌های کاربردی در این زمینه‌ها؛
- براساس بند ۴ ماده یاد شده، همکاری با مسؤولان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و نمایندگان سازمان ایرانگردی و جهانگردی بنابه درخواست آنان می‌تواند صورت پذیرد.
- بند ۵ ماده ۷۱ در خصوص مشارکت مردم در انجام خدمات اجتماعی،

عمرانی، اقتصادی و رفاهی، مجوزی برای مداخله اصولی و حساب شده شورای اسلامی شهر در امور گردشگری تلقی می‌شود؛

- به‌موجب بند ۶ ماده یاد شده درخصوص تشویق مردم برای گسترش مراکز تفریحی با هماهنگی دستگاه‌های ذی‌ربط این امر می‌تواند توسط شورا به مرحله اجرا درآید؛
- تأسیس انجمن‌ها و نهادهای اجتماعی و ارشادی در زمینه‌های مرتبط با گردشگری و ایرانگردی با توافق دستگاه‌های ذی‌ربط می‌تواند مصداق بارز فعالیت شورای اسلامی شهر قرار گیرد؛
- برخی موارد دیگر از قبیل نظارت بر کار تماشاخانه‌ها، سینماها و دیگر اماکن عمومی (بند ۱۹) و وضع مقررات لازم در مورد تشریک مساعی شهرداری با اداره‌ها یا بنگاه‌های ذی‌ربط برای دایرکردن نمایشگاه‌هایی در زمینه گردشگری (بند ۲۹) و بعضی موارد دیگر، که به‌نوعی با امورگردشگری مرتبط است؛ مجوزقانونی حضور در زمینه فعالیت‌های گردشگری شمرده می‌شود. (صالحی، ۱۳: شماره ۱۶)

اما به دلیل جدید بودن فعالیت شورایی و عدم تجربه و پیشینه کافی، این شوراها در راستای انجام وظایف خود با موانع و مشکلات زیادی روبه‌رو هستند. ازجمله می‌توان به تنگناهای قانونی، مشکلات فرهنگی و اجتماعی و نارسایی‌های سازمانی و مالی اشاره کرد. تجارب حاصله از فعالیت چندساله شوراهای اسلامی حاکی از این است که نقش این شوراها در عرصه تصمیم‌گیری و نظارت بر برنامه‌ریزی محلی، ازجمله برنامه‌ریزی برای توسعه گردشگری، بسیار اندک است. با وجود این شوراها می‌توانند با انتقال نظرات مردم و انعکاس نیازهای آنان موجب گسترش برنامه‌ریزی اجتماعی و مدیریت مشارکتی مردم شوند و زمینه توسعه گردشگری را نیز آماده‌تر سازند. در سال‌های اخیر، مباحث زیادی در زمینه اصلاح و تقویت نقش شوراها در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری مطرح شده که به‌نوبه خود می‌تواند به بهبود مدیریت گردشگری شهری کمک کند. ازجمله این رهنمودها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تشکیل شوراهای فرعی (شورایاری محله) در شهرهای بزرگ؛
- تشکیل کمیته‌های مشورتی در مجاورت شورای شهر؛

- نظرخواهی از مردم در برنامه‌ریزی توسعه و عمران شهر؛
- جلب مشارکت تشکل‌های حرفه‌ای و مردمی در اداره شهر.

در همین راستا برخی از اقدامات عملی در زمینه تقویت نقش شوراهای انجام شده است. از جمله در آیین‌نامه داخلی شورای شهر تهران سه کمیسیون دائمی برای این شورا در نظر گرفته شده است که یکی از آن‌ها مسئول خدمات اجتماعی، فرهنگی و تفریحی است. عناوین و وظایف کمیته‌های فرعی شورای شهر تهران به شرح زیر است: (هاشمی، ۱۳۷۸: شماره ۶)

کمیته‌های فرعی شورای اسلامی شهر تهران

۱. کمیسیون توسعه و عمران شهری (مهندسی عمران، ترابری، ترافیک، شهرسازی، مترو و ...)
۲. کمیسیون فرهنگی، اجتماعی و زیست شهری (خدمات شهری، زیست محیطی، اجتماعی و فرهنگی، تفریحی و ورزشی، امور جوانان و ...)
۳. کمیسیون اقتصادی، حقوقی، اداری و مالی (طرح و برنامه، اقتصادی، امور مالی، تشکیلات و ...). علاوه بر این‌ها در قانون برنامه سوم توسعه کشور، علاوه بر مقررات اصلاحی در زمینه اصلاح ساختار شهرداری‌ها و نحوه ارتباط آن با سایر نهادهای بخشی، ماده ۱۵۶ به‌طور خاص به تقویت نقش شوراهای در زمینه امور اجتماعی، فرهنگی و فراغتی اختصاص داده شده که بنابه اهمیت آن در زیر نقل می‌شود:

برنامه سوم و نقش شوراهای اسلامی در خدمات فرهنگی و تفریحی (ماده ۱۵۶) به‌منظور استفاده از توانمندی‌های شوراهای اسلامی شهر و روستا در انجام امور دینی و فرهنگی، شوراهای مذکور علاوه بر وظایف مطروحه در قانون تشکیل آن‌ها، موظف به انجام وظایف ذیل هستند.

الف - بررسی مشکلات و نارسایی‌های فرهنگی، هنری، ورزشی و آموزشی و ارائه پیشنهادها لازم به مسؤولان و مراجع ذی‌ربط؛

ب - مساعدت و مشارکت در حفظ و نگهداری بناهای فرهنگی و گلزار شهدا، بهره‌برداری از مراکز فرهنگی و هنری و ورزشی و تلاش برای جلب همکاری مردم در ایجاد تأسیسات و فضاهای موردنیاز؛

ج - همکاری در حفاظت از ابنیه و آثار تاریخی و فرهنگی و بافت‌ها و محوطه‌های فرهنگی، تاریخی و ممانعت از تغییر کاربری آن‌ها.

(قانون برنامه سوم، ص ۱۱۲)

نقش گردشگری در خودکفایی شهرداری‌ها

همان‌طور که در فصل‌های اول تا چهارم با تفصیل بیان شده است، فعالیت گردشگری دارای ابعاد و آثار مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیطی است و نمی‌توان آن را فقط از نظر منافع اقتصادی ارزیابی کرد. در واقع منافع اقتصادی گردشگری از ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی آن سرچشمه می‌گیرد، بر این اساس طبق توصیه‌های نهادهای بین‌المللی و معیارهای توسعه‌پایدار گردشگری باید در راستای تلفیق منافع اقتصادی، محیطی، اجتماعی و فرهنگی صورت پذیرد. در چارچوب این ملاحظات، به‌طوری که تجارت جهانی نشان می‌دهد، دخالت و فعالیت شهرداری‌ها در عرصه توسعه گردشگری یکی از مناسب‌ترین ابزارهایی است که علاوه بر تأمین اهداف کلان مدیریت شهری، باعث افزایش رونق اقتصادی شهر و درآمد برای شهرداری‌ها می‌شود؛ بنابراین فعالیت شهرداری‌ها در زمینه گردشگری دارای منافع مختلف اقتصادی و اجتماعی است که در نهایت به اعتلای کیفیت مدیریت شهری و خودکفایی شهرداری‌ها کمک می‌کند.

اثرات مختلف توسعه گردشگری در اقتصاد شهری:

- ایجاد منابع درآمدی مستقیم برای شهرداری‌ها؛
- کمک به گردش اقتصادی در بخش‌های مختلف؛
- کمک به رفاه و عدالت اجتماعی میان شهروندان؛
- کمک به گسترش صنایع دستی و هنرهای بومی؛
- ایجاد زمینه برای مشارکت اقتصادی و اجتماعی.

طبق تجارب جهانی وظایف شهرداری‌ها در عرصه گردشگری به دو گروه تقسیم می‌شود:

نخست مداخله و مشارکت شهرداری‌ها در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری است که نقش اصلی را در ایجاد هماهنگی میان بخش‌ها و نهادهای مختلف به عهده دارد،

دوم سرمایه‌گذاری و فعالیت مستقیم در خدمات گردشگری است؛ که علاوه بر تأمین اهداف اجتماعی، منبع مناسبی برای افزایش درآمد

و خودکفایی مالی شهرداری‌ها محسوب می‌شود. امروزه در بیشتر شهرهای جهان، شهرداری‌ها با برپایی انواع نمایشگاه‌ها، برگزاری مسابقات ورزشی، نشست‌ها و همایش‌ها، ایجاد بازارهای مکاره، ساخت موزه‌های بزرگ و جز آن، علاوه بر پاسخگویی به نیازهای فراغتی شهروندان و مسافران، درآمد سرشاری برای شهر و شهرداری جذب می‌کنند.

در حال حاضر، در ایران، به علل مختلف از این امکانات به‌درستی استفاده نمی‌شود و هنوز نقش شهرداری‌ها در زمینه سرمایه‌گذاری و مدیریت در بهره‌برداری از تأسیسات گردشگری به‌درستی روشن نیست و حتی برخی از شهرداری‌ها چندان وظیفه‌ای برای خود در این زمینه قائل نیستند. جدا از مشکلات قانونی و اجتماعی، یکی از موانع مهم در این زمینه به عدم استقلال مالی و خودکفایی شهرداری‌ها مربوط می‌شود. در ایران، همواره شهرداری‌ها متکی به منابع مالی دولتی بوده‌اند و تاکنون اقدام مهمی در این زمینه که یکی از پیش‌شرط‌های تأمین برنامه‌ریزی و مدیریت محلی محسوب می‌شود، انجام نشده است. در شرایط کنونی درآمد شهرداری‌ها نسبت به منابع مالی موردنیاز آن‌ها بسیار ناچیز است. به همین دلیل به اتخاذ روش‌هایی مثل فروش تراکم و کاربری‌ها مجبور شده‌اند؛ که در اغلب موارد مغایر با اصول توسعه‌ی پایدار شهری و اعتلای کیفیت محیط و توسعه گردشگری است. از دیگر سو، طبق بررسی‌های کارشناسی، در بودجه شهرداری‌ها، سرفصلی با عنوان گردشگری وجود ندارد و تعریفی از فعالیت‌های مرتبط با آن ارائه نشده است. با همه اینها، شهرداری‌ها بنابه وظایف عمومی خود در زمینه پاسخگویی به نیازهای عامه مردم، به‌صورت‌های مختلف مجبور به دخالت و فعالیت در توسعه گردشگری شده‌اند. در همین راستا در سال‌های اخیر وزارت کشور اعتبار نسبتاً قابل توجهی را در اختیار شهرداری‌ها برای توسعه گردشگری قرار داده که آن‌ها را بیش از پیش به گسترش فعالیت و قبول مسئولیت در این زمینه تشویق کرده است، اما این فعالیت‌ها از پشتوانه کافی قانونی و سازمانی برخوردار

نیستند و فاقد دیدگاه جامع و هماهنگ است. از این نظر به‌منظور تقویت بنیادهای مدیریت محلی و افزایش خودکفایی شهرداری‌ها لازم است؛ که اصلاحاتی در جهت تقویت سازمان شهرداری‌ها در زمینه توسعه گردشگری و هماهنگی میان آن‌ها با سایر نهادهای ذی‌ربط انجام پذیرد و راه‌کارهای اجرایی مختلف برای سرمایه‌گذاری مستقیم یا مختلط شهرداری‌ها در بخش گردشگری تعیین گردد (شهرداری‌ها، ۱۳۷۹: شماره ۵).

به‌طور خلاصه با توجه به رشد روزافزون شهرنشینی و افزایش نیازهای فراغتی در کشور، وجود منابع و جاذبه‌های متنوع و گسترده در شهرهای کشور می‌توان گفت که امکانات و منابع وسیع و نهانی در شهرها، برای سرمایه‌گذاری اقتصادی و بهره‌برداری مفید و سالم، وجود دارد؛ که اغلب ناشناخته و بدون استفاده مانده است. نادیده گرفتن این ثروت عظیم و روی آوردن به درآمدهای ناشی از ساخت‌وساز و فروش تراکم، یکی از عوارض بسیار منفی عقب‌ماندگی مدیریت شهری کشور از دستاوردهای جدید برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در جهان است؛ که سرمایه‌گذاری در منابع فرهنگی و فراغتی را در اولویت قرار داده است. تأکید بر پیشنهادهای برنامه سوم و چهارم در زمینه توسعه و عمران شهری، فرهنگ و امور اجتماعی، تربیت بدنی و گردشگری یکی از اهرم‌های بسیار مؤثری است که می‌تواند مدیریت شهری را به سمت تحول در راستای توسعه پایدار و دستیابی به خودکفایی و ایفای رسالت اجتماعی سوق دهد.

نقش مشارکت در توسعه گردشگری شهری **مفهوم و ابعاد مشارکت در توسعه گردشگری**

در شرایط دنیای امروز بنابر ضرورت‌های مختلف، موضوع مشارکت به یک محور اساسی در برنامه‌ریزی و مدیریت در تمام عرصه‌های زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تبدیل شده است. این کار، به‌ویژه، در عرصه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری به‌صورت یک گرایش غالب درآمده است که گاه از آن به‌عنوان «برنامه‌ریزی مشارکتی» یاد می‌شود.

شهر در نهایت به عامه شهروندان تعلق دارد و هدف نهایی هر نوع برنامه‌ریزی برای توسعه و عمران نیز، به رضایت و سلامت آنان برمی‌گردد. از طرف دیگر وقتی شیوه جدید زندگی شهری بسیاری از نهادها و کارکردهای زندگی فردی و خانوادگی شهروندان مثل آموزش، بهداشت، گذران فراغت، فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگ از درون خانه‌ها به فضاهای باز عمومی و نیمه‌عمومی کشانده است، دیگر نمی‌توان با تصمیم‌گیری از بالا و اقدام‌های محدود و یک‌طرفه به انبوه نیازهای متنوع و ناشناخته مردم پاسخ گفت. از این نظر هرگونه تصمیم‌گیری و اقدام درباره توسعه و عمران شهر و اعتلای کیفیت محیط شهری به همکاری و هم‌فکری همه نیروها و گروه‌هایی نیاز دارد که در حیات آن سهیم و سودبر هستند. نیروهای اصلی مؤثر در حیات شهر عبارت است از:

- بخش دولتی و نهادهای وابسته به آن؛
- بخش عمومی شهرداری‌ها، شوراهای شهری و مؤسسه‌های وابسته؛
- بخش خصوصی (مؤسسه‌های اقتصادی و خدماتی)؛
- بخش مردمی (تشکل‌های حرفه‌ای و غیردولتی).

مشارکت در مفهوم وسیع خود موضوعی فراتر از اقدام‌های اداری یا حقوقی و فعالیتی گسترده‌تر از مشارکت مالی و اجرایی است؛ در واقع مشارکت نوعی وفاق جمعی و همکاری همگانی در راستای اعتلای کیفیت زندگی و تلاش در راستای تأمین سعادت عمومی محسوب می‌شود.

فعالیت گردشگری از جمله فعالیت‌هایی است که از نظر ماهیت خود یک «محصول اجتماعی - فرهنگی» است و از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت یک فعالیت میان‌بخشی محسوب می‌شود. از این نظر موفقیت در توسعه گردشگری بدون جلب همکاری و مشارکت بخش‌ها و گروه‌های مؤثر در آن امکان‌پذیر نیست، اصولاً کیفیت و ارزش‌های ذاتی گردشگری تابع مناسبات و کنش متقابل میان مسئولان و برنامه‌ریزان و ارتباطات اجتماعی میان گردشگران و شهروندان است. در واقع بدون همکاری

و مشارکت میان تقاضاکنندگان و عرضه‌کنندگان خدمات گردشگری، نیازهای فراغتی تأمین نخواهد شد و اهداف مطلوب موردنظر به دست نخواهد آمد. به بیان دیگر، تأمین منافع همه‌جانبه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیطی، که در مفهوم توسعه‌پایدار گردشگری نهفته است، در گرو همکاری و هماهنگی میان همه نهادها و گروه‌های مسئول و جلب رضایت درونی گردشگران قرار دارد. محورهای اصلی مشارکت در عرصه توسعه گردشگری در لوح زیر، به‌طور خلاصه معرفی شده

محورهای مشارکت در توسعه گردشگری

- مشارکت اجتماعی: پذیرش اصل همکاری و احترام دوسویه میان شهروندان و گردشگران؛
- مشارکت اقتصادی: همکاری بخش‌های مختلف در سرمایه‌گذاری و ارائه خدمات گردشگری؛
- مشارکت اداری و اجرایی: همکاری بخش‌های مختلف در برنامه‌ریزی، ساخت و اجرا، مدیریت و بهره‌برداری؛
- مشارکت فرهنگی: همکاری نهادهای مختلف در ترویج و تبلیغ فرهنگ گردشگری.

با توجه به مفهوم وسیع مشارکت و رهنمودهای نهادهای بین‌المللی در این زمینه، می‌توان دریافت که تحقق مشارکت مستلزم فراهم‌کردن زیرساخت‌های لازم از جمله قوانین و نهادهای مناسب، تقویت مدیریت محلی، گسترش شکل‌های غیردولتی، افزایش علاقه و آگاهی عمومی در روند فعالیت‌های مربوط به برنامه‌ریزی و مدیریت حیات جمعی و زندگی شهری است.

مشکلات و موانع مشارکت در گردشگری

در شرایط کنونی ایران نوع ساختار و عملکرد بخش‌ها و نهادهای مسئول در توسعه و مدیریت شهری و گردشگری به‌صورتی است؛ که دستیابی به مشارکت را دشوار می‌سازد. مهم‌ترین عوامل مؤثر در این زمینه در لوح زیر، به‌طور خلاصه معرفی شده است:

موانع و مشکلات مشارکت در توسعه‌ی گردشگری

- ضعف نهادهای برنامه‌ریزی و مدیریت محلی: محدودیت اختیارات شهرداری‌ها و شوراها؛
- ضعف همکاری میان نهادهای بخش دولتی: اقدامات بخشی نهادهای مختلف؛
- ضعف مشارکت بخش خصوصی: ناهماهنگی در منافع و اقدامات بخش عمومی و خصوصی؛
- ضعف تشکل‌های حرفه‌ای و مردمی: ضعف پایگاه قانونی و اجتماعی تشکل‌ها.

فعالیت گردشگری اصولاً نوعی فعالیت میان‌بخشی است؛ که برنامه‌ریزی و مدیریت بخشی به هیچ‌وجه با آن سازگار نیست. از این نظر تأمین مشارکت در بخش عمومی احتیاج به بازنگری در وظایف و عملکرد سازمان‌هایی مانند: ایرانگردی و جهانگردی، میراث فرهنگی، محیط‌زیست، تربیت‌بدنی، منابع طبیعی و غیره دارد. همچنین در شرایط کنونی ایران، مقررات و تشکیلات نظام مدیریت شهری به هیچ‌وجه منطبق با اصول توسعه‌پایدار و اصول مندرج در قانون اساسی در مورد حقوق شهروندان، رفاه عمومی و عدالت اجتماعی نیست. مدیریت شهری موجود بر مشروعیت و اقتدار دولت مرکزی استوار بوده و در نتیجه در پاسخگویی به نیازهای بومی و محلی، از جمله نیازهای فراغتی و تفریحی و جلب مشارکت عمومی، ناتوان است. اگرچه در سال‌های اخیر با تشکیل شوراهای تدوین مقررات و راهکارهای جدید در برنامه‌های سوم و چهارم توسعه، گام‌های جدیدی در این عرصه برداشته شده است، ولی نهادی کردن این اقدام‌ها به پیگیری و ترویج و آموزش نیاز دارد.

در مورد مشارکت بخش خصوصی مشکل اصلی این است که اهرم‌های لازم برای هدایت و تشویق انگیزه‌ها و فعالیت‌های این بخش در راستای تلفیق منافع عمومی وجود ندارد. به همین دلیل بیشتر تحت تأثیر عوامل بازار و احتمالاً در عرصه‌های غیرمفید از نظر اجتماعی فعالیت می‌کند. درحالی که اگر زیرساخت‌های لازم برای توسعه گردشگری فراهم شود و ارزش‌ها و منافع اقتصادی و اجتماعی آن برای همگان روشن گردد؛ قسمت مهمی از سرمایه‌ها و خدمات بخش خصوصی، به سمت آن جذب خواهد شد.

در نهایت باید به موانع و تنگناهای موجود در عرصه فعالیت نهادهای مدنی و تشکل‌های غیردولتی و مردمی اشاره کرد که با دو نوع چالش درونی و بیرونی روبه‌رو هستند. این تشکل‌ها اغلب دوران جنینی خود را می‌گذرانند و هنوز از پایگاه نیرومند قانونی و پشتوانه اجتماعی و فرهنگی کافی برخوردار نیستند و به همین دلیل نمی‌توانند نقش مؤثری در انجام وظایف خود، از جمله بهسازی محیط زندگی و مشارکت در توسعه گردشگری و ساماندهی امور فراغت ایفا کنند. با وجود این در سال‌های اخیر گرایش به سمت گسترش فعالیت تشکل‌های غیردولتی، چه در عرصه اجتماعی و چه در عرصه قانونی و رسمی بیشتر شده است. از جمله در قانون سوم برنامه توسعه این موضوع مورد تأکید جدی قرار گرفته و یکی از مواد این قانون (ماده ۱۸۲) به آن اختصاص داده شده است.

برنامه سوم و تشکل‌های مردمی (ماده ۱۸۲)

«وزارت کشور مکلف است با رعایت قوانین نسبت به تهیه طرح‌های مربوط به ایجاد تقویت تشکل‌های مردمی (صنفي - تخصصی)، سازمان‌های غیردولتی و سازمان‌های محلی با هدف زمینه‌سازی برای واگذاری اعمال تصدی دولت به آن‌ها و تقویت نظارت‌های سازمان‌یافته مردمی بر فعالیت‌های دستگاه‌های دولتی، اقدام نموده و پس از تصویب هیأت وزیران به مورد اجرا گذارد.»

قانون برنامه سوم، ص ۱۳۵

راهکارهای توسعه مشارکت در گردشگری شهری

مشارکت، یک فرآیند ساده اداری یا اقتصادی نیست، بلکه یک ظرفیت بالقوه وسیع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است که به ویژگی‌ها و امکانات هر جامعه شهری خاص بستگی دارد. از این رو دستیابی به تحقق مشارکت به مطالعه و شناسایی منابع و امکانات محلی و یافتن راهکارهای مناسب برای بهره‌گیری از آن‌ها در عرصه مورد نظر، از جمله برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری، نیاز دارد. نخستین گام برای جلب مشارکت شهروندان اطلاع هرچه بیشتر از نیازها و خواست‌های آنان و جلب علاقه و اعتمادشان در این زمینه است. ابزارهای مهم برای تحقق این امر عبارت است از تبلیغ و ترویج و آموزش، نظرسنجی

عمومی، نظرخواهی از نهادهای محلی، تشکل‌های صنفی و مردمی. در واقع تا زمانی که مفهوم واقعی فراغت و ضرورت و اهمیت آن در حیات اجتماعی و خانوادگی و فردی شناخته نشود و تا زمانی که آگاهی عمومی از جاذبه‌ها و امکانات گردشگری اندک است؛ نمی‌توان آنان را به فعالیت در این زمینه جلب و جذب کرد. در شرایط فعلی ایران، برخی پیش‌داوری‌ها و نگرش‌های نادرست درباره مفهوم واقعی گردشگری در اذهان عمومی و حتی در ذهن بسیاری از مسؤولان و برنامه‌ریزان نقش بسته؛ که مانع رویکرد درست در این زمینه و اقدام‌های سنجیده و آگاهانه است. تلقی گردشگری به‌عنوان یک پدیده تفننی و غیر لازم و یا تلقی آن به‌عنوان یک فعالیت صرف تجاری و یا منحصرکردن آن به گردشگری خارجی و طفره‌رفتن مدیریت شهری از قبول مسؤلیت در این زمینه، از جمله باورهای نادرست در این زمینه است که نیازمند بازاندیشی و اصلاح می‌باشد.

با توجه به ملاحظات یاد شده و همانطور که در برنامه سوم توسعه نیز بازتاب یافته است، موضوع مشارکت برخلاف پنداشت رایج فقط یک مقوله اقتصادی و مالی نیست، بلکه دارای ابعاد و حوزه‌های گوناگون است. حتی موفقیت در جلب مشارکت بخش خصوصی نیز، منوط به فراهم‌شدن پیش‌شرط‌های مشارکت در سایر بخش‌ها و حوزه‌های دیگر است. به‌طور خلاصه می‌توان حوزه‌های مشارکت را به چهار بخش دولتی، عمومی، خصوصی و مردمی تقسیم کرد که در ارتباط متقابل با یکدیگر عمل می‌کنند و موفقیت در زمینه مشارکت، به فعال بودن تمام این بخش‌ها بستگی دارد. در زیر حوزه‌های اصلی مشارکت در توسعه گردشگری معرفی شده است:

- بخش دولتی: همکاری و هماهنگی نهادهای شهرسازی، محیط‌زیست، ایرانگردی و جهانگردی، میراث فرهنگی، تربیت‌بدنی، فرهنگ و ارشاد و ...؛
- بخش عمومی: تقویت و فعال کردن نقش شهرداری‌ها و شوراهای شهر در زمینه گذران فراغت و توسعه گردشگری؛

- بخش خصوصی: هدایت، تشویق و تسهیل فعالیت مؤسسه‌های خصوصی در زمینه ایجاد و بهره‌برداری از منابع و تسهیلات گردشگری؛
  - بخش مردمی: تقویت و جلب همکاری تشکل‌های صنفی و مردمی (مثل مشاوران شهرسازی، طرفداران محیط‌زیست، انجمن‌های فرهنگی و هنری، گروه‌های ورزشی در زمینه توسعه و بهبود فعالیت‌های گردشگری).
- در زمینه سیاست‌های کلان تأمین مشارکت در بخش دولتی و عمومی که در برنامه سوم توسعه نیز، مورد توجه قرار گرفته است می‌توان به محورهای زیر اشاره کرد:
- فعال کردن بخش‌های دولتی و عمومی در ایجاد و توسعه زیرساخت‌های گردشگری؛
  - فعال کردن بخش‌های دولتی و عمومی در توسعه گردشگاه‌ها و مراکز تفریحی
  - فعال کردن بخش‌های دولتی و عمومی در تدوین مقررات توسعه گردشگری؛
  - فعال کردن بخش‌های دولتی و عمومی در ترویج و آموزش فرهنگ گردشگری.
- در عرصه فعال کردن بخش خصوصی و مردمی نیز، می‌توان به راهبردها و سیاست‌های کلان و عمومی زیر اشاره کرد:
- تشویق مالکین باغ‌ها و زمین‌های با ارزش شهری و حومه‌ای به سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری عمومی از آن‌ها در زمینه فعالیت‌های فراغتی و گردشگری؛
  - تشویق بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری در خدمات و تسهیلات گردشگری به صورت مستقل یا با مشارکت بخش عمومی؛
  - ارائه کمک‌های مالی، فنی و مدیریتی به بخش خصوصی در راستای بهبود و تجهیز گردشگاه‌ها و مراکز تفریحی موجود؛
  - تدوین و تکمیل ضوابط و مقررات مناسب برای نظارت بر مراکز تفریحی و گردشگری؛
  - ایجاد ارتباط و همکاری با تشکل‌های مردمی در زمینه توسعه و بهبود گردشگری.

فصل نهم

تجربه‌های موفق در توسعه گردشگری شهری

تجربه‌های موفق در توسعه گردشگری شهری

مقدمه

همانطور که فصل‌های پیش بیان شده است، بنابه علل متعدد برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در کشور، چه در مقیاس ملی و چه در مقیاس محلی، هنوز از یک نظام یکپارچه و هماهنگی برخوردار نیست و به همین دلیل اقدامات انجام شده در این زمینه نیز، فاقد یک رویکرد همه‌جانبه و به هم پیوسته است. با وجود این، در طول چند دهه گذشته، بنابه ضرورت، در تعدادی از شهرهای کشور، به‌ویژه شهرهای بزرگ، طرح‌ها و برنامه‌هایی در زمینه ایجاد مراکز و تسهیلات گردشگری به اجرا درآمده که برخی از آن‌ها با موفقیت نسبی همراه بوده است؛ از جمله این تجارب موفق که معمولاً به ابتکار شهرداری‌ها یا سایر نهادهای دولتی و عمومی انجام شده است، می‌توان به ایجاد انواع پارک‌های شهری، پارک‌های جنگلی، مجتمع‌های فرهنگی و تفریحی، شهربازی، زمین‌های بازی کودکان، موزه‌های تخصصی، سفره‌خانه‌های سنتی، مسیرهای پیاده‌روی، مسیرهای دوچرخه و ساماندهی سواحل دریا و رودخانه‌ها و سرچشمه‌ها، بافت‌های قدیمی، محوطه‌های تاریخی، آرامگاه‌ها و مانند اینها در شهرهای مختلف اشاره کرد. از نکات جالب توجه و ابتکارآمیز این تجارب جدید، گرایش به استفاده از بناهای قدیمی مثل کاروانسرا، آب‌انبار، حمام، قلعه، کارخانه، خانه اعیانی و غیره به‌عنوان مراکز تفریحی، فرهنگی و گردشگری است که گامی ارزشمند و چندمنظوره در راستای توسعه پایدار گردشگری شهری حفظ میراث فرهنگی، بهسازی محیط، بهبود فراغت و ایجاد درآمد محسوب می‌شود.

با توجه به نقش کلانشهر تهران و کارکردهای وسیع آن در مقیاس ملی و بین‌المللی؛ نخست باید به اقدام‌ها و تجارب وسیع این شهر، به‌ویژه در سال‌های اخیر، اشاره کرد. تهران در بسیاری از زمینه‌ها آغازگر و پیشگام در زمینه توسعه فضاهای فرهنگی، تفریحی و ورزشی بوده است. بی‌تردید این تجارب نقش مؤثری در تشویق

سایر شهرهای کشور ایفا کرده است. به همین دلیل احساس می‌شود که تجارب و اقدام شهرداری در زمینه گذران فراغت و گردشگری باید مورد بررسی و ارزیابی همه‌جانبه قرار گیرد تا با درس‌آموزی از آن بتوان مجموعه‌ای مدون از راهبردها و سیاست‌های مناسب برای توسعه و مدیریت گردشگری شهری در کشور ارائه داد. به‌طورکلی می‌توان، محورهای اصلی اقدام‌ها و ابتکارهای شهر تهران را در زمینه ساماندهی گذران فراغت و توسعه و بهبود گردشگری که کمابیش در شهرهای دیگر نیز مورداستفاده قرار می‌گیرد، به‌صورت زیر خلاصه کرد:

- ایجاد و توسعه فضاهای سبز چندمنظوره (پارک‌های تفریحی شهری، پارک‌های جنگلی، تبدیل باغ‌های قدیمی به مراکز تفریحی و ...؛
- ایجاد مجموعه فرهنگی - ورزشی (درون شهری، برون شهری)؛
- ایجاد و توسعه فرهنگسراها؛
- ایجاد انواع موزه‌های موضوعی (طبیعی، تاریخی، هنری، آموزشی و ...؛
- تبدیل بناهای با ارزش قدیمی به مراکز فرهنگی و تفریحی؛
- ایجاد و ساماندهی فضاها و پیاده‌راه و راسته‌های تفریحی؛
- بهسازی و نوسازی محوطه‌های و بافت‌های تاریخی و فرهنگی؛
- ساماندهی و طراحی دره‌ها و سواحل رودخانه‌ها.

در سال‌های اخیر به دنبال فعال شدن سیاست‌های کلان کشور در زمینه اصلاح نظام مدیریت شهری، توسعه فرهنگی و توسعه گردشگری و تدوین طرح جامع ملی و استانی ایرانگردی و جهانگردی و توسعه برنامه‌های مربوط به احیا و بهسازی بافت‌های تاریخی و میراث فرهنگی، تحرک جدیدی در شهرداری‌های کشور در این زمینه به وجود آمده است که نویدبخش آینده است. با توجه به محورهای یاد شده، در این فصل برخی از اقدام‌های چشمگیر و هدفمند در زمینه توسعه گردشگری شهری و ساماندهی گذران فراغت در شهرهای کشور به اختصار معرفی می‌گردد.

پارک‌های شهری و جنگلی چندمنظوره

همراه با رشد مشکلات زیست‌محیطی و افزایش نیازهای فراغتی و گردشگری طبیعی در شهرهای جهان، موضوع توسعه و مدیریت فضای سبز شهری ابعاد وسیع‌تری به خود گرفته است. از جمله در سال‌های اخیر اصطلاحات جدیدی مثل «جنگل‌داری شهری»، «زنجیره سبز» و «جنگل شهری» وارد نوشتگان فضای سبز شهری شده است که بیانگر تلاش برای آشتی هرچه بیشتر میان شهر و طبیعت است. منظور از جنگل‌داری شهری سوق دادن شهرها به سوی فضای سبزی است که در آن درختان نقش بیشتری داشته باشند و مدیریت آن‌ها براساس فنون جنگل‌داری صورت گیرد.

اگرچه ایجاد پارک‌های شهری و پارک‌های جنگلی در شهرها و حومه‌های شهری ایران سابقه نسبتاً درازی دارد (پارک‌شهر تهران، ۱۳۲۹- پارک ساعی تهران، ۱۳۴۱- پارک جنگلی چیتگر تهران، ۱۳۴۵- پارک سیسنگان نوشهر، ۱۳۴۸ و...) ولی در سال‌های اخیر، بنابه ضرورت، توسعه و تجهیز پارک‌های شهری و جنگلی با اهداف وسیع‌تر و متنوع‌تر (زیست‌محیطی، اجتماعی، فرهنگی، ورزشی و تفریحی) در اغلب شهرهای بزرگ کشور در دستورکار قرار گرفته است. در واقع پارک‌های بزرگ شهری و جنگلی با ارائه تسهیلات و خدمات مختلف برای انواع فعالیت‌های فراغتی مثل پیک‌نیک، پیاده‌روی، ورزش و بازی گشت و تماشای دوچرخه‌سواری، خرید و پذیرایی، آفرینش هنری و تفریح و سرگرمی، به یک نهاد عمومی و ضروری برای شهرنشینان و شهروندان بدل شده است؛ بنابراین یکی از وظایف مهم مدیریت شهری در حال حاضر به چگونگی توسعه، طراحی، تجهیز و مدیریت این‌گونه پارک‌های چندمنظوره مربوط می‌شود که علاوه بر اعتلای کیفیت زیست‌محیطی شهر، نقش مؤثری در توسعه کمی و کیفی تسهیلات و امکانات گردشگری فعال و سالم ایفا می‌کنند. از جمله اقدام‌هایی در این زمینه می‌توان به پارک‌های بزرگ تهران (پارک ساعی، پارک جنگلی چیتگر، پارک ملت، پارک کوهستانی جمشیدیه، پارک ارم و پارک بعثت)

و مشابه آن‌ها در سایر شهرهای بزرگ کشور (اصفهان، شیراز، مشهد، تبریز و غیره) اشاره کرد که از نظر کمی و کیفی روندی رو به رشد دارند. در اینجا به منظور آشنایی با اقدام‌های جدید در زمینه توسعه پارک‌های چندمنظوره شهری، دو نمونه از آن‌ها در تهران و اصفهان به اختصار معرفی می‌گردد.

بدنه بزرگراه مدرس - پارک جنگلی طالقانی (تهران)

پارک طالقانی با ۷۰ هکتار وسعت (۳۰ هکتار جنگل کاری) با سیمای شبه جنگلی و زمین تپه ماهوری در منطقه سه از مناطق بیست و دوگانه تهران قرار دارد. این پارک از مناطق مسکونی دور بوده و به همین دلیل تقاضای تفرجگاهی آن بیشتر متکی به روزهای تعطیل و امکانات دسترسی شخصی است. دارای سه ورودی بوده و آبیاری پارک از طریق آب قنات صورت می‌گیرد ولی آب موردنیاز بازدیدکنندگان از طریق شبکه آب شهر تأمین می‌شود. پارک دارای خیابان‌های اصلی و فرعی (اصلی و شنی) بوده و از این طریق امکان دسترسی به بخش‌های مختلف آن فراهم شده است. در پارک علاوه بر خدمات زیرساختی و بهداشتی، برخی تسهیلات تفریحی برای کودکان در سه نقطه و تسهیلات ورزشی (از قبیل فوتبال، والیبال و بسکتبال) ایجاد گردیده است.

با توجه به وسعت، شرایط طبیعی و کارکردهای بدنه بزرگراه مدرس و پارک طالقانی می‌توان گفت که این پارک در وضع حاضر در یک شرایط بینابینی میان یک پارک شهری و یک پارک جنگلی قرار داد. با توجه به تحولات ناشی از گسترش شهر، کاهش فاصله، دسترسی و از همه مهم‌تر دخالت مستقیم در شکل پارک طالقانی، انتظار می‌رود که این پارک بیشتر به سمت یک پارک شهری تحول پیدا کند. این وضعیت باعث بروز برخی تعارض‌ها در عملکردهای این پارک شده، از جمله با دست‌کاری در ویژگی‌های طبیعی این پارک و تجهیز آن با خدمات پارک شهری این روند، خصلت غالب پیدا کرده است. افزایش سطح تقاضای تفرجگاهی اگرچه بالقوه برای هر پارکی سودمند بوده ولی با توجه به وضع پستی و بلندی و شیب‌دار بودن پارک،

این خطر وجود دارد که دامنه‌های آن را با فرسایش و تخریب مواجه کند و مطلوبیت آن را کاهش دهد. وجود تعارض در عملکرد اصلی پارک (عملکرد پارک شهری و پارک جنگلی) باعث بروز برخی تعارض‌های دیگر در نوع کاشت درختان و گل‌ها، نوع بناها و مصالح، نوع نماسازی و تجهیزات و غیره شده است. همه این عوامل می‌تواند به هویت پارک که عامل مؤثری در جذب تقاضای تفرجگاهی محسوب می‌شود، آسیب برساند. برای پیشگیری از این عوارض لازم است که اصل تعدد و تنوع گردشگاه‌های شهری، به‌ویژه در کلانشهری مانند تهران، حفظ گردد و از تبدیل و شبیه شدن آن‌ها به یکدیگر جلوگیری شود. از این نظر پارک طالقانی و بدنه بزرگراه مدرس با ویژگی‌ها و هویت شبه‌جنگلی خود، در مقایسه با سایر پارک‌های شهری داخل شهر، دارای مزایایی است که کارکردها و متقاضیان ویژه خود را دارد و نباید با توسعه راه‌ها و ایجاد تأسیسات و تجهیزات متعدد و پوشش گیاهی نامناسب، آن را به یک پارک شهری تبدیل کرد.^۱

پارک کوهستانی صفه (اصفهان)

کوهستان صفه که قبلاً در چند کیلومتری جنوب اصفهان قرار داشته و امروزه به شهر پیوسته است. یکی از آثار و نشانه‌های با ارزش طبیعی و تاریخی این شهر به شمار می‌رود. این کوهستان دارای مجموعه‌ای از عناصر مختلف مثل قلعه و برج‌های قدیمی، دره‌ها و تپه‌های متعدد، چشمه‌ها، پوشش گیاهی ویژه، صخره‌ها و دیواره‌های عظیم و شگفت‌آور و غیره است. از سوی دیگر کوهستان صفه و قلعه آن (با حدود ۲۲۳۰ متر فرازا) از تمام نقاط شهر قابل مشاهده است و بهترین امکان را نیز، برای تماشای چشم‌انداز کلی اصفهان و زاینده‌رود در اختیار می‌گذارد. متأسفانه این مجموعه ارزشمند طبیعی و تاریخی، مثل بسیاری از آثار مشابه دیگر در شهرهای کشور، در سال‌های گذشته مورد استفاده نظامی و ساخت‌وساز بی‌رویه قرار گرفته و صدمات جدی به آن وارد شده است اما از حدود اوایل دهه ۱۳۶۰ به همت شهرداری

۱- برای اطلاع بیشتر - هنریک مجنونیان، «مباحثی پیرامون پارک‌ها، فضای سبز و تفرجگاه» شهرداری تهران، ۱۳۷۷، فصل ۴.

اصفهان با ایجاد پارک کوهستانی و تسهیلات تفریحی در پای کوه صفه، امکانات جدیدی برای توسعه‌ی گردشگری در این شهر بزرگ و تاریخی پدید آمده است. در سال ۱۳۶۷ شهرداری اصفهان اقدام به تهیه «طرح پارک کوهستانی صفه» نمود که در سال‌های اخیر با هدف حفظ و توسعه‌ی پایدار، به‌صورتی جامع‌تر در دستورکار جدی قرار گرفته است. به‌طوری که نتایج و پیشنهادهای «طرح راهبردی پارک کوهستانی صفه» (۱۳۷۹) نشان می‌دهد این پارک می‌تواند در آینده به‌عنوان یک مجموعه تفریحی، فرهنگی و ورزشی بزرگ، نقش مؤثری در توسعه گردشگری اصفهان، در مقیاس محلی، ملی و جهانی، ایفا نماید. با توجه به اصول توسعه‌ی پایدار و گردشگری شهری، راهبردهای اساسی در توسعه و تجهیز پارک کوهستانی صفه در محورهای زیر تدوین شده است:

- حفاظت از زیست‌بوم کوهستانی صفه؛
- حفظ و احیای ارزش‌های تاریخی و فرهنگی کوهستان؛
- توسعه و تجهیز امکانات فراغتی و تفریحی برای عامه مردم؛
- جلب همکاری نهادهای ذی‌ربط و مشارکت همگانی در توسعه پارک.

با توجه به تنوع جاذبه‌های و منابع گردشگری و تفریحی در کوهستان صفه و با توجه به حفظ ویژگی‌ها و ارزش‌های طبیعی و فرهنگی آن، توسعه کاربری - فضایی کوهستان صفه در چند پهنه متمایز ولی مرتبط با یکدیگر پیش‌بینی شده است. این پهنه عبارت است از:

الف- پهنه پارک شهری (توسعه و تجهیز پارک موجود، ساماندهی و طراحی محیطی آن)؛

ب- پهنه گردشگاهی (ایجاد تسهیلات مناسب پیک‌نیک به‌صورت گسترده و متمرکز)؛

پ- پهنه کوهنوردی و راهپیمایی عمومی (ساماندهی و ایمن‌سازی مسیرها و خدمات رفاهی)؛

ت- پهنه کوهنوردی تخصصی (توسعه و تجهیز امکانات آموزش سنگ‌نوردی)؛

ث - پهنه تاریخی فرهنگی (بازسازی قلعه قدیمی و استفاده فرهنگی از آن)
(مهندسین مشاور بافت شهر، ۱۳۷۹).

مجتمع‌های تفریحی، فرهنگی و ورزشی

یکی از اشکال جدید فضاهاى گذران فراغت که همخوانی زیادی با شیوه شهرنشینی معاصر و نیازها فراغتی و تفریحی شهروندان و بازدیدکنندگان دارد، ایجاد انواع مجتمع‌های تفریحی، ورزشی و فرهنگی است. در دو دهه اخیر روندی رو به رشد توسعه در شهرهای ایران پیدا کرده است. علل موفقیت و استقبال از مجتمع‌های تفریحی و فرهنگی به‌طور عمده عبارت است از: تنوع امکان‌ها و فعالیت‌ها، تلفیق فراغت فعال و غیرفعال، امکان جلب مشارکت بخش عمومی و خصوصی، سهولت دسترسی و بهره‌گیری همگانی، سهولت سرمایه‌گذاری و مدیریت مشارکتی به‌ویژه در تهران اقدام‌های زیادی در این زمینه انجام شده است که بسیاری از آن‌ها علاوه بر کارکرد شهری دارای کارکردهای ملی و فراشهری می‌باشند. بخشی از این اقدام‌ها از دید احیا و بهسازی بناها و بافت‌های فرسوده و نیز تأمین نیازهای فراغتی و تفریحی عامه مردم، به‌ویژه گروه‌های کم‌درآمد و محروم و هویت‌بخشی به فضاهاى شهری بسیار موفق و درس‌آموز بوده است. ازجمله می‌توان به مجتمع‌ها و فرهنگسراهای متعدد مثل فرهنگسرای بهمن (کشتارگاه سابق ۱۳۷۰)، فرهنگسرای شفق (۱۳۷۳)، شهرک سینمایی (غزالی)، فرهنگسرای خاوران (۱۳۷۳)، مجتمع تفریحی - ورزشی رازی (۱۳۷۶) اشاره کرد، که از نظر مکانیابی، ترکیب فضاها و فعالیت‌های مختلف و جاذبه‌های فضایی و اجتماعی نقش مؤثری در تأمین نیازهای مختلف فراغتی و تفریحی گروه‌های مختلف اجتماعی (کودکان و نوجوانان، جوانان، زنان، کهنسالان و ناتوانان) ایفا می‌کنند. به دنبال موفقیت‌های کلانشهر تهران در این زمینه، ایجاد و توسعه این‌گونه مجتمع‌های تفریحی و فرهنگسراها در سایر شهرهای کشور نیز مورد استقبال قرار گرفته است. به‌منظور آشنایی بیشتر با این‌گونه فضاهاى

فراغتی و گردشگری، سه نمونه جدید آن‌ها در تهران، همدان و مشهد به اختصار معرفی می‌گردد.

مجتمع تفریحی - ورزشی رازی (تهران)

مجتمع تفریحی - ورزشی رازی که در محلات جنوبی شهر تهران قرار دارد و در سال ۱۳۷۶ به بهره‌برداری رسیده، یکی از نمونه‌های موفق توسعه گردشگری شهری است. این طرح نقش مثبتی در جهت بهسازی و نوسازی بافت‌های ناسالم و آلوده شهری و تبدیل آن‌ها به فضاهای پرجاذبه و با هویت داشته است. این مجتمع، در محدوده منطقه ۱۱ تهران و بر روی ویرانه‌های محله بدنام سابق (محلّه جمشید) احداث شده و تحولاتی عمیق و گسترده در سیمای منطقه و کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن پدید آورده است.

هدف اصلی از پی‌ریزی این مجتمع، از بین بردن سوابق و اثرات سیاه گذشته، ایجاد هویت تازه برای ناحیه و رفع محرومیت اجتماعی و فرهنگی از نواحی همجوار بوده است. مجتمع رازی در زمینی به مساحت ۳۰۰ هزار مترمربع و با صرف هزینه قابل توجهی بنا شده است و برای توسعه آن، تأسیس انواع فضاهای آموزشی، هنری، تفریحی و تفرّجی پیش‌بینی گردیده است. امکانات آموزشی مجتمع شامل کلاس‌های آموزش فنی و حرفه‌ای ویژه زنان از قبیل قالبیافی، شیرینی‌پزی، خیاطی و گل‌دوزی، آرایشگری، کامپیوتر، نقشه‌کشی و غیره است. بخش کودکان شامل کتابخانه کودک، مرکز اطلاعات تاریخی - هنری، مرکز آفرینش‌های هنری، کانون پرورش فکری کودکان، سالن مشق شب و مانند اینها است. همچنین در این مجتمع، فضاهایی به‌عنوان بازارچه محله‌ای، رستوران، سفره‌خانه سنتی، غرفه‌های عرضه محصولات فرهنگی و هنری و غیره ایجاد شده است. امکانات تفریحی مجتمع رازی عبارت است: از دریاچه و تسهیلات قایق‌سواری، استخر کم‌عمق ویژه خردسالان، فانوس دریایی مجهز به بالابر، رستوران و شهربازی، نمایشگاه زیستگاه گل و گیاه و... امکانات ورزشی مجتمع رازی طیف وسیعی را در برمی‌گیرد؛ که شامل زمین چمن فوتبال، سالن‌های ورزشی سرپوشیده

ویژه زنان، پیست‌های دو و میدانی، دوچرخه‌سواری، آموزش اسکیت و نیز زمین‌های روباز ورزشی برای رشته‌های والیبال، بسکتبال و فوتبال گل کوچک می‌باشد.

در طراحی این مجتمع با توجه به اهداف کلان فراغتی و نیازهای مهم منطقه، بیشترین توجه به فضاهای باز و پرتحرک (فراغت فعال) و تقویت کارکردهای عمومی و دسترسی اقشار محروم مبذول شده است. این مجتمع با توجه به امکان‌های وسیع و متنوع خود می‌تواند در هرساعت میزبان ۳۵ هزار نفر باشد. به گفته مسئولان مجتمع تفریحی - ورزشی رازی، این مرکز دارای کارکردهای مختلف آموزشی، فرهنگی، مذهبی، ورزشی و تفریحی در سه مقیاس محلی، شهری و فراشهری است. با شروع فعالیت مجتمع تفریحی - ورزشی رازی و مراجعه مردم به آن علاوه بر کاهش رشد کنش‌های منفی، ضریب ایمنی و آرامش محلی افزایش یافته و در عین حال میزان افت تحصیلی دانش‌آموزان به طرز چشم‌گیری کاهش یافته است. از دیگر پیامدهای مثبت شروع به کار مجتمع رازی می‌توان به بهبود سطح بهداشت فردی و عمومی و کاهش میزان هزینه‌های تفریحی خانواده‌های ساکن در منطقه اشاره کرد (مهندسین مشاور گزینه، ۱۳۷۴).

مجموعه تفریحی - فرهنگی عباس‌آباد (همدان)

تپه عباس‌آباد در جوار شهر همدان تا حدود یک دهه پیش به‌صورت یک تپه خاکی و بلااستفاده بود؛ که نهادهای مختلف مانند: اداره منابع طبیعی، شرکت برق منطقه‌ای، سازمان ایرانگردی و جهانگردی، اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی و مرکز آموزش مدیریت دولتی بر سر نحوه استفاده از آن با همدیگر اختلاف نظر داشتند، اما به همت استانداری و اتخاذ سیاست توسعه گردشگری به‌عنوان یک محور توسعه برای همدان، ساماندهی تپه عباس‌آباد به‌عنوان یک مرکز تفریحی و فرهنگی مورد توافق نهادهای مختلف قرار گرفت که می‌توان آن را به‌عنوان یک طرح ملی قلمداد کرد.

تپه عباس‌آباد حدود چهل هکتار وسعت دارد که با صرف هزینه‌ای

بالغ بر ۱۵۰ میلیون تومان به یک مجموعه تفریحی و گردشگری تبدیل شده است. در احداث این مجموعه، از همکاری نهادهای مختلف و جلب کمک و مشارکت مردم، استفاده شده است. در طراحی و ساخت این مجموعه سعی بر آن بوده که حداقل دست‌اندازی به طبیعت صورت گیرد و تغییرات و تأسیسات ایجاد شده هماهنگی لازم را با محیط داشته باشد. تمامی ۲۰ هزار مترمربع سنگ‌فرش محوطه، با استفاده از سنگ‌های موجود در تپه و گل رس به‌جای سیمان، انجام شده که ضمن ایجاد هماهنگی با آب‌وهوای منطقه، هزینه‌ها را به میزان قابل توجهی کاهش داده است. طراحی این مجموعه، براساس حرکت پیاده انجام شده است، به نحوی که بازدیدکنندگان و گردشگران تنها از طریق پیاده‌روی می‌توانند به تسهیلات بالای تپه دست یابند و از این نظر گردش و تفریح با تحرک و شادابی در دامان طبیعت همراه است. تجربه ساماندهی تپه عباس‌آباد حاکی از این است که در توسعه فضاهای گردشگری ابتدا بایستی تأسیسات زیربنایی از طرف بخش دولتی و عمومی فراهم گردد تا پس از آن بخش خصوصی بتواند به سرمایه‌گذاری در این زمینه اقدام نماید. در حال حاضر با شکل‌گیری زیرساخت‌ها در تپه عباس‌آباد بخش خصوصی مایل و مشتاق شده است که در ایجاد تسهیلات مختلف تفریحی، پذیرایی، ورزشی و غیره سرمایه‌گذاری کند. بدیهی است که تکمیل و تجهیز این مجموعه تفریحی - فرهنگی به اجرای پروژه‌های متعدد در سال‌های آینده نیاز دارد. (شهرداری‌ها، ۱۳۷۸: شماره ۹)

مجموعه گردشگری - تفریحی کوهسنگی مشهد

شهر مشهد به دلیل حرم مطهر امام رضا (ع) و موقعیت جغرافیای، جمعیتی و اداری خود، از دیرباز بزرگ‌ترین کانون زیارتی - گردشگری کشور بوده است. در حال حاضر هر ساله حدود ۱۴ میلیون نفر از این شهر دیدن می‌کنند. پیش‌بینی می‌شود در سال ۱۴۰۰ جمعیت زائرین به حدود ۳۰ میلیون نفر برسد. از این نظر شهرداری مشهد ناگزیر است که به‌صورتی همه‌جانبه به برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری

اقدام کند. یکی از اقدامات موفق در این زمینه، طرح توسعه و تجهیز مجموعه گردشگری - تفریحی کوهسنگی است.

کوهسنگی یکی از قدیمی‌ترین و خاطره‌انگیزترین گردشگاه‌های مشهد است که در جنوب غربی شهر قرار گرفته و به دلیل وجود دو کوه سنگی مشرف به شهر به این نام معروف شده است. به دلیل داشتن موقعیت مناسب در جوار شهر، آب‌وهوای خوش و دید و منظر خوب همواره مورد استقبال مردم بوده است. کوهسنگی مجموعه‌ای متشکل از باشگاه قدیمی، استخر بزرگ و فضاهای سبز که حدود ۱۰۰۰ هکتار وسعت دارد. این گردشگاه در دو دهه اخیر به دلیل توسعه بی‌رویه شهر و گسترش ساخت‌وسازها در خطر انحطاط و نابودی قرار گرفت، ولی با همت و تصمیم‌گیری به‌موقع استانداری خراسان و شهرداری مشهد و مشارکت مردم، فضاهای اصلی و تسهیلات قدیمی آن احیا و بازسازی شد و طرحی عظیم برای توسعه آن تهیه گردید.

طرح توسعه گردشگاه کوهسنگی به‌عنوان یک مجتمع فرهنگی، ورزشی و تفریحی طراحی شده است، شامل هفت باغ به هم پیوسته که در اطراف دو کوهسنگی استقرار می‌یابند. در هر یک از باغ‌ها روحیه ویژه‌ای شکل می‌گیرد و ارتباط و حرکت مردم در این باغ‌ها از فراز و فرود کوه به‌صورت پیاده، دوچرخه، درشکه، قطار، تله‌کابین امکان‌پذیر می‌گردد. این باغ‌ها عبارتند از: باغ پذیرایی، باغ فرهنگی، باغ سنگی، باغ طبیعی، باغ آرامگاه، باغ ورزشی و باغ تفریحی. اندیشه اصلی در طراحی این مجموعه و تسهیلات وابسته به آن عبارت است از: «پیوند مطلوب انسان، شهر و طبیعت» که بر اصول توسعه پایدار گردشگری و تأمین آسایش و بهبود گذران فراغت عامه مردم و بازدیدکنندگان استوار شده است. به‌منظور پاسخگویی به نیازهای متنوع بازدیدکنندگان علاوه بر تسهیلات فراغتی و تفریحی موجود، تسهیلات و جاذبه‌های دیگری نیز در مجموعه کوهسنگی پیش‌بینی شده است؛ که در صورت تحقق می‌تواند آن را به یکی از مراکز مهم گردشگری در مقیاس منطقه‌ای و ملی تبدیل کند. از جمله این تسهیلات و جاذبه‌های جدید می‌توان به موزه

خراسان، خانه دوستی ملل آسیای میانه، نمایشگاه کتاب، یادمان‌های تاریخی و فرهنگی، پیکره‌های سنگی، شهربازی، بازارچه صنایع دستی و هنرهای بومی، تسهیلات کوهنوردی اشاره کرد.

در حال حاضر، بخشی از طرح آماده شده و با استقبال وسیع مردم روبه‌رو گردیده است. به حدی که در ایام نوروز و در فصل تابستان در برخی روزها تا حدود ۲۰۰ هزار نفر از کوهسنگی بازدید می‌کنند. احداث این مجموعه عظیم تجربه جدیدی در مشارکت مردم، هماهنگی با فرهنگ بومی، سازمان‌مدیریت، نحوه بهره‌برداری و حفاظت محیط، قابل مطالعه و درس‌آموزی در زمینه توسعه و مدیریت گردشگری شهری است. (مهندسین مشاور بافت شهر، ۱۳۷۷)^۱

ساماندهی فضاهای جمعی و محورهای گردشگری

فضاهای باز شهری، به‌ویژه بافت‌های تاریخی و راسته‌های فرهنگی و تفریحی، یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری شهری محسوب می‌شود؛ که علاوه بر هویت بخشی به سیمای شهری امکانات بسیار خوبی برای پاسخگویی به نیازهای متنوع فراغتی فراهم می‌آورد، مانند: خرید گردشگری، آشنایی با تاریخ و فرهنگ شهر، مراودات اجتماعی و ارتباط مستقیم با زندگی روزمره مردم برای شهروندان و بازدیدکنندگان مسافر. همانطور که در فصل هفتم (امکانات و محدودیت‌های توسعه گردشگری شهری در ایران) بیان شده است، شهرهای ایران به دلیل قدمت تاریخی و گستردگی جغرافیای، از منابع و جاذبه‌های تاریخی، فرهنگی، معماری و یادمانی فراوانی برخوردارند؛ اما وظایف حفاظت، بهسازی و بهره‌برداری از آن‌ها به عهده سازمان‌های متعددی واگذار شده است. در سال‌های اخیر، اگرچه اقدامات مربوط به ساماندهی و بهسازی فضاهای شهری و بافت‌های تاریخی و فرهنگی، توسعه پیدا کرده است، ولی هنوز هماهنگی قانونی و مدیریتی لازم در این زمینه شکل نگرفته است. با وجود اینها می‌توان به برخی از این اقدامات اشاره کرد که از نظر توسعه گردشگری شهر حائز اهمیت می‌باشد:

۱- برای اطلاع بیشتر: «کوهسنگی مشهد، میعادگاه انسان، شهر و طبیعت» مجله شهرداری‌ها، شماره ۱۳، خرداد ۱۳۷۹.

- بهسازی بافت‌های تاریخی شهرها (اصفهان، کرمان، یزد، شیراز، دزفول، شهرکرد، زابل، کرمانشاه و ...)
- ساماندهی سواحل رودخانه‌ها (بابلسر، بندرانزلی، اصفهان، اهواز، شوشتر و ...)
- ساماندهی میدان‌ها، بازارها و خیابان‌های قدیمی (تهران، یزد، اصفهان، کرمان، رشت، تبریز ...)
- ساماندهی راسته‌ها و مسیرهای پیاده (تبریز، مشهد، اصفهان و ...)

طبق تجارب جهانی یکی از مهم‌ترین محورهای توسعه گردشگری شهری به ساماندهی و بهسازی فضاها و مسیرهای پیاده (پیاده‌راه‌ها) در شهرهای بزرگ و پرترافیک مربوط می‌شود. با توجه به سلطه بی‌رویه اتومبیل در شهرها و نقش محوری حرکت پیاده در ادراک محیط و مشارکت در انواع فعالیت‌های فراغتی؛ امروزه «برنامه‌ریزی پیاده» به یکی از شاخه‌های مهم برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری بدل شده است. اهداف اصلی برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای پیاده عبارت است از: بهسازی محیط‌زیست شهری، بهبود مدیریت ترافیک، تقویت فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی، افزایش امکانات گذران‌فراغت، تسهیل خرید و دسترسی به خدمات. اشکال مهم ایجاد فضاهای پیاده، ایجاد نواحی پیاده در مراکز تاریخی و فرهنگی شهر و ایجاد راسته‌های خرید گردشی پیاده در شهر و حومه و... است. (مه‌دیزاده، ۱۳۷۹)

در سال‌های اخیر، موضوع گسترش فضاهای پیاده و ساماندهی آن‌ها در ایران، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، مورد توجه بیشتری قرار گرفته که گامی مثبت در راستای کاهش آلودگی، تنش و ناامنی و اعتلای کیفیت محیط و تسهیل گذران‌فراغت و تفریح محسوب می‌شود. نخستین اقدام پایه‌ای در این زمینه تهیه «طرح مطالعات جامع ساماندهی پیاده‌راه‌های تهران» است که از طرف سازمان زیباسازی شهرداری تهران در سال ۱۳۷۳ انجام شده است. در این مطالعات که نتایج آن در هشت جلد تدوین گردیده، علاوه بر بررسی تجارب جهان و ایران، پیشنهادهای زیادی در زمینه پهنه‌بندی و گونه‌بندی پیاده‌راه‌های شهر تهران و تعیین ضوابط

معماری، مهندسی سازه و مبلمان شهری برای ساماندهی آن‌ها ارائه شده است. (مهندسین مشاور زادبوم، ۱۳۷۳) همچنین اقدامات عملی دیگری در برخی از شهرهای بزرگ کشور مثل اصفهان، تبریز و مشهد صورت گرفته که به‌طور خلاصه به آن‌ها اشاره می‌شود.

ساماندهی ساحل زاینده‌رود (اصفهان)

با اینکه بسیاری از شهرهای ایران در جوار رودخانه‌ها قرار گرفته‌اند، ولی به‌ندرت از امکانات آن‌ها برای اهداف زیباسازی و گردشگری استفاده شده است؛ اما در این میان بهره‌گیری بهینه از سواحل زاینده‌رود در شهر اصفهان یک استثنا محسوب می‌شود. در واقع از دوره صفویه به بعد استفاده تفریحی و تفرّجی از رودخانه زاینده‌رود و پل‌های آن همواره به‌عنوان یکی از محورهای توسعه و عمران شهر و محل برگزاری مراسم و جشن‌های عمومی به‌حساب آمده است. در تداوم این رویکرد تاریخی در چند دهه اخیر با توجه به شرایط و نیازهای کنونی، سواحل زاینده‌رود در محدوده شهر اصفهان ساماندهی و تجهیز شده است؛ به نحوی که امروزه به‌عنوان یکی از جاذبه‌های مهم گردشگری و تفریح برای مردم شهر و مسافران داخلی و خارجی محسوب می‌شود.

با توسعه تدریجی شهر اصفهان و گسترش آن در پیرامون زاینده‌رود، این مسیر رودخانه و خیابان‌های ساحلی آن در تقاطع با خیابان تاریخی بزرگ چهارباغ (بالا و پایین) استخوان‌بندی اصلی و سیمای عمومی شهر را شکل داده و به آن هویت فضایی و بصری خاصی بخشیده است. طول مسیر رودخانه در محدوده شهر به حدود ۲۰ کیلومتر می‌رسد که با پل‌های متعدد قدیمی و جدید دو قسمت شمالی و جنوبی شهر به هم پیوسته و در سواحل دو سوی رودخانه مجموعه‌ای از تسهیلات و خدمات شهری شکل گرفته است؛ که در ساماندهی و طراحی این محدوده بسیار مؤثر افتاده است. مهم‌ترین عناصر این محدوده عبارت است از:

- پل‌های قدیمی و جدید زاینده‌رود (وحید، مارنان، فلزی، آذر، سی‌وسه‌پل، فردوسی، چوبی، خواجه، بزرگمهر، شهرستان و ...)
- پارک‌ها و فضاهای سبز ساحلی (پارک ملت، بوستان سعدی، بوستان زاینده‌رود، بلوار آینه‌خانه، پارک جنگلی ناژوان و ...)
- جاذبه‌های فرهنگی و تفریحی (کتابخانه، آرامگاه آرتورپوپ (ایران‌شناس آمریکایی)، نمایشگاه، باغ کودکان، شهربازی، باغ وحش، تسهیلات قایق‌سواری، فواره بلند و ...)
- مسیرهای ویژه پیاده‌روی در دو سوی رودخانه و برخی پل‌ها (سی‌وسه‌پل، چوبی، خواجه)
- تسهیلات اقامتی، پذیرایی و فضاهای گردشگری و استراحت.

در ساماندهی و طراحی ساحل زاینده‌رود از معیارها، عناصر و تجهیزاتی استفاده شده است که در تمام نقاط پیرامونی خود؛ مردم را به پیاده‌روی، گشت و تماشای لذت‌بخش از مناظر زیبا دعوت می‌کند. هماهنگی میان عناصر طبیعی و مصنوعی، جداسازی حرکت پیاده و سواره، پراکندگی متعادل تسهیلات و خدمات، سهولت دسترسی، پیوستگی فضایی، تنوع فضاهای فردی، خانوادگی و جمعی و طراحی مناسب مبلمان شهری؛ از جمله عواملی هستند که سواحل زاینده‌رود را به یک محور مجهز و گیرای گردشگری، در مقیاس ملی، تبدیل کرده است.

تجربه مسیرهای پیاده در تبریز

تبریز شاید از نخستین شهرهایی است که با احداث دو مسیر متمایز و شاخص پیاده در زمینه تفکیک حرکت سواره از پیاده گام برداشته است. نخستین مسیر «خیابان تربیت» است که در قلب شهر و درون بافت تاریخی قرار دارد. دومین محور «گذرگاه استاد شهریار» است که در کوی ولی‌عصر یکی از محله‌های تازه‌ساز شهر ایجاد شده است. محور پیاده خیابان تربیت از مرکز شهر و خیابان اصلی شهر خیابان امام خمینی (آغاز و در انتهای خود به بازار تبریز وصل می‌شود. تا پیش از پیاده‌سازی، معماری و نماهای خاص این خیابان رو به فرسودگی نهاده

بود و دست‌خوش بار ترافیکی سنگین و ازدحام شده بود. مهم‌ترین مراکز پیرامونی این مسیر، میدان ساعت یا عمارت قدیمی شهرداری تبریز در شمال آن و بازار قدیمی تبریز است. این معبر به‌گونه‌ای طراحی شده است که در هنگام ضروری با برداشتن زنجیری که خیابان را مسدود کرده است، دسترسی فوری سواره به آن برقرار می‌شود. پیاده‌راه استاد شهریار، در سال ۱۳۷۳ به همت شهرداری ساخته شده است. این مسیر از یک‌طرف به «میدان بزرگ» و از سوی دیگر به «فلکه بازار» می‌پیوندد. اجناس، کالاها و خدماتی که مغازه‌های این گذرگاه پیاده عرضه می‌کنند، این محل را به مکانی برای خرید، گردش و تفریح گروه‌های مختلف مردم، از جمله جوانان، تبدیل کرده است. علاوه بر این، تبدیل این خیابان به محور پیاده، تأثیر مطلوبی در بهسازی کالبدی و بهبود شرایط ترافیکی پیرامون به‌جای گذاشته است. (مرادی، ۱۳۷۹)

تجربه پیاده‌سازی در شهر مشهد

خیابان جنت مشهد خیابان کم‌عرض و درازی است که در ناحیه مرکزی شهر و نزدیک به برخی از فضاها و مراکز قدیمی و مهم قرار گرفته است. این خیابان از شمال به بلوار مدرس یا دروازه طلایی، از شرق به خیابان دانشگاه، از غرب به خیابان امام خمینی (ارک سابق) و از جنوب به خیابان دکتر چمران و باغ ملی منتهی می‌شود. خیابان جنت به دلیل موقعیت شهری، ابعاد کالبدی و مرکزیت تجاری از دیرباز یک پاتوق محلی برای خرید، گشت‌وگذار پرازدحام به شمار می‌رفته است. پیش از پیاده‌سازی این مسیر در سال‌های اخیر، تداخل حرکت سواره و پیاده به حدی بود که حرکت در آن مختل می‌شد. اکنون با انتقال حرکت سواره به خیابان‌های اطراف و ایجاد برخی تسهیلات و تجهیزات ساده پیاده، این خیابان به‌عنوان یک مسیر پیاده پرتحرک و پرجاذبه هویت ویژه و جدیدی پیدا کرده است. از نظر ارتباط به نقاط پیرامونی، از مکانیابی نسبتاً مناسبی برخوردار است. وجود مراکز مهمی چون خیابان ارک، که از قدیم مرکز تجاری و اداری مشهد به شمار

می‌رفته، همچنین وجود خیابان قدیمی دانشگاه و قرار گرفتن باغ ملی در کنار مسیر پیاده جنت، خصلتی خدماتی و فرهنگی به آن بخشیده است. وجود فعالیت‌ها و کاربری‌های همخوان در این خیابان مثل فروشگاه‌های پوشاک و لوازم تزئینی و خدمات پذیرایی، فضایی شاداب و سرزنده در آن پدید آورده که میل به حضور و حرکت را در میان عابران پیاده تقویت می‌کند. (مرادی، ۱۳۷۹)

پل طبیعت در شهر تهران

یکی از تجربه‌های جدید و بسیار موفق ایجاد پل طبیعت در شهر تهران است که با رویکردی انسان-محیطی و گردشگری پایدار ساخته شده است. پل طبیعت یک پل دوطبقه ویژه حرکت پیاده است که در منطقه عباس‌آباد تهران قرار دارد و از عرض بزرگراه مدرس می‌گذرد و بوستان طالقانی را در شرق به بوستان آب و آتش در غرب وصل می‌کند. طول پل در حدود ۳۰۰ متر با عرض‌های مختلف (۶ متر تا ۱۳ متر) است که مساحتی در حدود ۷۰۰۰ مترمربع را در بر می‌گیرد. برای ساخت پل از سازه فولادی استفاده شده که روی سه پایه اصلی و در ارتفاع ۴۰ متری زمین قرار دارد.

اساس طراحی پل بر ایجاد هماهنگی میان انسان و طبیعت، ترکیب حرکت پیاده با فضاهای تفریحی و فرهنگی مانند کافی‌شاپ، نمایشگاه و رستوران و اثاثیه شهری راحت و ساده استوار شده است. این مجموعه با دوری از ترافیک کناری و آلودگی هوا و صدا و ایجاد چشم‌اندازهای وسیع از پارک‌های جنگلی و کوهستان البرز به یک مقصد پرگردشگری جذاب برای همگان تبدیل شده و باگذشت زمانی کوتاه به‌عنوان نماد جدیدی از سیمای کلانشهر تهران شهرت پیدا کرده است.

انجام این طرح از سال ۱۳۸۸ زیر نظر شرکت نوسازی عباس‌آباد و با طراحی خلاق معماران جوان (لیلا عراقیان و همکاران) آغاز شد و در سال ۱۳۹۳ به بهره‌برداری رسید.

توسعه موزه‌های طبیعی و فرهنگی

یکی از تحولات اخیر در شهرسازی و حفاظت میراث فرهنگی، تغییر نحوه نگرش به میراث فرهنگی و میراث طبیعی و تبدیل موزه‌های سنتی (به‌عنوان مکان حفظ اشیاء عتیقه) به فضاهای باز و مجموعه‌های چندمنظوره است که در آن‌ها کارکردهای حفاظتی، آموزشی، تفریحی و فرهنگی درهم آمیخته است. در واقع حفاظت و معرفی آثار ارزشمند تاریخی، فرهنگی و طبیعی به‌صورتی انجام می‌گیرد که با زندگی روزمره عامه مردم ارتباط دارد و پیوند میان گذشته، حال و آینده را به شیوه‌های زنده، محسوس و دلپذیر نشان می‌دهد. ازجمله اقدامات و ابتکارات جدید جهانی در این زمینه می‌توان به موضوع‌های زیر اشاره کرد:

- ایجاد انواع موزه‌ها و باغ‌های طبیعی؛
- ایجاد پارک‌های علمی و آموزشی در رشته‌های مختلف؛
- ایجاد نمایشگاه‌های فضایی و دنیای آینده؛
- تبدیل خانه دانشمندان و هنرمندان بزرگ به موزه‌های فرهنگی؛
- تبدیل کاخ‌ها، قلعه‌ها و بناهای قدیمی به موزه‌های باز؛
- ایجاد انواع موزه‌ها مانند: (موزه سینما، اتومبیل، هواپیما و موسیقی و ...)
- ایجاد نمایشگاه‌های دایمی آثار هنری و صنایع دستی؛
- ایجاد انواع موزه‌های مردم‌شناسی و فرهنگ عامه.

در چند دهه اخیر به‌تدریج اقداماتی در این زمینه در شهرهای ایران، به‌ویژه تهران، آغاز شده است و در سال‌های اخیر همراه با تحولات شهرنشینی و اجتماعی و فرهنگی رو به گسترش نهاده است. جدا از موزه‌های قدیمی و سنتی کشور که سابقه نسبتاً درازی دارد، می‌توان به ایجاد نخستین موزه‌های تخصصی در تهران در سال‌های پیش از انقلاب اشاره کرد که از نظر توسعه گردشگری شهری و مدیریت فرهنگی با اهمیت است، مانند: تأسیس «موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران» (۱۳۵۵)، «موزه فرش» (۱۳۵۶)، «موزه هنرهای معاصر» (۱۳۵۶).

در سال‌های پس از انقلاب با تأسیس موزه‌های جدیدی مثل:

«کاخ موزه‌های سعدآباد»، «مجموعه فرهنگی آزادی»، «موزه هواپیمایی» و «موزه دفینه - تماشگاه تاریخ»، «موزه آثار طبیعی و حیات وحش ایران»، «موزه خانه صبا»، «موزه بهزاد»، موزه جانبازان انقلاب اسلامی» و ... اشکال جدیدی از فضاهای فرهنگی و فراغتی در اختیار شهروندان ایرانی و گردشگران خارجی قرار گرفته است. تأسیس این گونه موزه‌ها با ویژگی‌های جدید کارکردی در سایر شهرهای کشور نیز آغاز شده است که به سهم خود باعث توسعه گردشگری شهری و بهبود گذران فراغت شده است. در اینجا به‌طور خلاصه، چند نمونه از این گونه موزه‌های چندمنظوره معرفی می‌شوند:

موزه آثار طبیعی و حیات وحش ایران (تهران)

این موزه در بلندی‌های شمال شرقی تهران؛ «دارآباد» قرار گرفته است. از نظر ویژگی‌های جغرافیایی، اشراف به شهر، چشم‌اندازهای طبیعی و سهولت دسترسی از موقعیت بسیار مناسبی برخوردار است. موزه آثار طبیعی ایران حدود ۱۲/۰۰۰ مترمربع وسعت و حدود ۲/۵۰۰ متر زیربنا دارد. بنای نیمه تمام این ساختمان پس از پیروزی انقلاب در اختیار دولت قرار گرفت و سپس شهرداری تهران آن را خریداری و در سال ۱۳۷۲ به موزه طبیعی تبدیل کرد. این موزه دارای بخش‌های متنوعی است، مانند: بخش نگهداری جانوران زنده، آکواریوم ماهی، بخش خزندگان، بخش دیرینه‌شناسی، کارگاه‌های تاکسیدرمی (خشک کردن حیوانات) و ساختن مناظر طبیعی و جای دادن حیوانات خشک در آن‌ها، سینمای روباز و قسمت‌های دیگر (یوسفی، ۱۳۷۶).

موزه آثار طبیعی و حیات وحش ایران به دلیل استقرار در روی تپه‌ای بلند، داشتن وسعت زیاد و فضاهای متنوع و ارائه خدمات رفاهی، تفریحی و آموزشی از جمله فروش حیوانات زنده و خشک‌شده و نشریات علمی، امکانات بسیار خوبی برای گذران فراغت مانند: پیاده‌روی، گشت و گذار، تماشای شهر، آشنایی مستقیم با آثار حیات وحش و ... برای خانواده‌ها، کودکان و نوجوانان و دیگران ایجاد کرده است و به همین دلیل مورد استقبال عموم، در مقیاس ملی، قرار گرفته است.

تأسیس باغ پرندگان (اصفهان)

اندیشه ایجاد باغ پرندگان در شهر اصفهان با الهام از باغ پرندگان کوالامپور (مالزی) در سال ۱۳۷۴ مطرح گردید و در سال ۱۳۷۵ کار آن به اتمام رسید. این باغ که در پارک طبیعی ناژوان در جنوب غربی اصفهان و در کنار زاینده‌رود قرار گرفته است، در حدود ۱۷ هزار مترمربع وسعت مفید دارد. روی باغ پوششی از توری در ارتفاع ۲۵ تا ۳۰ متر نصب شده است. در وسط زاینده‌رود، جزیره‌ای با مساحت ۶ هزار مترمربع وجود دارد که به باغ مرتبط است و حیوانات اهلی و نیمه اهلی در آن نگهداری می‌شوند. از مساحت ۱۷ هزارمتری باغ پرندگان حدود ۶ هزار متر به پارکینگ، ۶۰۰ متر به ساختمان اصلی و حدود ۱/۷۰۰ هزار مترمربع به برکه داخل باغ اختصاص یافته است. در حال حاضر تعداد گونه‌هایی که در باغ پرندگان اصفهان وجود دارد، متجاوز از ۹۰ گونه و بالغ بر ۴۰ هزار پرنده است. نکته قابل توجه این که برای هرگونه پرنده با توجه به شیوه زندگی و نوع تغذیه آن، مکانی مناسب و خاص ایجاد شده است. ساختمان اصلی باغ پرندگان شامل: سالن تاکسیدرمی، درمانگاه دامپزشکی، سالن تکثیر، راهنمای تور، سالن آموزش و نمازخانه می‌شود. در معماری باغ پرندگان تا حد امکان سعی شده است از مصالح و امکانات طبیعی استفاده شود.

ایجاد باغ پرندگان به این شیوه تجربه تازه‌ای در ایران به شمار می‌رود و با دستاوردها و مشکلات مختلف در عرصه فنی، اقتصادی و اجتماعی همراه بوده است. این پروژه با هزینه‌ای بالغ بر دو میلیارد و سیصد میلیون ریال، ایجاد شده است. از این لحاظ یکی از پرهزینه‌ترین پروژه‌های تفریحی - آموزشی در سطح کشور محسوب می‌شود. از آنجا که میانگین بازدیدکننده در ایام تعطیل به ۲/۵۰۰ نفر در روز می‌رسد، باغ پرندگان در تأمین هزینه‌های جاری خود به مرز خودکفایی رسیده است. از آنجا که حدود ۹۰ درصد از مسافران و گردشگرانی که به اصفهان می‌آیند از باغ پرندگان دیدن می‌کنند، منبع درآمد خوبی برای نگهداری باغ محسوب می‌شود. با وجود این مسئولان باغ اعتقاد

دارند؛ که فعالیت شهرداری‌ها در این‌گونه پروژه‌ها نمی‌تواند فقط متکی بر توجیه اقتصادی باشد. از مشکلات پروژه می‌توان به سقوط پوشش توری در زیر فشار برف در زمستان سخت سال ۱۳۷۴ اشاره نمود. دشواری‌های نصب توری روی باغ و گرانی پرنندگان خارجی نیز از مشکلات نگهداری این باغ به شمار می‌رود. با درس‌آموزی از تجارب، برنامه‌ریزی برای توسعه و تجهیز پارک در آینده می‌توان به حل مشکلات اقدام نمود. در کنار این مسایل، انجام اقدامات بیشتر در زمینه اطلاع‌رسانی علمی و انتشار کتاب و جزوه درباره زندگی پرنندگان مدنظر قرار گرفته است. (مرادی، ۱۳۷۹)

گنجینه آئینه و روشنایی (یزد)

در شهر یزد در خیابان آیت‌الله بهشتی باغ و خانه بزرگی وجود دارد که قبل از انقلاب اسلامی متعلق به یکی از سرمایه‌داران یزد (صراف‌زاده) بوده و پس از انقلاب آن را در اختیار دولت قرار داده است. این عمارت که حدود ۶۰ سال قدمت دارد دارای مساحتی در حدود ۶۰۰۰ مترمربع و ۶۷۰ متر زیربنا است و از فضاهای سربسته و روباز (باغ و استخر) تشکیل شده است. در سال‌های اخیر این بنا به همت سازمان میراث فرهنگی به یک فضای عمومی یعنی "موزه تخصصی آئینه و روشنایی" تبدیل شده است که از موزه‌های منحصر به فرد در کشور محسوب می‌شود. در این موزه تعداد زیادی ابزار و وسایل روشنایی و آئینه از دوران قدیم تا عصر حاضر، نگهداری و در معرض تماشای عموم قرار داده شده است. وسایل روشنایی این گنجینه شامل مجموعه‌هایی از انواع پیه‌سوزها، آویز، پایه‌دار و دستی، شمع‌سوزها، نفت‌سوزها و برق‌سوزها است. (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۷)

تبدیل بناهای قدیمی به فضاهای فرهنگی و گردشگری

همانطور که در بررسی امکانات گردشگری شهری در ایران گفته شد، در اغلب شهرهای ایران بناهای مختلفی از دوران قدیم به‌جای مانده است که کارکردهای اصلی خود را از دست داده‌اند؛ مثل حمام‌ها،

آب‌انبارها، کاروانسراها، کوشک‌ها، قلعه‌ها و کارخانه‌های قدیمی، در جریان رشد سریع شهرنشینی و توسعه ساخت‌وسازهای جدید شهری در ایران، بسیاری از این آثار به دلیل بی‌توجهی به ارزش‌ها و میراث‌های فرهنگی تخریب شده و در معرض نابودی قرار گرفته‌اند، تنها معدودی از آن‌ها همچنان به حیات خود ادامه داده‌اند. طبق تجارب وسیع جهانی، یکی از بهترین راه‌کارهای حفظ و احیای اینگونه بناها؛ استفاده از آن‌ها در راستای فعالیت‌های فرهنگی، تفریحی و گردشگری است که با اهداف توسعه‌پایدار شهری نیز همخوانی کامل دارد. از اولین نمونه‌های موفق در این زمینه در شهرهای ایران می‌توان به باغ و حمام فین (کاشان)، حمام گنجعلی‌خان (کرمان)، باغ گلستان (تهران)، آب‌انبار سیداسماعیل (تهران) باغ ارم (شیراز)، حمام وکیل (شیراز)، باغ محتشم (رشت) و غیره اشاره کرد که به مکان‌ها و فضاهایی جدید، با کارکردهایی مثل موزه، پارک عمومی و گردشگاه، تبدیل شده‌اند.

در سال‌های اخیر، اندیشه حفظ و احیای بناهای با ارزش قدیمی و تبدیل آن‌ها به فضاهای فراغتی و گردشگری، به‌صورتی وسیع‌تر و آگاهانه‌تر موردتوجه شهرداری‌ها و سایر نهادهای مسئول در شهرهای کشور قرار گرفته و اقدامات جدیدی در این زمینه انجام گرفته است. ازجمله تعدادی از خانه‌ها و کاروانسراهای قدیمی در شهرهای مختلف به محل اقامت، پذیرایی و چایخانه سنتی تبدیل شده است. در شهرهای اصفهان، شیراز و قم ساختمان قدیمی کارخانه‌های نساجی به‌عنوان مرکز فعالیت صداوسیما مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین گام‌های تازه‌ای برای استفاده از برخی قلعه‌های تاریخی و قدیمی کشور مثل «ارگ بم» و «قلعه فلک‌الافلاک»، برای استفاده فرهنگی و گردشگری از آن‌ها برداشته شده که رویکردی نوین در این زمینه محسوب می‌شود. در اینجا به اختصار به برخی از این اقدامات اشاره می‌شود.

ارگ بم به‌عنوان یک میراث فرهنگی جهانی

ارگ بم، به‌عنوان تنها بنای عظیم خشتی جهان، به ثبت آثار فرهنگی

سازمان یونسکو رسیده است. این بنا دارای ارزش‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی کم‌نظیری است که در مقیاس ملی و بین‌المللی مورد توجه گردشگران قرار دارد. بنای اولیه ارگ بم به دوران باستان برمی‌گردد ولی دوران رونق آن به سده‌های میانه اسلامی مربوط می‌شود و تا حدود ۱۸۰ سال پیش مسکونی و دایر بوده است. پس از آن مدت‌ها در اختیار نیروهای نظامی و ژاندارمری قرار داشته تا اینکه در اوایل قرن حاضر (دهه ۱۳۰۰) به کلی متروک و رو به ویرانی می‌نهد. در دوران جدید اگرچه این مجموعه در فهرست آثار ملی ثبت گردیده، ولی جز برخی تعمیرات حفاظتی و مرمتی (در سال‌های ۱۳۴۴ و ۱۳۵۱) اقدام بایسته‌ای در مورد آن صورت نگرفته بود. تا این‌که در دهه ۱۳۷۰ به همت دکتر باقر آیت‌اله‌زاده شیرازی معاون سازمان میراث فرهنگی کشور بخش عمده‌ای از آن بازسازی شد و در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۸ دو کنگره بین‌المللی معماری و شهرسازی در آن برگزار گردید که مقالات ارائه شده در آن‌ها به صورت چندین جلد کتاب به چاپ رسیده است. این مجموعه‌ی عظیم که ارگ شهر قدیم بم بوده است از دو بخش متفاوت تشکیل شده است. بخش حکومتی که بر فراز یک صخره که بلندترین تپه محوطه است و حدود ۵۰ متر از اراضی اطراف بلندتر است ساخته شده و بخش عامه‌نشین یا مسکونی ارگ که در اراضی جنوبی و غربی صخره ایجاد گردیده است، محل سکونت و کسب‌وکار عمده‌ای از اهالی شهر بم بوده است. ارگ بم دارای چهار حصار تودرتو و برج‌های نگهبانی متعدد است که اهمیت نقش نظامی و دفاعی آن را نشان می‌دهد. در داخل حصار اصلی ارگ بم بقایای مجموعه نسبتاً کاملی از بناها، فضاها و تأسیسات عمومی یک شهر سنتی اسلامی قابل مشاهده است که در میان آن‌ها عناصری مثل محله‌های مسکونی، میدان، بازار، مسجد، حمام، کارگاه، مدرسه، کاروانسرا، قلعه حکومتی، سربازخانه، اصطبل، استحکامات دفاعی، زورخانه، سکونتگاه‌های تابستانی و زمستانی و غیره شناسایی شده است. اگر تمامی این مجموعه با دیدگاهی نو و همه‌جانبه مورد بازسازی و ساماندهی فضایی قرار گیرد، بی‌تردید

می‌تواند به‌عنوان یک موزه زنده تاریخی با کارکردهای اجتماعی و فرهنگی به یک جاذبه کم‌نظیر گردشگری در جهان تبدیل گردد. از سال ۱۳۷۲ از طرف سازمان میراث فرهنگی کشور برنامه جامع و درازمدتی برای بازسازی و احیای مجموعه ارگ بم تدوین و در سه بخش زیر به مرحله اجرا گذاشته شده:

- الف- پژوهش: شناسایی کامل مجموعه از نظر تاریخی، معماری، فنی و غیره.
- ب- ساماندهی، حفاظت، مرمت و احیا: برای استفاده آموزشی، پژوهشی، گردشگری و...
- پ- معرفی و آموزش: انتشارات، فیلم، ایجاد نمایشگاه، کنگره، جشنواره و ... (طیاری، ۱۳۷۶)

متأسفانه زمین‌لرزه ویرانگر و فجیع بم به بزرگی ۶/۶ ریشتر در دوم دی‌ماه ۱۳۸۲، علاوه بر ویرانی شهر بم و کشته شدن حدود ۴۰ هزار نفر، موجب ویرانی بیش از ۷۰ درصد مجموعه تاریخی ارگ بم گردید. به‌طوری که تمام نوسازی‌ها فروریخت و شهر قابلیت استفاده خود را به کلی از دست داد. بازسازی ارگ بم به اراده ملی و حمایت جهانی نیازمند است تا این‌که میراث بزرگ شهرسازی و معماری ایران دوباره زنده شده و گردشگران ایرانی و جهانی را در دامن خود جای دهد.

قلعه فلک‌الافلاک (خرم‌آباد)

دژ فلک‌الافلاک برفراز یک تپه بزرگ سنگی در میان شهر خرم‌آباد قرار گرفته است که به دلیل موقعیت جغرافیایی، سوابق تاریخی و ویژگی‌های کالبدی به بزرگ‌ترین نشانه و نماد شهر خرم‌آباد تبدیل شده است. تاریخ بنیاد قلعه به دوران باستان با نام «شاپور خواست» برمی‌گردد، ولی نام فلک‌الافلاک از دوران قاجار برآن گذاشته شده است. محیط کلی قلعه حدود ۲۳۰ متر و دارای هشت برج است. فضای داخل قلعه از سطوح و بناهای مختلف تشکیل شده است که شامل اتاق‌های متعدد، حیاط‌ها، راه‌پله‌ها، چاه‌آب، انبارها، محل نگهداری، اصطبل و... است. در دوره پهلوی قلعه فلک‌الافلاک به محل نگهداری زندانیان سیاسی اختصاص داده شده و از این نظر به زندانی خوفناک و

پراوازه تبدیل گردید. (زنده‌دل، ۱۳۷۹)

در سال‌های اخیر به همت سازمان میراث فرهنگی قسمت‌های اصلی این قلعه مورد بازسازی و ساماندهی قرار گرفته و بخش‌هایی از آن به موزه آثار تاریخی ایران و لرستان تبدیل گردیده است. همچنین با ایجاد تجهیزات نورپردازی در پیرامون قلعه، در شب جلوه‌ای زیبا و جالب برای سیمای شهر خرم‌آباد پدید آورده است. اگرچه در حال حاضر، خود قلعه تا حدود زیادی ارزش و هویت تاریخی و فرهنگی خود را بازیافته است، ولی به دلیل ضعف امکانات و نبود برنامه جامع توسعه گردشگری در منطقه خرم‌آباد، هنوز از توان‌ها و ارزش‌های واقعی فلک‌الافلاک به‌درستی بهره‌گیری نمی‌شود. کمبود فضای باز در پیرامون قلعه، تسهیلات خدماتی و رفاهی، ضعف طراحی شهری در محوطه‌ها و خیابان‌های پیرامون قلعه، عدم پیوستگی فلک‌الافلاک با سایر جاذبه‌های گردشگری خرم‌آباد (مجموعه گردشگری کیو در شمال و پل شاپور خواست و مناره آجری در جنوب)، ضعف تبلیغات و اطلاع‌رسانی، از جمله موانعی هستند که نیازمند بازنگری و چاره‌جویی از طرف مدیریت شهری است.

چایخانه سنتی خان (بزد)

حمام خان از بناهای ماندگار محمدتقی خان بافقی حاکم شهر یزد در دوره زندیه و بانی میدان، مدرسه، مسجد، قیصریه و باغ دولت‌آباد در شهر یزد است. استقرار این حمام در ناحیه مرکزی شهر و نزدیک بازار، اهمیت کارکردی ویژه‌ای به آن بخشیده است. عرصه آن در حدود ۱۱۷۰ و زیربنای آن ۱۲۷۰ مترمربع است که براساس اصول معماری سنتی و ترکیبی از فضاهاى مختلف و به شیوه‌ای مقاوم و مستحکم ساخته شده است. به‌کارگیری تناسب فضایی، استفاده از عنصر آب در مقیاسی گسترده زیر فضاهاى سرپسته و تزئینات معماری بومی، جلوه‌ای زیبا و پرجاذبه به این بنا بخشیده است. در سال‌های اخیر ساختمان حمام خان مرمت و بهسازی شده و با مدیریت سازمان ایرانگردی و جهانگردی به یک چایخانه سنتی تبدیل شده است و بازدیدکنندگان فراوانی را به‌سوی خود جلب کرده است.

نگاهی به تجارب جهانی در توسعه گردشگری شهری

پس از اقدامات پراکنده‌ای که در کشورهای مختلف جهان در زمینه گردشگری انجام شد، سازمان جهانی جهانگردی (وتو)^۱ در سال ۱۹۷۵ از تغییر شکل اتحادیه بین‌المللی سازمان‌های مسافرتی دولتی ایوتو^۲ به وجود آمد. سازمان (وتو) سازمانی است جهانی که از عضویت دولت‌های مختلف به وجود آمده و هدف آن رهبری و هدایت جهانگردی جهانی است. مأموریت اصلی این سازمان جهانی بسط و گسترش صنعت جهانگردی به‌عنوان ابزاری مهم در جهت برقراری تفاهم، تقویت صلح جهانی، گسترش اقتصاد و بازرگانی بین‌المللی می‌باشد. (عظیمی، ۱۳۷۶: ۲۱۶)

برنامه‌های تعریف شده توسط این سازمان بیشتر ابعاد کلان و ملی را پیش نظر قرار داده و در قالب کمک به طرح‌های جامع گردشگری در کشورهای مختلف انجام گیرد. (در ایران نیز چنین بوده است) و البته استانداردها و معیارهایی را نیز در زمینه‌های کوچک مقیاس‌تر تعریف می‌کند.

در کشورهای مختلف جهان باتوجه به اهمیت روزافزون صنعت توریسم^۳ تدابیر مختلفی با در نظر گرفتن توان‌های موجود اتخاذ شده است. این سیاست‌ها با توجه به طرح‌های ساختاری در سطوح مختلف ارائه شده است و پس از تعیین اهداف در سطح ملی که متأثر از نظریات سازمان جهانی و جهانگردی است؛ مقیاس‌های کوچک‌تر، از جمله در مقیاس شهرها شکل گرفته‌اند. سازمان بین‌المللی دیگر از جمله برنامه توسعه سازمان ملل (آندپ)^۴، جامعه اقتصادی اروپا و بسیاری از مؤسسات دیگر نیز از پروژه‌های برنامه‌ریزی توریسم حمایت می‌کند. (Inskip, 1991: 18)

1- WHO [World Tourism Organization]

2- IUOTO

3- Tourism

4- UNDP[=United Nation Development Program]

طرح‌های گردشگری شهری کودلینبورک^۱ (آلمان)

در جمهوری فدرال آلمان، کودلینبورک یک شهر قرون وسطایی است که به خوبی حفاظت شده است و با همکاری کم‌نظیر برنامه‌ریزان شهری و دفتر گردشگری در راستای توسعه و رونق شهر تلاش می‌کنند. در این میان مقاومت آگاهانه‌ای در مقابل تبدیل شهر به یک شهر مدرن وجود دارد. هر چیزی در این شهر اصالت خود را حفظ کرده است (مانند ارگ بم در ایران)، مردم شهر "نمی‌خواهند که شهر آن‌ها به یک موزه تبدیل شود". این نکته‌ای است که در دهه ۱۹۶۰ مطرح شد و در سال ۱۹۹۸ تکرار گردید. این شهر یک شهر حقیقی است، دارای مرکزی است که زندگی در آن و پیرامون آن جریان دارد و می‌بایست آنچه امروز دارد حفاظت شود. حفظ و ایجاد کاربری مسکونی در شهر قدیم از طریق کمیته‌ای برای پشتیبانی فروشگاه‌های محلی در مرکز شهر تشویق شده است.

به‌منظور افزایش جذابیت این مکان برای بازدیدکنندگان و توسعه بازار محلی اقداماتی به شرح زیر به عمل آمده است:

- افزایش فعالیت فرهنگی در شهر از طریق برگزاری کنسرت در کلیسای متروک؛
- ارائه یک برنامه موزه‌ای فعال با بهره‌گیری از ساختمان‌های ساخته شده و فنون به کار رفته در آن به‌عنوان جذابیتی برای بازدیدکنندگان و بخشی از فرآیند راهپیمایی در شهر؛
- برپایی جشنواره‌ای سالانه که در سال ۱۹۹۸ با یک حالت قرون وسطایی آغاز شد و شامل: انیمیشن، سرگرمی و تئاتر خیابانی، بازی‌های قرون وسطایی و صنایع دستی است؛
- زنده‌سازی تجارت صنایع دستی از جمله بافندگی از طریق برپایی کارگاه‌های مربوط در یک ساختمان حفاظت شده قدیمی؛
- استفاده از یک حال و هوای قرون وسطایی برای بازار سالیانه کریسمس؛
- گسترش تورهای با راهنما از جمله تورهای عصرانه و توسعه

۱- شهری در ساکس-آنهالت، بر کران روده "بوده" در دامنه‌های شمال خاوری کوه‌های هارتس در ۵۳ کیلومتری جنوب باختری ماگدبورک با ۲۶ هزار نفر جمعیت (۱۹۹۵ م). هانری یکم، امپراتور مقدس روم آن را بی‌نهاد (۹۲۳ م). کلیسایی از سده ۱۰-۱۲ م، به شیوه معماری رومانسک دارد که آرامگاه هانری و همسرش در آن است. مرکز پژوهش‌های زیست‌شناسی است و پرورش گل و ساخت ماشین ابزار و مواد شیمیایی در آن رواج دارد. این شهر زادگاه کارل رینتر (۱۷۷۹) جغرافیدان نامدار آلمانی است.

برخی تورها در بخش‌های خاصی از شهر از جمله در "مونزبرگ" که اغلب گردشگران از آن بازدید نمی‌کنند.

گردشگری برای "کودلینبوک" بسیار مهم است و بسیاری معتقدند؛ این صنعت تنها راه‌حل برای رهایی از وضعیت کساد اقتصاد شهری است. مدیران حس می‌کنند می‌بایست در کنار گردشگری و برای آن زندگی کنند. با این وجود هنوز "کودلینبورک" از گردشگران آسیب ندیده و به دلیل ازدحام گردشگران فشاری حس نکرده و مرکز آن هنوز بسیار آرام است. به همین جهت این شهر فرصت مناسبی برای برنامه‌ریزی گردشگری پایدار دارد. با وجود ابتکارهای کوتاه‌مدت که برای توسعه گردشگری صورت گرفته است، هنوز این شهر نیازمند برنامه‌ریزی بلندمدت برای توسعه گردشگری و اقتصاد است. علاوه بر این به آماده‌سازی مدیریت توریسم آینده احتیاج دارد.

شرایطی که سبب شده است تا مردم بخواهند از کودلینبرگ دیدن کنند و یا در آن زندگی کنند عبارتند از:

- اصالت مکان و اصالت بافت شهری؛
- شخصیت واقعی و دلپذیری طبیعی؛
- طراحی منظر شهری به شکلی خوشایند؛
- جامعه بومی و مرتبط با ویژگی‌های شهر؛
- یک محیط خلاق با هنرمندان و استادکاران محلی.

همه این موضوعات می‌باید بررسی بیشتری شده و از طریق فرایند توسعه گردشگری تداوم یابند. در واقع حیات شهر بایستی در فرایند تاریخی خود با یک جامعه سرزنده هم پیوند باشد.

واقعیت‌های اقتصادی کودلینبرگ نشان می‌دهد که حفاظت شهر تنها از طریق سرمایه‌گذاری خارجی امکان‌پذیر است؛ که با جذاب نمودن فرصت‌های گردشگری تحقق می‌یابد؛ اما کسب موفقیت در حفاظت از شهر تاریخی و توسعه گردشگری از طریق تصمیمات اقتصادی به‌طور دقیق و به شکل زیر انجام می‌پذیرد:

- بهبود مطلوبیت شهری برای بازدیدکنندگان از شهر؛

- گسترش جهانگردی در منطقه با استفاده از منظرسازی و جذابیت‌های فضایی؛
- تنوع بخشیدن به اقتصاد محلی به‌طوری که کاملاً وابسته به توریسم نباشد، بلکه مراحل را طی کند که توریسم نیز از آن منتفع شود.
- در جهت برنامه‌ریزی برای توریسم پایدار در کودلینبورک گزینه‌های مختلفی به شرح زیر وجود دارد:

در زمینه بازار

- تعیین چگونگی بازار ایده‌آل بازدیدکنندگان و بررسی روش‌هایی در هدفمندکردن بازار برای این گروه
- عدم تشویق گروه‌های کم‌سودتر، مانند: تورهای اتوبوسی با توقف‌های ۲ ساعته)
- بررسی گزینه اقامت بلندمدت و بازارهای تخصصی در شهر و منطقه. مثل: آموزش صنایع دستی یا کلاس‌های نقاشی و... تقویت تولیدات و صنایع محلی و قابل صدور؛
- در نظر گرفتن نیازهای اسکان برای گروه‌های هدف.

در زمینه رشد و تغییر شهر

- مدنظر قراردادن نیازهای خرده‌فروشی و اسکان صاحبان این مشاغل، چگونگی فراهم آوردن و استقرار آن‌ها در شهر؛
- ایجاد یک طرح مدیریتی در زمینه توریسم (گردشگری شهری)؛
- کارکردن با سازوکار برنامه‌ریزی آگاهانه در پاسخ به آینده شهر و گردشگری.

در زمینه اجتماع

- ارتقای مشارکت‌های فعال محلی و اطمینان از اینکه آن‌ها بخشی از فرایند برنامه‌ریزی هستند؛
- ایجاد فرصت‌ها، آموزش و اشتغال محلی (شامل شرکت‌های کوچک و توریسم)؛
- برآوردن نیازهای فرهنگی و آموزشی بازدیدکنندگان و جامعه محلی؛

- پشتیبانی از خلاقیت‌های محلی از جمله استفاده از خانه‌های محلی در راستای استفاده خوابگاهی (مهمان‌پذیر با فراهم آوردن صبحانه).
در طول این برنامه می‌باید یک چشم‌انداز بلندمدت روشن برای شهر در نظر گرفته شود. در این نوع برنامه‌ریزی که به نظر می‌رسد شباهت زیادی با نیازهای کشور ما دارد. چندین نکته مهم گفتنی است: از آن جمله مدنظر قرار دادن گردشگری به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر و تعیین‌کننده در طرح‌های شهری، (از جمله در حفاظت از بافت تاریخی) و در کنار آن دخالت دادن نظریات مردم در تصمیم‌گیری‌ها و توجه به آنان به‌عنوان یک نیروی نهانی و کارآمد برای رسیدن به اهداف. در واقع مسائل کالبدی شهر و سیاست‌های مربوط به آن از مباحث پایه اجتماعی و اقتصادی جدا نبوده و باید با نگرشی ساختاری در یکپارچگی و برقراری ارتباط متقابل میان این بخش‌ها تلاش نمود تا نتایج مطلوب حاصل شود. سرزندگی حفظ شده و در یک ارتباط پویا میان عرضه‌کننده (ساکنان) و متقاضی (گردشگر) بهترین نوع بازار به لحاظ اقتصادی و حتی فرهنگی برقرار گردد.

طرح آنتالیا^۱ (ترکیه)

شهر آنتالیا یکی از نمونه‌های بارز مشکلات توسعه گردشگری پایدار است. این پروژه از سال ۱۹۷۳ شروع شد و یکی از نخستین پروژه‌های توسعه گردشگری در ترکیه و اولین پروژه‌ای بود که در این مقیاس در ناحیه‌ای از شهر تاریخی انجام می‌شد. در سال ۱۹۷۷ طرح ادغام بندر و شهر قدیم در پروژه توسعه گردشگری آنتالیا تهیه شد. هدف از آن

1- Antalya

در گذشته اولیا، مرکز استان آنتالیا شهر بندری بر روی خلیجی به همین نام به پهنای ۳۰۹ کیلومتر در جنوب باختری ترکیه، با نزدیک به ۳۸۰ هزار نفر جمعیت (۱۹۹۰م). شهری باستانی که در ۱۵۰ پ.م. به دست آتالوس ۲ فیلاذلفوس شاه پرگامون پی نهاده شد. سن پل (پطروس قدیم) نخستین سفر خود را برای پراکندن مسیحیت از این شهر آغازید. ویرانه‌های شهر پرگامون در نزدیکی آنست با دو آملی تئاتر از روزگار رومیان، آنتالیا در روزگار سلجوقیان روم در سده‌های ۷ ق / ۱۳ م شکوفید. آب‌وهوای مدیترانه‌ای معتدل دارد و پر باران است. به سبب پاکیزگی آب دریا و داشتن مناظر طبیعی زیبا از جاذبه‌های جهانگردی فراوانی برخوردار است. اقتصاد آن بیشتر بر پایه درآمد از جهانگردان اروپایی است. آبشار شگفت‌انگیز "دودن" در نزدیکی آن است. موزه آنتالیا آثار ارزشمند و باستانی از دوران رومیان دارد. مشهورترین جشنواره فیلم ترک با نام "پرتقال زرین" هر ساله در این شهر برگزار می‌شود. آنتالیا مرکز آموذن مواد خوراکی و آزادسازی و صدور الوار است. کانسارهای منگنز و کروم نیز دارد.

فراهم آوردن زیرساخت‌های با کیفیت بالا و داشتن کنترل برای تأمین امکانات توریستی بود. حفاظت از بندر و شهر قدیم به‌طور واضحی تحت تأثیر رشد گردشگری قرار داشت و بسیاری از پیامدهای برنامه توسعه نتیجه تصمیم‌سازی‌های با مرکزیت جهانگردی بوده است.

مرحله اول طرح توسعه را وزارت فرهنگ و گردشگری به اجرا درآورد و توسط بانک گردشگری تأمین اعتبار شد. گروهی متشکل از هفت معمار و شهرساز در پروژه شرکت داشتند و با پشتیبانی بانک گردشگری پروژه به‌سرعت تکمیل شد. ساختمان‌های متروک مبدل به فروشگاه‌ها، کافه‌ها و رستوران‌هایی شد که در خدمت گردشگری قرار داشت. همزمان یک انبار چهار طبقه به یک هتل متوسط تبدیل گردید. این پروژه را بانک گردشگری اداره می‌نمود. ناحیه بندری منظرسازی شده و یک آمفی‌تئاتر روباز برای تشویق فعالیت‌های فرهنگی ساخته شد. رستوران‌ها، کافه‌های خیابانی ظرفیتی حدود چهار هزار نفر یافتند و فضای پارکینگی در ورودی بندرگاه ایجاد شد. در مرحله یکم مجموعاً چهار و نیم میلیون دلار آمریکا خرج شد که زیرساخت‌ها را نیز در برمی‌گرفت، اما این رقم با درآمدی که از اجاره مغازه‌ها و هتل‌ها به دست آمده به‌زودی بازگشت.

بندر در سال ۱۹۸۵ در دوره رشد سریع گردشگری در ترکیه افتتاح شد. این رشد پس از قدرت گرفتن سیاست‌های ملی با هدف افزایش ظرفیت گردشگری شکل گرفت. درآمد توریسم در سال ۱۹۸۵ نسبت به سال ۱۹۸۳ بیش از ۳ برابر شد؛ این رقم در سال ۱۹۹۲ به بیش از دو برابر رسید. پس از توسعه بندر، مرحله دوم پروژه طراحی شد. برنامه این مرحله تأمین منابع، کمک به ساکنان برای مرمت و تعمیر خانه‌هایشان بود. در سال ۱۹۸۵ بودجه حفاظت پروژه متوقف شد و حتی گروه مهندسان مشاور متخصص در سال ۱۹۸۹ پراکنده شدند. تا آن زمان تنها تعداد خاصی از خانه‌ها تبدیل به مهمانسرا یا فروشگاه شده بودند. این ناحیه همچنان محل‌های غالباً مسکونی با ساکنانی صمیمی و بچه‌های درحال بازی در خیابان بود، اما بسیاری از خانه‌ها نیاز

به تعمیر داشت. تنها چند مورد به شکل ضعیفی مرمت شده بودند. نادیده گرفتن خواست‌های مرسوم و فقدان یک گروه متخصص در اواخر دهه ۱۹۸۰ اثرات نامطلوبی برای توسعه شهر قدیم داشت. گرچه هدف طرح اولیه شهر حفظ ۷۵ درصد از سکونت شهر قدیم بود، اما این موضوع نادیده گرفته شد و با برداشتن کنترل‌ها، املاک به‌گونه‌ای بی‌نظم و ضعیف مرمت شده و یا به شکل آثار بتنی تکراری به‌عنوان مهمانسرا، رستوران و فروشگاه مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

در دوره پنج‌ساله بین ۱۹۸۵ تا ۱۹۹۰ جنب‌وجوش فعالیت‌های مختلفی در شهر قدیم آغاز شد که نه‌تنها صراحتاً مخالف اهداف پروژه بود، بلکه به طرز جبران‌ناپذیری شهر قدیم را ویران کرده و جامعه ساکن (باشندگان) در آن را آواره می‌ساخت. امروزه این ناحیه بر اثر تغییرات سریع و غیرقابل کنترل؛ مبدل به پانسیون‌ها، بارها، رستوران‌ها و مغازه‌های فرش‌فروشی با کیفیت پایین شده است. آرامش آن به کلی از میان رفته و آکنده از سروصدای مغازه‌داران برای جذب گردشگران شده است. این درحالی است که خدمات محلی از جمله نانوایی و چایخانه و بقالی به کلی در محله ناپدید شده‌اند.

این جریان حاصل پیشی گرفتن رشد نیروی تجاری بر رشد گردشگری در شهر قدیم بوده است. این فشار تجاری نتیجه عمل سرمایه‌گذاری از سازمان‌های چندملیتی است؛ که مطلوبیت در سطح ملی را نادیده گرفته و به دنبال سوداگری سریع از زمین و ساختمان هستند. مؤسسات مستقل کوچک که توانستند خانه‌ها را به مغازه‌ها تبدیل کرده و موجبات تبدیل املاک تاریخی را به ساختمان‌ها و بتن‌های مستحکم بازسازی شده فراهم آوردند.

این موضوع ناشی از عوامل زیر است:

- برخورد بین سیاست ملی برای رشد گردشگری (توریسم انبوه)، سیاست منطقه‌ای برای امور زیرساختی و اهداف توسعه محلی برای نوسازی بندر و شهر قدیم؛
- برخورد بین اهداف رشد در سطح محلی و اهداف توسعه در سطح ملی؛

- کمبود یا فقدان ارتباط بین تصمیم‌سازی سیاسی و توصیه‌های تخصصی؛
- فشارهای سودبری فوری (تجاری بر اهداف بلندمدت برنامه‌ریزی) و یکپارچگی شهری؛
- تصمیم‌سازی سیاسی کوتاه‌مدت بدون توجه به توسعه بلندمدت و اهداف توسعه‌پایدار؛
- شکست برنامه‌ریزی در پایش کاربری در سطح ملی، به‌خصوص فقدان یک سازوکار کنترلی برای رویارویی با حجم تغییرات و شاید فشارهای وارده از نیروهای سیاسی.

نمونه آنتالیا نشان‌دهنده، اهمیت سازوکار کنترل در برنامه‌ریزی برای آینده و قدرت بازار است. در مدت ۱۰ سال کل محل به مکانی برای خرید گردشگران مبدل شده است. مردمی که یک محله تاریخی، محیطی زنده ساخته بودند به تدریج آن را ترک کرده و میراثی که نسبت به خوبی محافظت شده بود ویران گشت. توسعه به صورت تکه‌تکه صورت گرفت. توسعه تکه‌تکه بدان معنی است که زیرساخت‌های موجود قادر به پاسخگویی به کاربری‌های جدید و ظرفیت‌حمیلی آن نمی‌باشد. این درحالی است که رشد سریع فضاهای خوابگاهی منطقه مجاور سبب کاهش تقاضای سکونت در شهر قدیمی شده است. میراث شناخته شده و معماری با کیفیت آن از بین رفته و هم‌اکنون کیفیت شهری عبارت است از: یک جنگل بتنی جدید. همچنین این شهر بندری به دلیل توسعه بیش از حد کیفیت طبیعی خود را از دست داده است. بینش گردشگر محلی نسبت به منطقه ضعیف و فهم فرهنگی آن‌ها نیز نازل می‌باشد.

این تجربه اهمیت هرچه بیشتر اجرای صحیح و غیرسودجویانه برنامه‌های گردشگری را نشان می‌دهد. در عین حال بر رعایت اصول توسعه‌پایدار در انجام برنامه‌ریزی‌ها تأکید می‌ورزد.

فصل دهم

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

ضرورت برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری

همراه با بروز تغییرات وسیع در شیوه زندگی شهرنشینان معاصر و افزایش بی‌سابقه نیازهای فراغتی، تفریحی و فرهنگی در میان انبوه شهروندان، موضوع چگونگی ساماندهی گذران فراغت و تأمین تسهیلات آن به یک موضوع اصلی در شهرسازی و مدیریت شهری تبدیل شده است. با توجه به تقسیم فراغت به دو بخش فعال و غیرفعال، می‌توان گردشگری را نوعی از فراغت فعال دانست؛ که به گردش و فعالیت آزاد در فضاهای باز و طبیعی و سیروسفر در شهرها و مناطق خارج از محیط عادی کار و سکونت مربوط می‌شود. به‌طور کلی می‌توان گردش و گردشگری را در مفهوم وسیع خود، از نظر برنامه‌ریزی و مدیریت مکانی - فضایی به سه نوع اصلی تقسیم کرد که پیوند جدایی‌ناپذیری با همدیگر دارند:

الف- گردشگری شهری (تفرّج)؛

ب- گردشگری داخلی (ایرانگردی)؛

پ- گردشگری خارجی (جهانگردی).

گردشگری شهری یا تفرّج، بخشی از گذران فراغت شهروندان است؛ که به‌منظور ارضای نیازهای فراغتی در فضاهای باز درون‌شهری و پیرامون شهر تحقق پیدا می‌کند و بخش جداناپذیری از خدمات رفاهی و اجتماعی موردنیاز شهروندان می‌باشد. از این نظر پاسخگویی به نیازهای گردشگری شهر در وهله اول به عهده مدیریت شهری و نهادهای محلی قرار دارد. طبق تجارت جهانی برنامه‌ریزی و گردشگری در سه سطح زیر انجام می‌گیرد.

سطوح برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری

- ۱- برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در سطح ملی؛
- ۲- برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در سطح منطقه‌ای
- ۳- برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری در سطح محلی (شهری و روستایی).

در شرایط کنونی ایران چنین پایگانی برای توسعه و مدیریت گردشگری در کشور وجود ندارد. به همین دلیل اقدامات مربوط به گردشگری توسط نهادها و بخش‌های مختلف به‌صورتی پراکنده، ناهماهنگ و گاه متعارض انجام می‌گیرد. این ناهماهنگی به‌ویژه در مقیاس محلی و شهری بسیار بارزتر است، به نحوی که نهادهای مختلف مانند شهرداری‌ها، وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان ایرانگردی و جهانگردی، سازمان تربیت‌بدنی، سازمان میراث فرهنگی، سازمان حفاظت محیط‌زیست و غیره براساس اهداف و مقررات مختلف در این زمینه فعالیت می‌کنند، ولی سرپرست و سازمان واحدی برای برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری وجود ندارد. از این نظر با توجه به رشد روزافزون شهرنشینی در کشور و افزایش سریع نیازهای فراغتی و گردشگری در شهرها؛ لازم است که مقررات و تشکیلات موجود مورد بازنگری و اصلاح قرارگیرد و نظامی هماهنگ و یکپارچه در این زمینه به وجود آید.

اثرات توسعه گردشگری شهری

توسعه گردشگری بنابه ماهیت پیچیده و چندبعدی خود با اثرات مختلف مثبت و منفی و نتایج متعارض همراه است، بنابراین به مطالعه و ارزیابی همه‌سویه نیاز دارد. مهم‌ترین ابعاد و اثرات گردشگری به سه عرصه زیر تقسیم می‌شود:

الف - اثرات زیست‌محیطی توسعه گردشگری

ب- اثرات اقتصادی توسعه گردشگری

پ- اثرات اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری

با توجه به مفاهیم توسعه‌پایدار گردشگری در زمینه حفاظت و بهره‌برداری از منابع طبیعی گردشگری و به‌منظور ایجاد تعادل و آشتی میان "شهر، طبیعت و جامعه"، امروزه سیاست‌های زیست‌محیطی زیر در توسعه گردشگری شهری توصیه می‌گردد:

الف- ترویج گردشگری سبز (حداقل دخالت در محیط طبیعی)

ب- ایجاد کمربندسبز با اهداف توسعه گردشگری در پیرامون شهرها

پ- تأکید بر گردشگری طبیعی (بومگردی)

یکی از مفاهیم اساسی در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری حفظ «ظرفیت‌پذیری گردشگری» است که به صورت زیر تعریف می‌شود:

«ظرفیت گردشگری معرف حدود کلی میزان استفاده از یک گردشگاه در زمانی معلوم و افزایش آن تا سطحی معین است، بدون آن که آسیب و زیانی به محیط طبیعی و کالبدی و یا کیفیت تجربه گردشگری وارد شود.»

البته ظرفیت گردشگری فقط منحصر به توان‌های محیط طبیعی نیست، بلکه به چگونگی فعالیت‌ها و نیز نحوه مدیریت بستگی مستقیم دارد؛ بنابراین ظرفیت‌پذیری گردشگری تابع سه دسته از عوامل به شرح زیر است که در شرایط و مکان‌های مختلف فرق می‌کند:

الف- عوامل بوم‌شناختی: توان‌ها و محدودیت‌های محیط طبیعی؛

ب- عوامل اجتماعی و کارکردی: نوع فعالیت‌ها و رفتارهای گردشگری؛

پ- عوامل مدیریتی: نحوه حفاظت، سازماندهی و نظارت بر منابع.

با رشد روزافزون تقاضای گردشگری در شهرها، فعالیت اقتصادی در این زمینه به بخش فعال و پررونق، در مقیاس محلی، ملی و بین‌المللی، تبدیل شده است، به طوری که امروزه اقتصاد گردشگری، به عنوان بخش چهارم اقتصادی، در تمام جهان، روندی رو به رشد دارد. از مهم‌ترین آثار اقتصادی توسعه گردشگری؛ می‌توان به افزایش سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال، توسعه صنایع محلی و هنرهای دستی، توسعه زیرساخت‌ها و خدمات و افزایش درآمدها اشاره کرد. نکته بسیار مهم در مورد ابعاد اقتصادی گردشگری ارتباط تنگاتنگ با سایر مسائل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و محیطی است.

بنابراین نمی‌توان فقط از دیدگاه منافع اقتصادی آن را مورد بررسی و ارزیابی قرار داد. ملاحظات مهم در این زمینه به قرار زیر است:

- محصولات گردشگری، فقط یک کالای اقتصادی نیست، بلکه در عین حال یک محصول اجتماعی - فرهنگی محسوب می‌شود.

- تأسیسات و خدمات گردشگری در برابر تغییرات تقاضا بسیار آسیب پذیر است.
  - کیفیت کالا و خدمات گردشگری تابع تسهیلات و امکانات مختلف اقامتی، تفریحی، رفاهی است.
- با توجه به این نکات، اهداف اقتصادی در توسعه گردشگری می‌باید براساس هزینه - منفعت اجتماعی و در درازمدت در نظر گرفته شود؛ به نحوی که با سیاست‌های کلان توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور همخوانی داشته باشد و به رفاه، عدالت اجتماعی و توسعه فرهنگی کمک کند و به منافع محیط‌زیست و میراث فرهنگی آسیب نرساند.
- توسعه گردشگری دارای دودسته آثار اجتماعی و فرهنگی مختلف است، یکی آثار مثبت که به سلامت جسمانی و روانی فرد، تقویت روحیه اجتماعی، گسترش آگاهی، تکامل شخصیت و غیره کمک می‌کند و دسته دیگر برخی آثار منفی است که باعث تشویق مصرف‌گرایی و تجمل، تضعیف ارزش‌ها و فرهنگ بومی، رشد مشاغل کاذب و بزه‌کاری می‌شود. به همین دلیل امروزه در چارچوب اصول توسعه پایدار گردشگری، راهبردها و سیاست‌های ویژه‌ای در دستور کار قرار گرفته است؛ که به حداکثر رساندن منافع اجتماعی و فرهنگی توسعه گردشگری و به حداقل رساندن آسیب‌های آن توجه دارد. مهم‌ترین این راهبردها و سیاست‌ها به قرار زیر است:
- اطلاع‌رسانی و افزایش آگاهی گردشگران؛
  - ترویج اهداف اجتماعی و فرهنگی گردشگری؛
  - راهنمایی و هدایت گردشگران به طرق مختلف؛
  - ارزیابی مستمر اثرات فعالیت‌های گردشگری؛
  - ترویج و آموزش فرهنگ گردشگری؛
  - تقویت مشارکت شهروندان در توسعه گردشگری.

اهداف برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری

به دنبال رواج مفهوم توسعه‌پایدار در دهه ۱۹۸۰ اینک مفاهیم مربوط به توسعه‌پایدار شهری و توسعه‌پایدار گردشگری به‌عنوان اصول و معیارهای عام توسعه و عمران شهری در سراسر جهان مورد پذیرش قرار گرفته است. طبق نظرات سازمان جهانی جهانگردی توسعه‌پایدار گردشگری به‌صورت زیر تعریف شده است:

تعریف توسعه پایدار گردشگری:

توسعه پایدار گردشگری عبارت است از استفاده بهینه از منابع محیط طبیعی و فرهنگی هر جامعه در جهت تأمین نیازهای فراغتی نسل‌های کنونی و آینده به نحوی که ضمن حفظ یکپارچگی و هویت فرهنگی، سلامت محیط زیست و تعادل اقتصادی به توان رفاه و آسایش مردم جامعه میزبان و مهمان آنان را به‌صورت متعادل و پایدار تأمین کرد.

راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری شهری را، با توجه به دیدگاه‌ها و نیازهای کنونی جامعه بشری و مسایل و مشکلات شهرنشینی، می‌توان به‌صورت زیر خلاصه کرد:

۱- تأمین حق همگانی گردش و تفریح برای شهروندان؛

۲- اولویت در تأمین نیازهای گردشگری محلی و داخلی؛

۳- تأکید بر گردشگری طبیعی و فرهنگ.

برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری، با توجه به اهداف و اصول توسعه‌پایدار گردشگری، دانشی میان‌رشته‌ای محسوب می‌شود؛ که به همکاری رشته‌های مختلف علمی و همکاری بخش‌ها و نهادهای مختلف در توسعه و عمران شهری نیاز دارد. جوهر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری عبارت است از: شناسایی منابع و عوامل مؤثر در توسعه گردشگری و استفاده بهینه و پایدار از آن‌ها در راستای تأمین نیازهای فراغتی عامه شهروندان و بازدیدکنندگان در مقیاس محلی، ملی و جهانی.

بنابراین محورهای اصلی برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری عبارتند از: تعیین پایگان برنامه‌ریزی گردشگری، تعیین مقیاس‌های برنامه‌ریزی، شناسایی عوامل اصلی مؤثر در توسعه گردشگری و تدوین سیاست‌ها و روش‌های حفظ ظرفیت منابع گردشگری در جدول زیر محورهای اصلی برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری به‌طور خلاصه ارائه شده است.

محو‌رهای برنامه‌ریزی	روش‌ها و اقدامات لازم
تعیین پایگان برنامه‌ریزی	<ul style="list-style-type: none"> • برنامه‌ریزی در سطح ملی • برنامه‌ریزی در سطح منطقه‌ای • برنامه‌ریزی در سطح محلی
تعیین مقیاس‌های برنامه‌ریزی	<ul style="list-style-type: none"> • تعیین حوزه نفوذ گردشگری شهری • پهنه‌بندی و طبقه‌بندی گردشگاه‌های شهری
شناسایی عوامل اصلی برنامه‌ریزی	<ul style="list-style-type: none"> • شناسایی و طبقه‌بندی جاذبه‌های گردشگری • شناسایی کمیت و کیفیت گردشگران • شناسایی تسهیلات و تجهیزات موردنیاز گردشگری
تعیین مدیریت منابع گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> • تعیین سیاست‌های کلان حفظ ظرفیت گردشگری • به‌کارگیری فنون کنترل ظرفیت گردشگری

یکی از مهم‌ترین مباحث مربوط به توسعه و مدیریت گردشگری، چگونگی حفاظت و بهره‌برداری از منابع و جاذبه‌های گردشگری است؛ به نحوی که با حداکثر بازده و حداقل آسیب همراه باشد. در این زمینه معمولاً از دودسته سیاست‌های کلان و فنون پایش ظرفیت استفاده می‌شود که به‌طور خلاصه در زیر معرفی شده است:

❖ سیاست‌های و روش‌های حفظ ظرفیت گردشگری

الف - سیاست‌ها و روش‌های کلان حفظ ظرفیت گردشگری:

- پژوهش و ارزیابی زیست‌محیطی پیوسته؛
- تشویق گردشگری آرام و سبز؛
- توزیع مراکز و تسهیلات گردشگری؛
- منطقه‌بندی نواحی گردشگری.
- ...

ب - روش‌ها و فنون خرد حفظ ظرفیت گردشگری:

- سهمیه‌بندی و گرفتن ورودیه؛
- افزایش نگهداری و راهنمایی؛
- محدود کردن راه‌های دسترسی؛
- ...

امکانات توسعه گردشگری شهری در ایران

به‌طور کلی مجموعه امکانات و توان‌های موجود و نهان گردشگری شهری در ایران به سه گروه تقسیم می‌شود:

- ۱- تقاضای روزافزون گردشگری شهری؛
- ۲- تنوع منابع و جاذبه‌های گردشگری در شهرهای ایران؛
- ۳- امکانات قانونی و مدیریتی.

الف - تقاضای روزافزون گردشگری شهری

عوامل اصلی مؤثر در رشد تقاضای گردشگری شهری در کشور عبارت است از رشد جمعیت کشور و افزایش سریع شهرنشینی، توسعه شهرها و افزایش مشکلات شهرنشینی و زیست‌محیطی، وسعت زیاد و تنوع جغرافیایی کشور، توسعه وسایل ترابری و شبکه ارتباطی، رشد آگاهی عمومی نسبت به اهمیت اوقات فراغت و گردشگری، توسعه مراکز و تسهیلات گردشگری، رشد نسبی رفاه عمومی و افزایش سهم بودجه فراغتی در سبد هزینه خانوار ایرانی.

علاوه بر این تغییرات ساختار جمعیت از نظر جوانی و ترکیب شغلی و تغییرات سبک زندگی عامل مهمی در افزایش تقاضای فراغت و گردشگری به شمار می‌رود.

ب - تنوع منابع و جاذبه‌های گردشگری

کشور ایران، هم از نظر وسعت و تنوع جغرافیایی و هم از نظر سابقه تاریخی و تنوع اقوام و خرده‌فرهنگ‌های ملی، از کشورهای کم‌نظیر جهان محسوب می‌شود. کشور ایران دارای منابع و جاذبه‌های فراوان

گردشگری است. بخش اعظم این منابع و جاذبه‌ها در شهرها و نواحی پیرامون آن‌ها قرار دارند. به‌طور کلی، منابع و جاذبه‌های گردشگری در ایران، به چهار گروه طبیعی، تاریخی، اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی تقسیم می‌شود.

منابع و جاذبه‌های گردشگری شهری در ایران

نوع منابع و جاذبه‌ها	نمونه‌ها
طبیعی و محیطی	<ul style="list-style-type: none"> • منابع آبی مثل رودخانه‌ها، دریاچه‌ها، چشمه‌ها، آبشارها ... • جنگل‌ها، جلگه‌ها، کوهستان‌ها، کویرها • تنوع اقلیمی سردسیر، گرمسیر، معتدل و کویری
تاریخی و یادمانی	<ul style="list-style-type: none"> • سکونتگاه‌های باستانی و قدیمی ... • بناهای تاریخی و فرهنگی ... • یادمان‌های هنری و فرهنگی ...
دینی و زیارتی	<ul style="list-style-type: none"> • زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس مسلمانان • زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس سایر ادیان • آرامگاه‌های پیشوایان دینی و صوفی
اجتماعی و فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> • تنوع اقوام و فرهنگ‌های محلی • فرهنگ ایلی و عشایری • هنرها و آیین‌های محلی و بومی دینی و زیارتی اجتماعی و فرهنگی

پ - امکانات قانونی و مدیریتی

برای توسعه و مدیریت فعالیت‌های گردشگری در کشور به تدریج قوانین و تشکیلاتی به وجود آمده است که بسترهای قانونی و اجرایی توسعه گردشگری محسوب می‌شوند در قوانین و تشکیلات اداری و اجرایی موجود امکاناتی وجود دارد که اگر به‌درستی مورد توجه و استفاده قرار گیرد می‌تواند نقش مؤثری در توسعه گردشگری شهری ایفا کند.

امکانات قانونی و اداری توسعه گردشگری شهری:

- مصوبات برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور؛
- مقررات مربوط به نحوه بهره‌برداری از منابع طبیعی و اراضی شهری؛
- مقررات مربوط به ایرانگردی و جهانگردی؛
- مقررات مربوط به حفاظت میراث فرهنگی؛

- مقررات مربوط به مدیریت شهری (شهرداری‌ها، شوراها)؛
- مقررات مربوط به توسعه و عمران شهری و روستایی.

در طول چند دهه گذشته، به‌ویژه در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، به‌تبع توسعه سریع شهرنشینی و افزایش نیازهای روزافزون فراغتی و گردشگری، برخی اقدامات و تجارب جدید در زمینه توسعه گردشگری به‌ویژه و گردشگری شهری صورت گرفته است که می‌توان آن‌ها را در چند گروه مختلف دسته‌بندی کرد.

اقدامات و تجارب جدید در توسعه گردشگری شهری در کشور

- ایجاد و توسعه پارک‌های چندمنظوره؛
- ایجاد مجموعه‌های فرهنگی - ورزشی و فرهنگسراها؛
- ایجاد انواع موزه‌های موضوعی (طبیعی، تاریخی، هنری...)
- تبدیل بناهای باارزش قدیمی به مراکز فرهنگی و تفریحی؛
- ایجاد و ساماندهی مسیرهای پیاده و راسته‌های تفریحی؛
- بهسازی و نوسازی محوطه‌ها و بافت‌های تاریخی و فرهنگی؛
- ساماندهی و طراحی دره‌ها و سواحل دریاها و رودخانه‌ها.

محدودیت‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری در ایران

در حال حاضر وظایف برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری در کشور، در سطوح مختلف محلی، ملی و بین‌المللی، به عهده نهادها و مؤسسات مختلفی قرار دارد که دارای ساختاربخشی هستند و از این نظر اقدامات آن‌ها فاقد هماهنگی و همکاری است. به علت نبود یک رویکرد جامع و مدیریت یکپارچه در سیاست‌های کلان توسعه گردشگری کشور، می‌توان گفت که هنوز جایگاه گردشگری شهری در نظام برنامه‌ریزی توسعه و عمران شهری، به‌درستی تعریف و تبیین نشده است. به‌طور کلی مشکلات بنیادی در توسعه گردشگری شهری به‌صورت زیر است:

- نبود یک رویکرد جامع و هماهنگ در توسعه گردشگری، محلی، ملی و جهانی؛
- ناهماهنگی میان نهادهای شهری، زیست‌محیطی، ایرانگردی، میراث فرهنگی و ...؛

- نقش ضعیف دولت و شهرداری‌ها در توسعه گردشگری همگانی؛
  - نقش ضعیف برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای در تأمین زیرساخت‌ها و تسهیلات گردشگری؛
  - نارسایی و ناهماهنگی در قوانین و تشکیلات اجرایی توسعه گردشگری؛
  - ضعف مشارکت بخش خصوصی و مردمی در توسعه گردشگری داخلی و محلی؛
  - ضعف آموزش، تبلیغ و اطلاع‌رسانی در زمینه گردشگری شهری.
- طبق تجارت جهانی توسعه گردشگری شهری مستلزم ایجاد پایگان برنامه‌ریزی و مدیریت در سطوح مختلف و ایجاد هماهنگی و همکاری میان بخش‌ها و نهادهای مختلف است. از این نظر مهم‌ترین موانع در زمینه توسعه و مدیریت گردشگری شهری در ایران به قرار زیر است:
- ضعف طرح‌های کلان آمایش سرزمین در زمینه گردشگری؛
  - ضعف طرح‌های توسعه شهری در زمینه گردشگری محلی؛
  - جدایی برنامه‌ریزی شهری از برنامه‌های ایرانگردی و جهانگردی؛
  - نارسایی مقررات محیط‌زیست در زمینه توسعه گردشگری شهری؛
  - نارسایی مقررات میراث فرهنگی در زمینه توسعه گردشگری شهری؛
  - کمبود منابع و اعتبارات مالی در زمینه توسعه گردشگری شهری.

راهبردهای اساسی در توسعه گردشگری شهری در ایران

با توجه به مفاهیم و اصول توسعه‌پایدار گردشگری و در نظر گرفتن نیازها، توان‌ها و محدودیت‌های توسعه گردشگری شهری در ایران، اولاً لازم است که موضوع ساماندهی گذران‌فراغت شهروندان و برنامه‌ریزی برای آن به‌صورتی وسیع و جلدی در دستورکار برنامه‌ریزان و مدیران شهری قرار گیرد. ثانیاً راهکارهای اجرایی مشخص در راستای تحقق اهداف توسعه گردشگری شهری به‌صورتی قانونمند و نهادی تعیین و مورد پیگیری قرار گیرد. راهبردهای اساسی در این زمینه به قرار زیر است:

- الف- بازنگری و اصلاح قوانین گردشگری با تأکید بر گردشگری شهری؛
- ب- تهیه طرح‌های راهبردی گردشگری در مقیاس ملی، منطقه‌ای، استانی و شهری؛
- پ- اصلاح الگوی تهیه طرح‌های توسعه شهری با توجه به اهداف گردشگری؛
- ت- بازنگری در قوانین و وظایف سازمان میراث فرهنگی، محیط‌زیست و...؛
- ث- بازنگری در وظایف و تشکیلات مدیریت شهری در زمینه گردشگری؛
- ج - تدوین سیاست‌ها و راهکارهای ایجاد هماهنگی میان نهادهای بخشی گردشگری؛
- چ- تأمین منابع و اعتبارات جدید برای توسعه گردشگری شهری؛
- ح- گسترش آموزش، تبلیغ و ترویج گردشگری شهری.

اصلاح نقش شهرداری‌ها در توسعه گردشگری شهری

با توجه به تحولات جهانی در وظایف شهرداری‌ها و رشد روزافزون نیازهای فراغتی و گردشگری در شهرهای کشور، لازم است که قوانین و تشکیلات شهرداری‌ها از این نظر بازنگری و اصلاح شود. محورهای اصلی این اصلاحات به قرار زیر است.

اصلاح نقش شهرداری‌ها در توسعه گردشگری

- اصلاح دیدگاه شهرداری‌ها و شهروندان نسبت به گردشگری؛
- تقویت جایگاه قانونی و مالی شهرداری‌ها در توسعه گردشگری؛
- گسترش آموزش، ترویج و اطلاع‌رسانی در زمینه فرهنگ گردشگری؛
- توسعه تسهیلات و تجهیزات گردشگری شهری؛
- بهسازی سیمای عمومی شهر و فضاهای جمعی؛
- بهبود بهداشت و نظافت عمومی شهر.

یکی از راه‌های تقویت خودکفایی شهرداری‌ها و تأمین منابع مالی برای آن‌ها، شرکت مستقیم و غیرمستقیم در فعالیت‌های گردشگری است که علاوه بر تأمین اهداف و وظایف اجتماعی و فرهنگی شهرداری‌ها،

منبع بسیار مناسبی برای کسب درآمد و رونق اقتصادی شهر محسوب می‌شود.

محورهای اصلی فعالیت در این زمینه به قرار زیر است:

- سرمایه‌گذاری مستقیم در ارائه خدمات گردشگری؛
- همکاری با بخش خصوصی در ارائه خدمات گردشگری؛
- تأسیس انواع مراکز تفریحی و گردشگری؛
- برپایی انواع نمایشگاه‌ها، جشنواره‌ها، همایش؛
- ایجاد بازارهای مکاره، موزه‌های موضوعی، مراکز صنایع دستی و...؛
- ایجاد فضاهای ورزشی جمعی و برگزاری مسابقات ورزشی.

تقویت نقش شوراهای توسعه گردشگری

در قانون تشکیلات شوراهای اسلامی شهر و روستا انجام وظایفی پیش‌بینی شده است که بخشی از آن‌ها به بهبود رفاه اجتماعی، سلامت روانی شهروندان و از جمله بهبود گذران فراغت و تفریح مربوط می‌شود اما به دلیل جدید بودن فعالیت شورایی و عدم پیشینه کافی در این زمینه، این شوراهای در راستای انجام وظایف خود با موانع و مشکلات زیادی روبه‌رو هستند که از جمله می‌توان به تنگناهای قانونی، مشکلات فرهنگی و اجتماعی و کمبودهای سازمانی و مالی اشاره کرد. یکی از محورهای اصلاح و تکمیل شوراهای اسلامی شهرها، تقویت نقش آن‌ها در زمینه توسعه و مدیریت گردشگری شهری است. از جمله می‌توان به رهنمودهای زیر اشاره کرد:

- تشکیل شوراهای فرعی و محله‌ای در شهرهای بزرگ؛
- تشکیل کمیته‌های مشورتی در مجاورت شورای شهر؛
- نظرخواهی از مردم در برنامه‌ریزی توسعه و عمران شهر؛
- جلب مشارکت تشکلهای حرفه‌ای و مردمی در اداره شهر.

راهکارهای جلب مشارکت در توسعه گردشگری شهری

فعالیت گردشگری در ماهیت خود یک «محصول اجتماعی- فرهنگی» است که تحقق آن بدون همکاری و مشارکت تقاضاکنندگان و عرضه‌کنندگان خدمات گردشگری ممکن نیست. عوامل اصلی مؤثر در این زمینه عبارت است از: بخش دولتی، بخش عمومی (مدیریت شهری)، بخش خصوصی (مؤسسات اقتصادی و خدماتی)، و بخش مردمی (تشکل‌های غیردولتی و حرفه‌ای).
 عرصه‌های مشارکت نیز عبارت است از: مشارکت اجتماعی، مشارکت اقتصادی، مشارکت اجرایی و مشارکت فرهنگی.

زمینه‌های مشارکت در توسعه گردشگری شهری

بخش دولتی: همکاری نهادهای شهرسازی، محیط‌زیست، ایرانگردی و جهانگردی، میراث فرهنگی، تربیت‌بدنی، فرهنگ و ارشاد ...
 بخش عمومی: تقویت و فعال کردن نقش شهرداری‌ها و شوراهای شهر در زمینه گذران فراغت و توسعه گردشگری شهری.
 بخش خصوصی: هدایت، تشویق و تسهیل فعالیت مؤسسات خصوصی در زمینه ایجاد و بهره‌برداری از منابع و تسهیلات گردشگری شهری.
 بخش مردمی: تقویت و جلب همکاری تشکل‌های صنفی و مردمی (مثل مشاوران شهرسازی، طرفداران محیط‌زیست، انجمن‌های فرهنگی و هنری، گروه‌های ورزشی و...) در زمینه توسعه و بهبود فعالیت‌های گردشگری شهری.

منابع

۱. ادینگتون، ۱۳۷۴، اکوتوریسم، اکولوژی، فعالیت‌های تفریحی و صنعت جهانگردی، ترجمه اسماعیل کرم، انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران.
۲. اشرفی حجتی، غلامرضا، ۱۳۷۴، مجموعه قوانین و مقررات شهرداری، کتابخانه گنج دانش، تهران
۳. ایزدی، سعید. ۱۳۷۵، گذری بر روند مداخله در بافت‌های شهری در ایران، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۵۸ و ۵۹.
۴. بونفود ادوارد. ۱۳۷۵، آشتی انسان با طبیعت، ترجمه صلاح‌الدین محلاتی، مرکز نشر دانشگاهی
۵. بونی مینس پرسایلا. ۱۳۸۰، مدیریت گردشگری فرهنگی، ترجمه دکتر محمود عبدالله زاده، دفتر پژوهش‌های فرهنگی
۶. خیاری، حسین ۱۳۷۶، گزارش عملکرد پروژه ارگ بم، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۵، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۷. دیبایی، پرویز. ۱۳۷۱، شناخت جهانگردی، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی
۸. رستمی، زهرا. ۱۳۷۷، بررسی موانع فرهنگی مطرح در اسناد بین‌المللی جهانگردی، اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره ۱۳۷ و ۱۳۸.
۹. رهنمایی، محمدتقی. ۱۳۷۱، توان‌های محیطی ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری
۱۰. زنجانی، حبیب اله ۱۳۷۰، جمعیت و شهرنشینی در ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
۱۱. زنده‌دل، حسن و دستیاران. ۱۳۸۰، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی، نشر ایرانگردان، ۱۳۷۸.
۱۲. ساروخانی، باقر. ۱۳۷۰، دایره المعارف علوم اجتماعی، انتشارات کیهان.
۱۳. سازمان برنامه‌وبودجه: گزارش توسعه انسانی ۱۹۹۴ (ترجمه قدرت اله معمارزاده، تهران ۱۳۷۳، ص ۵)
۱۴. سازمان برنامه‌وبودجه، طرح جمع توسعه جهانگردی در ایران، مهندسین مشاور توریست کنسول، م. زنگنه، ۱۳۵۲
۱۵. سازمان برنامه‌وبودجه، گزارش توسعه انسانی ۱۹۹۴، ترجمه قدرت اله معمارزاده، ۱۳۷۴.
۱۶. سازمان جهانی جهانگردی و چشم‌اندازی جامع، ترجمه دکتر علی پارسائیان و دکتر سید محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷.
۱۷. سازمان جهانی جهانگردی: «جهانگردی در چشم‌اندازی جامع» ترجمه دکتر علی پارسائیان و دکتر سید محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران. ۱۳۷۷، فصل ۱۱
۱۸. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، قانون برنامه چهارم توسعه.
۱۹. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، قانون برنامه سوم توسعه
۲۰. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، قانون برنامه سوم در نظم و حقوق کنونی، تدوین سعید جلالی، ۱۳۸۰.
۲۱. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، قانون برنامه توسعه در نظم حقوقی کنونی تدوین سعید جلالی، تهران، ۶. ۱۳۸۰

۲۲. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دفتر مناطق نمونه گردشگری: «مجموعه قوانین و مقررات مناطق نمونه گردشگری»، ۱۳۸۹
۲۳. سید مهدی الوانی، «سازوکارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی» مجموعه مقالات دومین اجلاس ملی ایرانگردی و جهانگردی، اسفند ۱۳۷۳
۲۴. سینایی، وحید. ۱۳۷۳، توسعه پایدار جهانگردی، مجموعه مقالات دومین اجلاس ملی ایرانگردی و جهانگردی
۲۵. شاریه ژان برنارد. ۱۳۷۳، شهرها و روستاها، ترجمه سیروس سهامی، مشهد.
۲۶. صالحی، حسین، ۱۳۷۲، حدود اختیارات شوراها و شهرداری‌ها در توسعه گردشگری، ماهنامه شهرداری‌ها، شماره ۱۶
۲۷. طباطبایی، محمد، (بی‌تا)، نکات لازم برای طراحی پارک‌های شهری و جنگلی، انتشارات سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهر تهران.
۲۸. عزیزی، محمدمهدی. ۱۳۷۹، سیر تحول مداخله در بافت‌های کهن شهری، مجله هنرهای زیبا. شماره ۷.
۲۹. فرزین پاک، شهرزاد. ۱۳۸۲، برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی توریسم در شهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای زیبا، گروه شهرسازی، دانشگاه تهران.
۳۰. لیجان. ۱۳۷۸، گردشگری و توسعه در جهان سوم، ترجمه دکتر عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری، شرکت چاپ و نشر بازرگانی
۳۱. ماهنامه شهرداری‌ها، عباس‌آباد تپه‌ای سبز برای همه، شماره ۳، سال ۱۳۷۸.
۳۲. ماهنامه شهرداری‌ها، کوهسنگی مشهد میعادگاه انسان و طبیعت، شماره ۱۳، سال ۱۳۷۹.
۳۰. مجله ایران‌زمین، معاونت امور سیاحتی و زیارتی وزارت ارشاد، شماره ۲، ۱۳۷۱.
۳۳. مجنونیان، هنریک. ۱۳۷۴، مباحثی پیرامون پارک‌ها، فضای سبز و تفرجگاه‌ها، سازمان پارک‌ها، شهرداری تهران
۳۴. مرادی، نازیلا. ۱۳۷۹، بازگشت به گذرهای پیاده، ماهنامه شهرداری‌ها، شماره ۱۸.
۳۵. مرادی، نازیلا. ۱۳۷۹، ناژوان شهری برای پرندگان، ماهنامه شهرداری‌ها، شماره ۱۱.
۳۶. مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری وزارت کشور، بررسی موردی وظایف و اختیارات شهرداری‌ها، چکیده طرح پژوهشی، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲، ۱۳۷۹.
۳۷. مهندسان مشاور اردام، ۱۳۶۸، گزارش بررسی تطبیقی کاربری‌های شهری در ۶۳ شهر ایران
۳۸. مهندسان مشاور بافت شهر، ۱۳۷۷، مجموعه گردشگری - تفریحی کوهسنگی، شهرداری مشهد
۳۹. مهندسان مشاور بافت شهری، ۱۳۸۰، طرح راهبردی طراحی پارک کوهستانی صفه، شهرداری اصفهان.
۴۰. مهندسان مشاور زادبوم، ۱۳۷۳، مطالعات جامع ساماندهی پیاده راه‌ها، سازمان زیباسازی شهر تهران.
۴۱. مهندسان مشاور فرهنگ، ۱۳۷۳، بهینه‌سازی و طراحی ساحل زاینده‌رود - اصفهان، گزارش تحقیقی؛
۴۲. مهندسان مشاور گزینه، ۱۳۷۴، طرح مجتمع تفریحی - ورزشی رازی، شهرداری تهران.
۴۳. میلرجی. تی. ۱۳۶۹، زیستن در محیط‌زیست، ترجمه دکتر مجید مخدوم، انتشارات دانشگاه تهران.

۴۴. هاشمی فضل اله، ۱۳۷۸، نقش شوراهای محلی و منطقه‌ای در بهبود عملکرد شهرداری‌ها، ماهنامه شهرداری‌ها، شماره ۶.
۴۵. هیبرد جی. جی. ۱۳۷۴، جنگلداری شهری، ترجمه و انتشار سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری تهران.
۴۶. الوانی، سید مهدی. ۱۳۷۳، سازوکارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی «مجموعه مقالات دومین اجلاس ایرانگردی و جهانگردی».
۴۷. الوانی، سیدمهدی و زهره دشتی. ۱۳۷۳، اصول و مبانی جهانگردی، بنیاد مستضعفان.
۴۸. وحید سینایی: «توسعه پایدار گردشگری» مجموعه مقالات دومین اجلاس ملی ایرانگردی و جهانگردی، اسفند ۱۳۷۳
۴۹. یخشکی، علی. ۱۳۶۵، مقدمه‌ای بر پارک‌های ملی و جنگلی، انتشارات دانشگاه تهران.
۵۰. یوسفی، حسن. ۱۳۷۹، دیدنی‌های تهران، مؤسسه کتاب همراه.

51. APA (American Planning Association), 2006. Planning and urban Design Standards. John Wolley 8 sons, INC.
52. Lawsin, F. M, Bovy (1998) Tourism and Recreation. Oxford. 47. Kelly. R. I, 1990, Leisure university of Illinois.
53. McIntyre, G, (1993) Sustainable Tourism Development Wot, Madrid,
54. Robert, K (1999) Leisure in Contemporary Society Oxford, UK.
55. Torkidsem, G (1990) Leisure and Recreation Management Spon, London, 51. Chris, Ryan)1995(: Recreation Tourism, London.
56. William I. Goodman (Editor) & Eri C. Freund: Principles and practice of Urban planning published for the institute for Training in Municipal Administration. By the International city Manager's Association, 1968.

گردشگری شهری

کتاب سبز ۱۴۰۰ (راهنمای عمل شهرداری‌ها)، مشتمل بر ۲۰ جلد با موضوع‌های مختلف است که در سال یک‌هزار و چهارصد هجری شمسی منتشر شده است. در این جلد موضوع "گردشگری شهری" مورد بحث قرار گرفته است. محتوای این کتاب مشتمل بر مواردی همچون؛ مفاهیم و رویکردهای گردشگری، اثرات زیست محیطی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گردشگری در توسعه شهرها، رفاه شهروندان و ارتقا کیفیت محیط شهری می‌باشد. همچنین روش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری و ضرورت آن برای توسعه کیفی شهرها با ذکر مثال‌های بارز در ایران و جهان از دیگر محورهای این کتاب است.

